ISSN 0130-5247

Український історичний журнал

У номері:

Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 — 1918 рр.)

Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі

Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков

Східні патріархи і західноруська церква

Українські джерела «Истории Российской» В. М. Татищева

Михайло Марченко

Голод в Україні 1946 — 1947 років

1'96

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмітрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*

Технічний редактор *О. В. Дивуля*

Коректор *Г. С. Божок*

Комп'ютерна верстка *А. О. Нагорної*

Здано до набору 08.12.95. Підп. до друку 21.02.96. Формат 70×108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,60. Тираж 1370 прим. Зам. 6-146

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ-4, вул. Терещенківська, 4. Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Б. Хмельницького, 19

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (406), январь-февраль 1996. Национальная академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:
252001, Київ-1,
вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

N 1 (406)
СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Якименко М. А. (*Полтава*). Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 — 1918 рр.) 3

До 150-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства

Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі 14

До 400-річчя Берестейської унії

Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков 28
Флоря Б. М. (*Росія, Москва*). Східні патріархи і західноруська церква 45

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Яценко Б. І. (*Ужгород*). Українські джерела «Истории Российской» В. М. Татищева 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Котляр Ю. В. (*смт Березнегувате Миколаївської обл.*). Висунська народна республіка (1919 р.) 63

© Інститут історії України, 1996

Л у п а н д і н О. І. Питання про кримську автономію у 1918 р 68

* * *

С т е п а н о в Ф. І. (*Маріуполь*). З історії переселення болгар у південну Україну в 50 — 60-х роках XIX ст. 76

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Ш е в ч е н к о О. М. Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII — XVIII ст. 82

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

З о л о т а р ь о в В. А. (*Харків*), Ш а п о в а л Ю. І. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) 91

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Р у б л ь о в О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика 106
Михайло Марченко 119

* * *

Голод в Україні 1946 — 1947 років (*Продовження*) 129

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

М и х а л ь ч у к В а с и л ь (*Франція, Париж*). До статті «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?» 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В и н о к у р І. С. (*Кам'янець-Подільський*), В і т р е н к о В. В. (*Новоград-Волинський*). Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Звягель древній і вічно молодий» 150
Ч у х л і б Т. В. Вшанування пам'яті І. О. Гуржія 151
Т е р е н т ь є в а Н. О. Друга міжнародна наукова конференція «Україна —Греція: історія та сучасність» 153

Шевченко Федір Павлович 156

Новий погляд на проблему

М. А. Яковенко (Полтава)

Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 — 1918 рр.)

Реформування колгоспно-радгоспної системи господарювання, яка упродовж сімдесятилітнього існування наочно продемонструвала свою неефективність, зумовлює виняткову актуальність проблеми функціонування індивідуального селянського господарства в умовах вільного ринку. Незважаючи на відносну віддаленість подій, пов'язаних з селянською реформою 1861 р. і подальшими перетвореннями в аграрному секторі України кінця XIX — початку XX ст., сучасна економічна думка відчуває гостру потребу в узагальненні історичного досвіду, нагромадженого нашими предками в організації селянського господарства. При цьому мова не обов'язково повинна йти про висвітлення життєдіяльності лише високорентабельних селянських господарств фермерського типу. Адже негативний досвід також необхідно знати, щоб уникнути на нинішньому етапі утвердження ринкової економіки помилок, які мали місце, скажімо, в тій же аграрній політиці царського уряду, включаючи і відомого реформатора поземельних відносин П. А. Столипіна.

Опрацювавши значні статистичні дані і широке коло інших джерел, автор даної статті показує основні етапи становлення селянського (фермерського) господарства на тлі поземельних відносин кінця XIX — початку XX ст., про що в історико-економічній літературі є лише розпорошені відомості. Перш ніж приступити безпосередньо до аналізу конкретних фактів, слід визначитися з самим поняттям «фермерське (селянське) господарство». Загальновизнано, що це товарне сільськогосподарське підприємство, власник якого веде господарство на своїй або орендованій землі, наданій йому в спадкове володіння. Господарство можуть вести й члени його родини, а також використовувати найману працю, до якої звертається господар найчастіше в період жнив. При цьому «форми організації і використання праці зумовлюються характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарства, ступенем розвинутості ринкових зв'язків» [1].

Є всі підстави датувати зародження процесу масового становлення фермерських господарств у Росії 60-ми роками XIX ст., коли поміщицькі, державні і удільні * селяни одержали, нарешті, право на закріплення (після викупу, звичайно) землі, якою вони користувалися з ласки свого сюзерена, в особисту власність. Основні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності», яке, втім, на Правобережжі, Лівобережжі і Півдні України конкретизувалося окремими законодавчими актами.

Навіть протягом так званого тимчасово-зобов'язаного стану, коли селяни оформляли викуп землі, колишні кріпаки могли купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами. Законами 1863 і 1866 рр., відповідно, колишні удільні і державні селяни також переводилися в категорію селян-власників.

Найвигідніші умови для ведення індивідуального господарства одержали колишні державні селяни, до яких прирівнювалися козаки Полтавської і

Чернігівської губерній. Ця категорія населення зберегла всі наділи, які були в її користуванні, але не більше як 8 дес. на душу в малоземельних губерніях і не більше як 15 дес. — в багатоземельних. За землі, що перебували в їх розпорядженні, колишні державні селяни сплачували оброк, який у ході реформи зріс на 5 — 12 % (в залежності від місцевості). В основу визначення розміру викупу тієї чи іншої ділянки була покладена не ринкова вартість землі і не доходи від господарства, а розміри загальних грошових податків, які виплачувалися селянами. Отже, колишні поміщицькі селяни викуповували не стільки землю, скільки власну свободу.

Завдання реформи 1861 р. полягало в тому, щоб поміщик міг отримати капітал, який би дав йому можливість одержати такий же прибуток за процентами, який дорівнював розміру оброчного податку селянина до скасування кріпосного права. Здійснюючи аграрну реформу, держава при отриманні безпосереднім товаровиробником повного наділу видавала селянинові кредит у розмірі 80 % викупної суми, а при неповному наділі — 75 %. Селянин був змушений протягом 49 років погашати кредит, виплачуючи щорічно 6 % викупної суми. Одночасно з цим селянин повинен був у ході підписання відповідної угоди з поміщиком внести до каси повітового казначейства додаткову плату, що становила різницю між викупною сумою і кредитом у розмірі 20 % при викупі всього наділу і 25 % у разі викупу частини його.

В результаті викупної операції колишні поміщицькі селяни України, питома вага яких у сільському населенні становила у 1867 р. 50,3 % [2 — 3], змушені були платити за землю кошти, що більш як удвоє перевищували ринкові ціни (відповідно, 1 540 570 тис. крб. і 648 млн. крб.) [4].

Відомо, що селянське землеволодіння збільшилося після 1861 р. лише на Правобережній Україні, де у 1863 р. польські поміщики організували антиросійське повстання за відновлення влади Речі Посполитої. В інших же губерніях мало місце скорочення селянських наділів у середньому на 28,5 %. Загалом же в Україні селянське землеволодіння після 1861 р. зросло на 380008 дес., але 344 тис. селян були відпущені на волю без землі або з наділом до 1,5 дес. на чоловічу душу; близько 1,6 млн. осіб (61,1 %) одержали від 1,5 до 3 дес. на чоловічу або ревізьку, як тоді писали, душу [5].

Як була розподілена земля в українських губерніях?

Якщо в Катеринославській губернії на кожне приватне поміщицьке землеволодіння у 1887 р. припадало в середньому по 1 347,3 дес., то в Полтавській — лише по 167,6 дес., а в Чернігівській — по 159 дес. Селянські ж господарства володіли невеликими ділянками. Після завершення процесу виходу селян на викуп на кожного колишнього поміщицького селянина припадало в середньому по 2,3 дес., а державного — по 4 дес. При цьому коливання по губерніях були досить помітними.

Найгірше забезпеченими землею були колишні поміщицькі селяни Полтавської, Харківської і Катеринославської губерній, де на одну особу припадало, відповідно, по 1, 4, 1, 8 і 1, 9 дес. Не набагато кращою була ситуація і в Подільській (2 дес.), Київській (2,1) і Чернігівській (2,4) губерніях [6]. А в цілому колишні поміщицькі селяни ніде не були забезпечені достатнім і офіційно визнаним на той час наділом у 5 дес. на душу [7]. Серед колишніх державних селян такими наділами володіли лише мешканці південних губерній (від 5,2 дес. на особу в Катеринославській губернії до 6,5 дес. — у Таврійській). Проте і в цих губерніях 15 — 20 дес. землі (з розрахунку 3 осіб чоловічої статі в середній селянській родині) найчастіше не залишали ніяких надій на ефективне господарювання, про що детально йтиметься нижче.

Хто ж міг в конкретних умовах України кінця XIX — початку XX ст. вести більш-менш рентабельне індивідуальне господарство фермерського типу і що для цього було потрібно? Неупереджені економісти з числа співробітників Полтавського губернського земства свідчили (табл. 1) [8], що на рубежі двох століть тільки господарі, які володіли 6 — 9 дес. орної землі, могли розраховувати (в урожайний рік) на бездефіцитний бюджет. Адже чистий прибуток не міг бути використаний селянином для своїх потреб через

жорсткий податковий пресинг і ті ж викупні платежі, про що йшлося вище. Згідно з підрахунками відомого історика-аграрника С. М. Дубровського, середній розмір усіх податків становив на одне селянське господарство в Російській імперії 78,31 крб. [9]. Є підстави вважати, що в Україні середній розмір податку щонайменше удвоє перевищував вищезазначену суму, бо різноманітні податки і платежі встановлювалися із урахуванням, зокрема, якості землі **.

Таблиця 1

Групи господарств	Прибуток від сільського господарства, крб.	Витрати на 1 господарство, крб.	Сума чистого прибутку, крб.
До 1 дес.	48,77	179,26	— 130,49
1 — 3	186,45	275,24	— 88,79
3 — 6	364,24	346,38	+ 17,86
6 — 9	619,36	393,82	+ 225,54
9 — 12	705,72	472,59	+ 233,13
12 — 25	1093,09	591,51	+ 501,58
25 — 50	2201,99	953,12	+ 1248,87

Скільки ж було в Україні селянських господарств, які навіть у вкрай несприятливих суспільних умовах все ж змогли налагодити успішне вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур? За умови, що до категорії фермерських ми віднесемо господарства, в розпорядженні яких було не менше як 10 дес. орної землі, картина була такою: на Лівобережжі у 1905 р. було 142 870 таких господарств, на Правобережжі — 105 576 і Півдні — 248 008. Разом — 496 454 [10]. Як бачимо, саме південноукраїнські степи були оплотом селянських господарств, що найближче стояли до землеволодіння фермерського типу. Їх тут було приблизно удвоє більше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі, разом узятих.

Спираючись на загальновизнані норми селянського землеволодіння кінця XIX — початку XX ст., автор цих рядків визначив ступінь так званого аграрного перенаселення, що мало місце у той час в Україні. 13 млн. (60 %) мешканців України, що у 1905 р. займалися сільським господарством, не могли забезпечити потреби своєї родини необхідними засобами до існування [11]. Водночас понад 7 млн. осіб сільського населення і члени їх родин (близько мільйона) мали все необхідне для забезпечення своєї життєдіяльності.

Ступінь заможності селянського господарства фермерського типу безпосередньо залежав від кількості землі, яку після відповідних реформ 60-х років XIX ст. селяни стали активно купувати. Щоправда, їм перешкоджало общинне землеволодіння, яким у 1905 р. було охоплено 43,6 % селянських дворів [12]. Інша справа — подвірно-сімейне, де було значно більше ознак приватного землеволодіння ***.

Згідно з урядовим роз'ясненням від 30 жовтня 1895 р. змісту загальноімперського переселенського закону (13 липня 1889 р.) при подвірному землеволодінні до повного внесення викупних платежів можна було продавати тільки всю землю господаря, а не її окремі частини. Щоб обійти бюрократичні перешкоди при оформленні продажу землі, селяни вдавалися до найрізноманітніших кроків. Найчастіше продаж землі оформлявся у формі договору на гербовому папері в присутності двох свідків. Складений текст підтверджував своєю печаткою сільський староста або волосний старшина. Хоч закон вимагав нотаріального акту, проте під виглядом боргових зобов'язань, заповіту родичам або здачі в довготермінову оренду землею все ж торгували. Це стосувалося і общинного землеволодіння, де сільський сход приймав рішення про те, що земля прийнята громадою від одного господаря і передається іншому [13]. Отже, в той чи інший спосіб селяни купували землю і до столипінської аграрної реформи. Згідно з даними статистики, на почат-

ку XX ст. картина з приватним селянським землеволодінням була такою (табл. 2) [14].

Як бачимо, 1905 р. в Україні 129 888 селян мали 3 146,6 тис. дес. Абсолютна більшість (92,6 %) володінь не перевищувала 50 дес. За тогочасними економічними показниками це було дрібне землеволодіння. 7,4 % селян мали 72,4 % усієї землі. Отже, купували землю в основному заможні селяни, причому сотні, а інколи і тисячі десятин.

Хоч подвірно-спадкове землеволодіння, яке в Україні включало 10 989 589 дес. надільної землі [15], формально відносилося до колективного, фактично це було особисте землеволодіння з багатьма ознаками приватного. Як самі селяни, так і економісти того часу вважали подвірно-спадкове землеволодіння своєрідною формою приватної власності [16].

Таблиця 2

Показники	Правобережна і Лівобережна Україна	Південь	В Україні в цілому
Кількість володінь	112107	17781	129888
Землі в них, тис. дес.	1338,0	1808,6	3146,6
З них володіли до 50 дес.	108117	12 162	120279
%	96,4	68,3	92,6
Кількість землі в них, тис. дес.	723,7	146,2	869,9
%	54,0	8,0	27,6

Приватне землеволодіння в його класичному розумінні до 1906 р. було привілеєм переважно дворян. Згідно з проведеними нами розрахунками, питома вага дворян серед приватних землевласників у 1880 р. становила 94,7 %, купців — 3,7 %, міщан — 0,8 %, колишніх поміщицьких селян — 0,7 % і колишніх державних — 0,1 % [17]. Наприкінці XIX — на початку XX ст. ситуація з приватним землеволодінням помітно змінилася, бо велика кількість дворян не змогла пристосуватися до нових умов. Тільки на Полтавщині протягом 1863 — 1918 рр. дворяни продали 1 029 039 дес. Її кількість зменшилася на 8 743 дес. і в осіб духовного стану. В той же час ті, хто добре працював і вмів господарювати, неухильно розширювали своє землеволодіння, яке серед купців зросло за 55 років на 68 650 дес., міщан — на 54 871, селян — на 603 216 і козаків — на 805 104 дес. [18].

Особливо швидко пішов цей процес після 1906 р., коли царський уряд зняв штучні перешкоди на шляху повноцінної приватизації землі, чим забезпечив її поступову концентрацію в руках справжніх організаторів виробництва. На 1914 р. сталися великі зрушення в монополії дворянства на землю. Дворяни, державні чиновники і відставні офіцери, яким уряд за службу «царю і отечеству» дав величезні латифундії, не змогли організувати на ній ефективне господарство, воліючи за краще позбутися її за певну винагороду. Лише за п'ять років столипінської реформи ця категорія населення продала майже півтора мільйони десятин, тоді як приблизно стільки ж купили селяни — безпосередні товаровиробники.

Коли аналізувати відповідні дані по регіонах, то виявиться, що найбільше землі було продано привілейованими станами на Півдні — 687,7 тис. дес., тоді як на Правобережній Україні майже у два рази менше — 380,6 тис. дес. [19]. Великий (а можливо, і вирішальний) вплив на рентабельність господарства мала наявність у цьому регіоні досить розвинутої на той час харчової промисловості і дешевої робочої сили, украй необхідної, зокрема, для трудомісткого процесу вирощування і переробки цукрових буряків [20]. Незважаючи на те, що поміщики Правобережної України володіли своїми маєтками сотні років і мали, таким чином, усі можливості організувати ефективне господарювання, процес переходу землі до тих, хто краще справлявся з цим завданням, відбувався і тут. При втраті дворянами 380,6 тис. дес. землі селяни купили 339,7 тис. дес.

Немає ніякого сумніву в тому, що на території України дворянське землеволодіння, зрештою, зникло б еволюційним шляхом, адже з 731 273 дес. землі [21], якою володіли привілейовані стани тієї ж Полтавщини, у Дворянському банку було закладено у 1911 р. 578 745 дес., 1912 р. — 556 164, 1913 р. — 550 039, 1914 р. — 542394, 1915 р. — 542 143, 1916 р. — 542 225 дес. [22] Як бачимо, тенденції щодо ліквідації заборгованості поміщицьких земель не спостерігалося аж до відомих потрясінь 1917 р.

Важливо підкреслити, що мобілізація земельної власності наприкінці XIX — на початку XX ст. відбувалася не тільки між протилежними за своїм соціальним статусом станами, але й усередині селянства. В радянській історичній літературі рух земельної власності і, як його безпосередній наслідок, пролетаризація селянства традиційно визначалися як процес негативний, що погіршує, мовляв, становище трудящих мас. Насправді ж в умовах вільного ринку засоби виробництва завжди потрапляють в руки тих, хто може організувати їх використання з максимальною ефективністю [23].

Як же конкретно вплинуло законодавство 1906 — 1914 рр. на становлення селянського (фермерського) господарства? Вирішальне значення, безумовно, мав указ царя від 9 листопада 1906 р., згідно з яким «кожен домогосподар, що володів землею на основі общинного права, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини вказаної землі» [24]. За законом від 14 червня 1910 р. про зміни і доповнення до указу від 9 листопада 1906 р. кожний домогосподар одержав право на виділення своєї частки общинної землі в особисту власність єдиним масивом [25], що створювало передумови до більш ефективного господарювання. Формування законодавчих основ повноцінного фермерського господарства завершилося прийняттям «Закону про землеустрій» від 29 травня 1911 р., за яким кожен селянин одержав право вийти з общини і розпочати господарювання на окремій, зведеній до однієї ділянки частині колишньої колективної власності, хоч проти цього і виступав сільський сход [26].

Столипінська аграрна реформа являла собою комплекс юридичних і практичних заходів по реалізації намічених планів. Найважливішим її елементом було створення у 1906 р. губернських і повітових землевпорядних комісій. У столиці розпочав роботу координуючий центр — Комітет по земельних справах. Як зазначалося в циркулярі № 21 головноуправляючого землеробства і земельних справ від 30 червня 1907 р., «найважливішим обов'язком землевпорядних комісій є робота по досягненню добровільної угоди між зацікавленими сторонами і виробленню усіх деталей, усіх конкретних моментів кожного відокремлення» [27]. Активну участь в утвердженні одноосібних господарств шляхом виходу їх з общини повинні були також взяти земські начальники, які в ряді випадків самостійно приймали те чи інше рішення ****.

Для реалізації намічених планів землевпорядні комісії мали розпочати діяльність насамперед у тих повітах і губерніях, де знаходилася найчисленніша частина безземельних селян і де були найбільші запаси поміщицьких земель. Протягом 1906 — 1907 рр. передбачалося створити такі комісії в усіх повітах Волинської (12), Київської (12), Подільської (12), Полтавської (15), Херсонської (6), Чернігівської (15) губерній, тоді як у Катеринославській — 7 (без Маріупольського повіту), Таврійській — 4 (без Ялтинського, Бердянського, Євпаторійського і Перекопського), Харківській — 10 (без Старобільського) [28].

21 травня 1906 р. за підписом головноуправляючого землеробства і земельних справ В. Васильчикова усім губернаторам України були направлені телеграми з вимогою негайно розпочати роботу по створенню згаданих комісій, на що були виділені спеціальні кошти. Згідно з «Додатком до наказу землевпорядним комісіям», затвердженим комітетом по земельних справах 19 вересня 1906 р., встановлювалася досить висока зарплата її членів: зав. землевпорядними роботами — 2 500 крб. на рік (208 крб. щомісяця), так званий «непременный» член повітової комісії — 2 000 крб. (166 крб.), старший землемір — 1 500 крб. (125 крб.), землемір — 900 крб. (75 крб.), секретар — 600 крб. (50 крб.), чиновник з особливих доручень, якого відрядив Пе-

тербург для контролю за ходом робіт, — від 1 200 до 3 000 крб. на рік [29]. При середній щомісячній зарплаті сільськогосподарського робітника України 10 крб. (1908 — 1912 рр.), а в промисловості — 25 — 30 крб. [30] наведені вище ставки заробітної плати можна кваліфікувати як досить високі, що автоматично знімало з порядку денного проблему кадрів.

Окрім штатних працівників, до складу комісій входило на громадських засадах чимало представників різних адміністративних органів. Передбачалося також обрання до складу комісій трьох представників селян. Проте останні не могли вплинути на прийняття відповідних рішень, тому нерідко відмовлялися обирати туди своїх представників. На 1 січня 1907 р. в Україні було створено 42 повітові землевпорядні комісії [31]. У 1907 р. передбачалося створити ще 96, тобто завершити формування механізму реалізації столипінського аграрного законодавства. За інформацією, яка надходила від губернаторів, близько 10 % волосних сходів відмовилися обирати своїх представників до повітових землевпорядних комісій. Найбільше таких відмов було зафіксовано в Полтавській губернії, тоді як у Катеринославській, Подільській, Херсонській і Чернігівській подібних фактів не виявлено.

Губернські комісії, які повинні були розв'язувати проблеми загальногубернського характеру, стали працювати в основному з 1907 р. Тільки київська губернська землевпорядна комісія почала функціонувати у 1908 р. [32]. Очолював губернську комісію губернатор або губернський «предводитель» дворянства, тоді як повітовою керував місцевий «предводитель». Для прискорення процесу створення повітових землевпорядних комісій у жовтні 1906 р. Столипін направив в українські губернії найвищих чиновників: у Полтавську і Чернігівську — начальника переселенського управління Г. Глінку і чиновника з особливих доручень П. Катеніна, у Харківську, Катеринославську і Таврійську — директора департаменту державних земельних маєтностей О. Ріттиха і чиновника з особливих доручень М. Сафонова; у Київську, Подільську і Волинську — помічника управляючого земським відділом міністерства внутрішніх справ професора Л. Петражицького і чиновника з особливих доручень В. Водиско; у Херсонську — високопоставленого співробітника міністерства юстиції О. Ликошина і управляючого оренбурзьким відділенням Селянського банку Л. Фосса [33].

Таблиця 3

Губернії	Кількість селянських дворів, власники яких звернулися з проханням про землевпорядкування	Здійснено землевпорядних робіт			
		кількість селянських дворів	площа (дес.)	в тому числі створено одноосібних господарств	% одноосібних господарств до загальної кількості землевпорядкованих господарств
Полтавська	161326	62755	250918	48281	76,9
Харківська	297654	155078	892125	79156	51,0
Чернігівська	84640	24485	120638	12739	52,0
Волинська	185853	54938	382191	49091	89,4
Київська	149980	63736	257649	36192	56,8
Подільська	73060	19380	47276	11597	59,8
Катеринославська	197991	100911	998226	88114	87,3
Херсонська	167132	89147	683586	72609	81,4
Таврійська	86089	46732	547413	36957	79,1
По Україні	1403725	617162	4180022	434736	70,4

Результати діяльності землевпорядних комісій відображені в табл. 3.

Отже, з 2 990446 селянських дворів майже половина їх власників звернулася в роки столипінської аграрної реформи з проханням про землевпорядкування, в ході якого було утворено 434 736 одноосібних господарств (14,4 %

всіх господарств України) [34]. Основною причиною повільної приватизації землі була велика кількість малоземельних дворів, представники яких дорожили правом випасу худоби на спільному вигоні. Як зазначав у звіті про результати роботи Чернігівської губернської землевпорядної комісії один з членів Комітету в земельних справах, «всюди ворожнеча, тертя, а роботи посуваються через пень — колоду». Як довели українські історики, нерідко справа доходила навіть до збройних сутичок на грунті землевпорядкування [35].

Якщо землевпорядні комісії брали на себе, так би мовити, технічну сторону реалізації столипінської реформи, то Селянський поземельний банк, перше відділення якого почало функціонувати в Полтавській губернії у 1883 р., повинен був надавати фінансову допомогу всім бажаючим розширити розміри свого землеволодіння. Була, втім, одна умова: своїм майном гарантувати повернення одержаної позички [36]. За законом від 18 травня 1882 р. про Селянський банк ця державна установа іпотечного кредиту видавала позички розміром не більше як 500 крб. на домогосподаря терміном на 24,5 або 34,5 роки [37].

У зв'язку з посиленням аграрних рухів 3 листопада 1905 р. указом царя кошти банку були значно збільшені, а умови надання селянам кредиту для купівлі землі стали більш сприятливими. 12 серпня 1906 р. банк приступив до продажу селянам значної частини удільних земель, причому на досить вигідних для домогосподарів умовах. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років [38]. У 1906 р. банк давав позичку, розмір якої становив у середньому 84 %, 1907 р. — 88 % і у 1908 р. — 83 % купівельної ціни однієї десятини землі. Для порівняння скажемо, що у 1885 р. банк давав 54,6 % від купівельної ціни, у 1895 р. — 48,2 %, а в 1905 р. — 54,7 %.

Виплата процентів по одержаній позичці залежала від терміну, на який вона бралася. До законодавчих актів 1905 — 1906 рр. проценти за одержані кредити коливалися від 11,5 % при мінімальному терміні до 6 % при максимальному. Столипінське законодавство встановило нижчі проценти по кредитах: 9,5 % при мінімальному і 4,5 % при максимальному. Протягом 1883 — 1911 рр. банк надав відповідні позички 570 613 домогосподарям (близько 3,5 млн. селян України), з допомогою яких було куплено 2 657 784 дес. землі. При загальній вартості землі у 376 305 620 крб. банк виділив 299 290 842 крб.

Відповідно до курсу уряду на створення господарств фермерського типу банк після 1905 р. став надавати кредити переважно окремим домогосподарям, що бажали відокремитися від общини. Купуючи щорічно земельні ділянки переважно у дворян (80 — 85 %), банк сприяв швидкому розвитку хутірської системи, яка до 1905 р. в Україні була розвинута порівняно слабо.

Як зазначалося у звіті банку за 1910 р., тільки в п'яти губерніях України (Полтавській, Київській, Чернігівській, Харківській і Подільській) на землях, куплених з допомогою банку, було створено 2 597 хуторів. Причому 273 нових хутори Подільської губернії — це 95,1 % всіх хуторів, які тут існували до 1905 р.; в Київській губернії — 93,1 %, Полтавській — 79,7 %, Чернігівській — 48,4 % і Харківській — 20,8 %. Нові хутори займали у 1910 р. 18 094 дес. Зауважимо, що 97,5 % позичок, одержаних хуторянами, було виділено на 55,5 років [39].

На відміну від кінця XIX ст., коли різниця між купівельними і продажними цінами досягала у середньому 20 %, в роки столипінської реформи банк інколи продавав селянам землю навіть із збитком для себе. У 1910 р., наприклад, було продано банком 30 976 дес. із збитком в 199 116 крб. [40], що зайвий раз говорить про сприятливі для фермерів умови надання позичок.

Темпи операцій Селянського банку залишилися високими і в 1911 — 1915 рр. (табл. 4) [41]. Протягом п'яти років ще 213 183 домогосподарі з числа селян купили з допомогою банку 593,5 тис. дес., що практично подвоїло землеволодіння цієї категорії населення. При купівлі землі з допомогою Селянського банку частина господарів змушена була переселитися в інші місця, продавши при цьому 205,7 тис. дес. Дехто з селян переселився за тисячі

кілометрів від рідного села, зокрема, в Поволжя, де банк купив у поміщиків і державних службовців кілька сотень тисяч десятин землі.

Оцінюючи вплив Селянського поземельного банку на становлення фермерських господарств, слід, на нашу думку, враховувати насамперед кількість купленої з його допомогою землі, а не випадки розорення окремих господарств (0,6 % землеволодіння протягом 1907 — 1917 рр.) [42]. Навпаки, розорялися переважно ті селяни, що не зверталися за позичками до Селянського банку, намагаючись вийти з скрутного становища шляхом продажу невеликої земельної ділянки і переселення на вільні землі східних і південно-східних окраїн імперії (1,2 млн. осіб за 1906 — 1914 рр.) [43]. Якщо ж говорити про динаміку соціальної структури селянських господарств, то вона ілюструється даними по Полтавщині (див. табл. 5) [44].

Таблиця 4

Губернії	Кількість домогосподарів, що звернулися за допомогою до банку	Кількість землі у них до купівлі (тис. дес.)	Кількість землі (тис. дес.)	Всього землі у клієнтів банку (за винятком проданої) на 1.1 1916 р.
Полтавська	13138	48,3	60,8	107,7
Харківська	13484	55,4	95,5	148,7
Чернігівська	20404	129,5	89,7	219,0
Волинська	12788	69,2	85,6	154,2
Київська	17703	52,6	75,1	127,2
Подільська	11638	26,5	56,2	80,5
Катеринославська	5907	31,2	29,1	59,6
Херсонська	6905	17,2	57,6	74,4
Таврійська	3216	19,5	43,9	62,6
Разом	105183	449,4	593,5	1033,9

Таблиця 5

Роки переписів селянських господарств Полтавщини	Безпосівні	Мали орну землю (в %)								
		Менше 1 дес.	1 — 2 дес.	2 — 3 дес.	3 — 6 дес.	6 — 9 дес.	9 — 15 дес.	15 — 25 дес.	25 — 50 дес.	50 і більше дес.
1882 — 1889	24,2	2,9	8,3	10,9	28,2	14,3	8,2	2,2	0,7	0,1
1900	17,3	7,5	12,0	12,6	28,0	12,0	7,2	2,3	0,9	0,2
1910	16,6	9,1	14,5	11,6	23,2	10,7	8,1	3,9	1,7	0,6
1916	16,5	11,6	12,9	11,6	24,0	11,5	7,8	2,9	1,0	0,2

Кількість хуторів і відрубів в Україні на 1 січня 1916 р.

Губернії	на землях сільських громад			на землях селянського		
	кількість громад	площа (дес.)	%	хуторами	%	відрубами
Полтавська	35373	163602	70,7	39874	59,1	27613
Харківська	11254	34830	36,6	15020	25,1	44945
Чернігівська	37419	272033	92,6	17325	81,5	3814
Волинська	87808	534345	85,3	19822	21,9	70350
Київська	14587	94178	68,4	20868	48,9	21800
Подільська	50122	229669	75,7	26364	36,1	46845
Катеринославська	70654	529949	82,6	21376	28,2	55396
Херсонська	42578	487501	79,4	12402	18,1	56292
Таврійська	90314	825314	94,4	7023	21,2	26043
По Україні	440109	3171421	83,6	180074	33,8	353098

Отже, протягом першого двадцятиріччя питома вага безпосівних у загальній кількості селянських господарств помітно зменшилася (з 24,2 до 16,5 %), що пов'язане головним чином з щорічним переселенням десятків тисяч представників сільської бідноти на вільні землі окраїн чи виїздом на заробітки в промислові центри (близько 1,8 млн. осіб у 1861 — 1905 рр.) [45]. Незаперечною є тенденція до зростання групи селян, що втрачала дрібне землеволодіння при відносній стабільності господарств з 6 — 15, особливо 15 і більше десятинами орної землі.

Не можна не помітити і стійкої позиції великого селянського землеволодіння — 50 і більше десятин: 0,1 % у 1882 — 1889 рр. і 0,2 % у 1916 р. Це відносні величини. А абсолютні ще яскравіші. Так, у 1882 — 1889 рр. господарств з 9 — 15 дес. посіву було 19 030, тоді як у 1916 р. їх стало вже 22 970 (зростання на 20,7 %); 15 — 25 дес., відповідно, 5 100 і 8 750 (на 71,5 %); 25 — 50 дес. — 1 819 і 3 000 (на 64,9 %); 50 і більше — 298 і 660 (на 121,4 %) [46].

Що ж до так званих «привілейованих», тобто головним чином дворянських родин, податковий пресинг для яких був незрівнянно слабшим, то тут ситуація була дещо іншою: навіть невеликі господарства з 9 — 15 дес. орної землі скорочувалися як в абсолютних, так і у відносних величинах, тоді як кількість безземельних і малоземельних зростала. У 1900 р. на Полтавщині було 9 499 привілейованих господарств, з яких безземельними вважалися 3 582. Через 10 років таких господарств виявилося вже 4 115. У 1900 і 1910 рр. менше однієї десятини орної землі мали, відповідно, 148 і 168 господарств; від 1 до 2 дес. — 291 і 355; від 2 до 3 — 287 і 324; від 3 до 6 — 805 і 840 господарств. На цифрі 6 — 9 дес. показники вирівнюються: 609 у 1900 р. і 609 у 1910 р. Далі неухильне скорочення чисельності землевласників: від 9 до 15 дес. — з 760 до 689 господарств; від 15 до 25 дес. — з 610 до 577; з 25 до 50 дес. — з 712 до 628; з 50 дес. орної землі і більше — з 1 695 до 1 268 господарств [47]. Як бачимо, ці конкретні приклади по одній губернії підтверджують тезу про поступовий перехід земельної власності від тих, хто не вмів як слід господарювати, до тих, хто організував рентабельне господарство.

Загальна картина селянського (фермерського) господарства напередодні 1917 р. показана в табл. 6 [48].

На 1 січня 1916 р. загальна площа хуторів і відрубів сягнула 3 817 838 дес. Левова їх частина (понад 80 %) створена на землях сільських громад, що фактично означало для України повну і остаточну перемогу індивідуального селянського землеволодіння (а не тільки землекористування). Останній перед більшовицьким переворотом сільськогосподарський перепис засвідчив, що в цілому по Україні у 1916 р. З 948 198 селянських господарств засівали 16 339 400 дес. землі, тоді як поміщики — 3 725 400 дес. (табл. 7) [49].

Таблиця 6

банку (дес.)		площа на землях казни				Загальна площа хуторів і відрубів (в дес.)
%	всього	%	кількість громад	площа (дес.)	%	
40,9	67487	29,1	158	382	0,2	231471
74,9	59965	62,9	106	470	0,5	95265
18,1	21139	7,2	95	484	0,2	293656
78,1	90172	14,4	154	1907	0,3	626424
51,1	42668	30,9	91	931	0,7	137777
63,9	73209	24,1	51	465	0,2	303343
71,8	77127	12,0	2800	34438	5,4	641559
81,9	68694	11,2	2862	58100	9,5	614295
78,8	33066	3,8	1525	15668	1,8	874048
66,2	533572	13,6	7842	112845	2,8	3817838

Таблиця 7

Губернії	Число господарств у 1916 р.	селянських		поміщицьких		Всього
		Всього посівів (тис. дес.)	На 1 господарство	Всього посівів (тис. дес.)	На 1 господарство	посівів (тис. дес.)
Полтавська	475619	1869,2	3,9	437,0	84,2	2306,2
Харківська	424783	1765,2	4,2	299,3	105,7	2064,5
Чернігівська	391533	1377,3	3,5	100,0	30,8	1477,3
Волинська	290648	884,2	3,0	200,5	172,8	1084,7
Київська	652194	1444,9	2,2	571,8	202,2	2016,7
Подільська	573687	1198,8	2,1	568,3	146,5	1667,1
Катеринославська	482912	2536,1	5,3	423,6	94,9	2959,7
Херсонська	417038	2872,9	6,9	738,8	132,6	3611,7
Таврійська	239784	2390,8	10,0	385,1	85,8	2775,9
Разом	3948198	15339,4	4,5	3724,4	117,2	19963,8

Немає ніякого сумніву в тому, що фермерське господарство могло б ще більше потіснити велике поміщицьке землеволодіння, якби для цього були створені відповідні суспільні умови. Високі викупні платежі підривали фінансову базу індивідуального селянського господарства, перешкоджаючи значній частині господарів купити кращий сільськогосподарський реманент, робочу худобу чи нову ділянку землі. Разом з напівкріпосницькими законами, які до 1906 р. обмежували рухливість сільського населення і можливість в одному місці продати, а в іншому купити ділянку землі, це створювало несприятливі умови господарювання. І якщо навіть за цих складних умов селянське господарство пробивало собі шлях до прогресу, не тільки вистоявши, але і перемігши велике поміщицьке землеволодіння в жорстокій конкурентній боротьбі «за місце під сонцем», то це свідчить про величезні потенційні можливості першого.

Саме такого висновку дійшов свого часу теоретик селянського господарства О. В. Чаянов, поплатившись за це в епоху «будівництва соціалізму» своїм життям. Сьогодні, як і 60 — 70 років тому, прихильники соціалістичних ідей бачать у селянському (фермерському) господарстві небезпеку відродження приватної власності на землю, протиставляючи індивідуальну і кооперативну працю. Але індивідуальне господарювання не заперечує кооперацію, у тому числі виробничу. У США, Італії і Великобританії сільськогосподарська кооперація об'єднує 25 — 30 % фермерських господарств, а у Франції та ФРН — не менше 80 %.

Виходячи з аналізу конкретного історичного досвіду функціонування індивідуального селянського господарства України кінця XIX — початку XX ст., автор цих рядків дійшов висновку, що в умовах переходу від колективного до індивідуального господарювання кінця XX ст. у нашій державі повинна бути розроблена відповідна програма. Складовими елементами її могли бути:

1) вивчення функціонування сільськогосподарського виробництва на різних етапах його розвитку;

2) розвиток сільськогосподарської освіти;

3) максимальне спрощення процесу виходу з колгоспу і створення одноосібного господарства фермерського типу;

4) побудова гнучкої системи агрономічної допомоги безпосереднім товаровиробникам;

5) залучення до справи сприяння розвитку сільського господарства широкої громадськості через об'єднання всіх зацікавлених осіб у відповідні фермерські організації;

6) сприяння розвитку добровільної сільськогосподарської кооперації;

7) широка постановка сільськогосподарського кредиту;

8) держава повинна сконцентрувати в своїх руках відповідні адміністративні органи не тільки агрономічної допомоги, але і важелі економічного регулювання відносин між селянином-фермером і колективним сільськогосподарським підприємством, приватною чи державною виробничою одиницею.

Майже на всі ці вузлові проблеми сільськогосподарського виробництва звертав увагу в період непу відомий економіст М. Д. Кондратьєв [50]. Та до думки вченого прихильники колгоспно-радгоспної системи тоді не прислухалися, воліючи за краще знищувати інакомислячих. Що з цього вийшло — ми знаємо. То ж чи будемо знову повторювати помилки минулого?

[1] Рыночная экономика. 200 терминов. Популярный словарь. — М., 1991. — С. 199.

*Удільні селяни були власністю царської родини.

[2 — 3] Статистический временник Российской империи. — Сер. 2. — Вып. 1. — СПб., 1871. — С. 84 — 85. Колишніх поміщицьких селян було у 1905 р. в Україні 1 626 397 дворів, колишніх державних — 1 249 133, колишніх удільних — 5 059, колоністів — 89 455 і чиншевиків — 21 052 двори (Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. — СПб., 1907. — С. XXIV).

[4] Лазанська Т. І. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. — К., 1991. — Кн. 1. — С. 446.

[5] Лещенко Н. Н. Изменение в аграрных отношениях на Украине в результате проведения реформы 1861 г. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Таллин, 1959. — С. 196.

[6] Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. — СПб., 1906. — С. 20 — 21, 24 — 25, 38 — 39.

[7] Южаков С. Н. Нормы народного землевладения. Опыт экономического исследования о нормальной величине крестьянских наделов в России // Русская мысль. — 1885. — № 9. — С. 25.

[8] Підрахунки зроблено за: Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 г. — Полтава, 1917. — С. 210 — 212.

[9] Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. — М., 1975. — С. 328.

** Середня сума державного поземельного податку на 1 дес. землі згідно з царським указом від 17 січня 1884 р. у Київській, Подільській і Полтавській губерніях становила 14 — 15 крб., тоді як, скажімо, в нечорноземній Могилівській губернії — лише 1 крб. з десятини (Земский обзор. — 1884. — 2 марта).

[10] Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям... — С. 110 — 116.

[11] Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям... — С. 1; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 — 90-ті роки XIX ст.). — К., 1970. — С. 57.

[12] Підраховано за: Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50 губерниям... — С. XXII, XXXIII.

*** На Лівобережній Україні козаки, яких було близько половини сільського населення, вільно розпоряджалися своєю землею, але продавати могли її тільки особам свого стану (Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. — СПб., 1888. — Ч. 2. — С. 18).

[13] ЦДІАР, ф. 1273, оп. 1, спр. 437, арк. 10.

[14] Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. — К., 1919. — С. 14.

[15] Статистика землевладения 1905 года. Свод данных по 50 губерниям... — С. 11.

[16] Кофод А. Русское землеустройство. — СПб., 1914. — С. 15.

[17] Підраховано за: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып. III: Губернии малороссийские и юго-западные. — СПб., 1884. — С. 132; Вып. 8. Губернии новороссийские и Крым. — СПб., 1885. — С. 111.

[18] Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918 — 1919 рр. — Полтава, 1919. — С. 39.

[19] Сельское хозяйство Украины. — Харьков, 1923. — С. 114 — 115 і табл. 3.

[20] Производительные силы России. — СПб., 1896. — С. 55.

[21] Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — Полтава, 1916. — С. 45.

[22] Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918 — 1919 рр. — С. 43.

[23] Таблиця складена за: Симонова М. С. Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. — Сб. V. — М., 1962. — С. 430 — 433.

[24] Полное собрание законов Российской империи. Собр. третье. — Т. XXVI. — СПб., 1909. — С. 970.

[25] Там же. — Т. XXX. — СПб., 1913. — С. 747.

[26] Там же. — Т. XXXI. — СПб., 1914. — С. 456.

[27] Сборник законов и распоряжений по землеустройству (по 1 июня 1908 г.). — СПб., 1908. — С. 532.

**** Інститут земських начальників запроваджений у 1889 р. замість виборних мирових суддів з метою насадження твердої урядової влади на селі.

[28] ЦДІАР, ф. 408, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

[29] Приложение к наказу землеустроительным комиссиям, утвержденным Комитетом по землеустроительным делам 19 сентября 1906 года. — СПб., 1906. — С. 7.

[30] Статистика Российской империи. — Т. 60: Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 году. — СПб., 1913. — С. 14.

[31] Таблиця складена за: ЦДІАР, ф. 408, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

[32] ЦДІАР, ф. 396, оп. 6, спр. 578, арк. 7 — 8.

[33] Известия министерства земледелия и государственных имуществ. — 1906. — № 42. — С. 717 — 718.

[34] Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. — М., 1963. — С. 582 — 583.

[35] Лось Ф., Михайлюк О. Класова боротьба в українському селі 1907 — 1914 рр. — К., 1976. — С. 40, 193 — 219.

[36] ЦДІАР, ф. 1273, оп. 1, спр. 437, арк. 410.

[37] Узаконения и распоряжения о Крестьянском поземельном банке. — СПб., 1884. — С. 11.

[38] Полное собрание законов Российской империи. — Т. XXVI. — СПб., 1909. — С. 902.

[39] Отчет Крестьянского поземельного банка за 1910 год. — СПб., 1911. — С. 102.

[40] Там же. — С. 112.

[41] Статистический справочник по аграрному вопросу. — М., 1917. — Вып. 1. — С. 16.

[42] Підраховано за: Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина (Учебное пособие). — М., 1973. — С. 178.

[43] Якименко М. А. Крах переселенської політики царизму // Укр. іст. журн. — 1976. — № 7. — С. 42.

[44] Таблиця складена за: Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — С. 38; Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — Полтава, 1912. — С. 50; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. — К., 1973. — С. 130.

[45] Якименко М. А. Міграції українського селянства (1861 — 1905 рр.). // Укр. іст. журн. — 1982. — № 9. — С. 65.

[46] Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — С. 2 — 3; Предварительные итоги сельскохозяйственної переписи 1916 г. — Пг., 1916. — С. 71.

[47] Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. — С. 8 — 9.

[48] Дубровский С. М. Указ. соч. — С. 586 — 588.

[49] Статистический справочник по аграрному вопросу. — Вып. 1. — С. 10 — 11.

[50] Кондратьев Н. Д. Организация содействия сельскому хозяйству в Соединенных Штатах Северной Америки // Пути сельского хозяйства. — 1935. — № 1 — 2. — С. 173.

Якименко Микола Андрійович — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою українознавства Полтавського сільськогосподарського інституту, займається проблематикою аграрних відносин у другій половині XIX ст. та І чверті XX ст.

До 150-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі

Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія (1846 — 1847), що виникло і діяло у столиці України Києві, увійшло в історію визвольних змагань і національного відродження слов'янських народів під загальновідомою назвою «Кирило-Мефодіївське братство». Так його назвав у спогадах П. О. Куліш (1867). Цей таємний осередок еліти української інтелігенції мав загальноєвропейське значення: сприяв посиленню національно-визвольного

руху слов'янських народів проти колоніального панування Турецької, Австрійської і Російської імперій. Україна, посідаючи визначне місце у слов'янському світі, зайняла чільний ряд у боротьбі за волю й національно-державну незалежність. Кирило-Мефодіївське товариство проголосило велику програму національного відродження усіх слов'янських народів і серед них українського.

Відтоді минуло 150 років, і сьогодні громадськість вільної і незалежної України звертається до витоків, традицій і концепції національного відродження та слов'янської згоди. Визначним науково-історичним і культорологічним явищем стало видання силами відомих українських учених і архівістів корпусу документів під назвою «Кирило-Мефодіївське товариство у трьох томах» (К., «Наукова думка», 1990. — Т. 1 — 3) загальним обсягом 140 авторських аркушів. Це грунтовне археографічне видання поставило вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства на міцну наукову основу, дало поштовх об'єктивному висвітленню його програми і діяльності. Закладені в документах прогресивні ідеї стали надбанням громадськості не лише України, а усіх слов'янських країн, світової української діаспори, наукового слов'янознавства.

Вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства розгортається на демократичній основі, з участю широкого кола науковців багатьох країн. Міністерство культури України, Національна Академія наук України (Інститут історії України та Інститут літератури ім. Тараса Шевченка), Український комітет Міжнародної асоціації вивчення слов'янських культур 22 — 23 травня 1994 р. у Києві організували міжнародну наукову конференцію «Кирило-Мефодіївське братство: витоки, концепція слов'янської згоди, традиції», в якій взяли участь провідні вчені-слов'янознавці України, Росії, Канади, Польщі, Болгарії, Румунії, Словаччини, Біларусі, Республіки Кореї. Конференція привернула увагу громадськості України і усього світу до проблем визвольного руху та національного відродження слов'янських народів.

Уперше за свою історію незалежна держава Україна на найвищому рівні вшанувала кирило-мефодіївців як визначних борців за волю і національне відродження слов'янських народів і насамперед українського народу. В центрі уваги наукової конференції поставлено головні проблеми: «Концепція слов'янської згоди кирило-мефодіївців», «Кирило-мефодіївці в контексті визвольних змагань слов'янських народів», «Стан і перспективи розвитку сучасного слов'янознавства та балканістики». Доповіді й виступи вчених засвідчили нові конструктивні підходи до вивчення історії Кирило-Мефодіївського товариства, появу сучасних концепцій з національних проблем. Міжнародна наукова конференція започаткувала вищий етап слов'янознавчих студій, дала відчутний поштовх об'єктивному й правдивому висвітленню програми і діяльності Кирило-Мефодіївського товариства в Україні, збагаченню слов'янського джерелознавства, дальшому розширенню публікації документів і матеріалів, досліджень, які мають концептуальне значення в історичній науці.

У 40-х роках XIX ст. в Європі склалися сприятливі умови для консолідації прогресивних сил, що виступали за повалення самодержавства, скасування кріпацтва, визволення і державного об'єднання слов'янських народів, поневолених Австрійською, Російською і Турецькою імперіями, в республіканську федерацію. Слов'янський визвольний рух активізувався у Польщі, Чехії, Словаччині, Сербії, Болгарії, Україні, Білорусії, дістав відгомін і підтримку серед передових людей Росії. Ідеї національного відродження слов'янських народів висували видатні діячі епохи: Адам Міцкевич, Павел Шафарик, Ян Коллар, Вук Караджич, Вацлав Ганка, Франц Палацький, Тарас Шевченко, Осип Бодянський, Михайло Максимович, російські слов'янофіли. Вони сприяли зростанню прогресивних сил слов'янських країн. Україна стала одним з провідних центрів слов'янського визвольного руху.

Загальноєвропейська проблема відродження слов'янських народів і серед них українського народу розглядається в головних аспектах: 1.

Національному (слов'янська і українська ідеї, панславізм, слов'янофільство і українофільство). 2. Державно-політичному і міжнародному (повалення іноземного панування, проголошення незалежності слов'янських країн і створення їх республіканської федерації, месіанська роль України в слов'янському світі). 3. Соціальному (скасування кріпацтва і станів, забезпечення рівності громадян перед законом). 4. Економічному (ліквідація поміщицького землеволодіння і наділення селян землею за принципом справедливості, вільне промислове виробництво і торгівля, здійснення природного права людей на задоволення життєвих потреб). 5. Культурологічному (загальна безплатна освіта для простого народу, розвиток національних культур, запровадження української мови в усіх сферах духовного життя незалежної України). 6. Релігійному (зміцнення авторитету християнської церкви, припинення релігійних незгод православних і католиків, віротерпимість і толерантність духовенства та віруючих, духовне і морально-етичне виховання людей за християнськими євангельськими догматами й заповідями.

Кирило-Мефодіївське товариство, або братство, статутна назва якого «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», виникло у Києві на початку січня 1846 р. і діяло до кінця березня 1847 р. Організатори товариства — викладач історії Київського університету Микола Костомаров, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак і випускник Київського університету Василь Білозерський. Символом товариства стали золотий перстень з вигравірованими іменами слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія та печатка з написом «*И уразумеете истину, и истина освободит вы*», взятим з Євангелія. Членами товариства стали вчителі Пантелеймон Куліш, Дмитро Пильчиков, поміщик Микола Савич, поет і художник, співробітник Київської археографічної комісії Тарас Шевченко. До товариства були залучені студенти Київського університету: Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Опанас Маркович і Олександр Тулуб. Всього до товариства увійшло 12 осіб.

Учасники Кирило-Мефодіївського товариства зазнали впливу поезії Тараса Шевченка ("Кобзаря", поеми «Гайдамаки» та інших творів), який висловлював радикальні ідеї й рішуче виступав за визволення слов'янських народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної й незалежної України.

У квітні 1846 р. Микола Костомаров познайомився з Тарасом Шевченком у Києві. «Я з ним бачився часто, — згадував у спогадах Микола Костомаров, — захоплювався його творами, з яких багато, ще не виданих, він дав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі...» [1]. Можна зробити висновок про зближення Костомарова і Шевченка як однодумців, а також про вплив шевченківських ідей на історика. Звичайно ж, Микола Костомаров повідомив поета про існування таємного товариства, яке могло б сприяти здійсненню радикальних і гуманістичних ідей українського Кобзаря.

Про реакцію поета на це повідомлення розповів у спогадах Микола Костомаров: «Коли я повідомив Шевченка про існування братства, він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що стало вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком» [2]. Головним приводом для суперечок, очевидно, стали помірковані ідеї товариства в інтерпретації Миколи Костомарова. Адже автор поеми «Сон» тоді вже рішуче виступав за повалення самодержавства. А у вірші «Заповіт» (1845) він прямо закликав український народ до визвольного повстання проти своїх гнобителів:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Матеріали слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства засвідчують активну діяльність Тараса Шевченка та його чільне становище

серед кирило-мефодіївців. Так, учасник товариства студент Георгій Андрузький свідчив: «У Києві Слов'янське товариство має двох голів: Костомарова і Шевченка, з яких перший належить до поміркованої партії, а другий до непоміркованої; ...головне правило Шевченка: «Хто відданий царю — той падлюка, а хто ліберал, то благородна людина» [3]. Про взаємний вплив цих двох провідних діячів товариства ми маємо відомості з спогадів Пантелеймона Куліша: «Багато в дечому він [Шевченко] природно мусив підлягати Костомарову, але й Костомаров не міг бути вільним від його впливу» [4]. Революційною поезією й радикальними ідеями поета захоплювалися всі без винятку кирило-мефодіївці, що підносило значимість таємного товариства, сприяло поширенню його впливу в Україні. До кирило-мефодіївців горнулися прогресивні сили тодішнього українського суспільства. І в цьому полягала сила товариства.

В програмних документах і матеріалах, публіцистичних і художніх творах, наукових працях, практичній громадській і просвітницькій діяльності членів Кирило-Мефодіївського товариства червоною ниткою проходить велика ідея національного відродження України. Саме тут кирило-мефодіївці виявили себе справжніми мислителями, послідовними борцями за вільну Україну, людьми, що належали до інтелектуальної еліти української нації. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства стала надбанням українського національно-визвольного руху XIX — XX століть.

Кирило-Мефодіївське товариство утворювалося як слов'янське, а тому дбало про долю слов'янських народів і серед них українського. У визволенні і єднанні слов'янських народів кирило-мефодіївці вбачали запоруку їх майбутнього щасливого життя. Микола Костомаров писав, що Тарас Шевченко «ставився до ідеї слов'янської взаємності з поетичним захопленням» [5]. Свої погляди на шляхи визволення і єднання слов'ян поет висловив у творах «Гайдамаки», «Никита Гайдай», «Єретик» та інших. Зокрема, у поемі «Єретик» (1845) він бажав, щоб «усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди», закликав до єдності в боротьбі за визволення від деспотизму, до братання і мирного співжиття. Ці ідеї дістали відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.

«Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» складався з двох частин: «головні ідеї» і «головні правила».

В «головних ідеях» містяться 6 програмних положень: 1. «Духовне і політичне об'єднання слов'ян, — зазначено в статуті, — є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути». 2. При об'єднанні кожний слов'янський народ (українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словенці, лужичани, ілліро-серби, хорвати, болгари) забезпечував би свою державну самостійність. 3. Вони повинні мати у себе «Народне правління» (республіки) і повністю дотримуватися «рівності співгромадян». 4. Правління, законодавство, право власності і освіта у всіх слов'ян повинні грунтуватися на «святій релігії господа нашого Ісуса Христа». 5. При такій рівності «освіченість і чиста мораль» повинні служити умовою участі в правлінні. 6. Має існувати спільний «Слов'янський собор» з представників «всіх племен» [6].

Серед 11 «головних правил» звертають на себе увагу три (1, 7 і 8), де говориться, що товариство утворюється з метою «поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства». Товариство прагнутиме усувати релігійну ворожнечу між слов'янами (католиками і православними) і поширюватиме ідею про можливість «примирення незгод в християнських церквах». І найголовніше правило: «Товариство буде прагнути заранні про викорінення рабства і всякого приниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності» [7].

У відозві кирило-мефодіївців «Брати українці!» всі ці ідеї викладені в дещо іншій і більш конкретній формі:

«1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Річ Посполиту і управлявся незмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою

літературу і свою справу общественну. Такії народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, іллiро-серби і болгари.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати оду всіх Речей Посполитих і там розважали і порішали такі діла, котрі б належали до цілого Союза слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим Союзом був би правитель, вибраний на года.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було овсі.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра Христова була основою закону і общественної справи в цілому Союзі і в кожній Речі Посполитій" [8].

Статут і відозва змальовували в загальних рисах політичне, економічне і культурне становище кожної слов'янської держави, що мала складатися внаслідок її національного відродження. Такою повинна була стати і вільна Україна.

В установчій записці, складеній Василем Білозерським при утворенні Кирило-Мефодіївського товариства, пояснюються ідеї статуту стосовно долі і майбутнього слов'янських народів і серед них — українського. «Релігія Христова, — писав Василь Білозерський, — дала світові новий моральний дух, яким він не був пройнятий до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність для всіх і братство народів — нові цілі, вказані народам для здійснення в них великої ідеї людської єдності». Проте минуло вісімнадцять віків після Різдва Христового, а «народи, як і раніше, страждають від неправди, по-старому пригноблюються». Слов'янські народи продовжують утискуватися «самовладною сваволею». У слов'янських країнах під деспотичною владою іноземних держав політична свобода народів, вільне висловлювання думок, навіть мова не захищені державними законами, «все засуджене на переслідування, все подавляється особистою сваволею» царів. «В такому жахливому становищі, — підкреслював Василь Білозерський, — знаходиться і наша світ-Україна, країна, що заслуговує своїми гіркими стражданнями за правду вічної поваги». Автор вказав на згубні наслідки панування в Україні царських сатрапів, гноблення народних мас поміщиками, зневажання в Російській імперії української культури і мови. Вірні сини вітчизни повинні поширювати в Україні правду, добиватися для неї «свободи, братської приязні і народного добробуту» [9].

Яким же чином можна здійснити визволення України й повернути їй природні права на вільне життя? Василь Білозерський вважав окреме існування України, як держави, неможливим, бо вона знаходитиметься «між кількома вогнями»: на неї тиснутимуть сусідні держави, і вона може зазнати «гіршої долі, ніж її зазнала Польща». Тут автор мав на увазі поділи Польщі Російською і Австрійською імперіями і Пруським королівством (1772, 1793, 1795) і втрату нею незалежності. «Єдиний засіб, представлений розумові і схвалений серцем для повернення народних прав, — писав Василь Білозерський, — полягає в з'єднанні слов'янських племен в одну сім'ю під захистом закону, приязні і свободи кожного. Сплівшись руками дружби, вони захистять себе від будь-якого варвара і повернуть свої права...» В основу свого життя слов'янські народи поставлять ідеї «християнської общини» і релігію, «поширення мирної землеробської цивілізації, людинолюбних моральних понять». На думку автора, релігія «пом'якшила звичаї войовничих народів», а тепер пом'якшить «роздратовані бідування душі народів розв'язанням соціальних завдань...» В обов'язок членів товариства входило поширення «правильної ідеї про свободу, заснованої на християнському ученні і на народному праві». Вони повинні «підкопувати усіма засобами несправедливі права аристократії», «діяти у відповідності з демократичними правилами», головною метою ставити «поширення освіти й ідей Христових». «Хай нас радує думка, — зазначено в записці, — що при наших зусиллях настане пора, коли слов'яни, забувши чвари, з'єднаються у велику сім'ю...» І

в такому братерському союзі вони здобудуть «благо, мир і свободу». На українців покладалася місія «прагнути до самобутності й збуджувати решту братів» [10].

Приведені думки з документів Кирило-Мефодіївського товариства засвідчують його прагнення здійснити ідеї національного відродження України в братній сім'ї слов'янських країн Європи.

Ідеї національного відродження України дістали своє відображення у важливому програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства, відомому під назвами «Закон Божий» або «Книга буття українського народу», де під релігійною формою викладу йдеться про визволення і єднання слов'янських народів, повалення самодержавного деспотизму й колоніального гноблення слов'ян Російською, Австрійською і Турецькою імперіями, скасування кріпосного права, національне і культурне відродження, повернення демократичних прав слов'янським народам і серед них українському народові. «Книга буття українського народу» займає помітне місце в історії прогресивної суспільної думки України. На її зміст і політичну спрямованість справили значний вплив твори Тараса Шевченка. Конкретне авторство цього твору не встановлено ні слідством, ні пізнішими дослідженнями істориків, хоч чимало їх і схиляються до думки, що його міг написати історик Микола Костомаров.

«Книга буття українського народу» — багатоплановий твір, в якому відображено і оцінено основні події світової історії з давніх часів до середини XIX ст. Через увесь твір проходить головна думка — осуд появи царів і панів, поділу на стани в суспільстві, гноблення бідних людей багатими. Він починається з біблійного оповідання про створення світу Богом, який небо і землю населив тваринами і над ними поставив людину. А люди, навчені дияволом, повигадували собі власних «богів» і понаставляли царів. Винуватцями появи багатих і бідних названо царів: «І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножилось на землі горе, біднота і хвороби, і нещастя і незгоди» [11]. У «Книзі буття українського народу» не лише осуджується поява царів і панів, а й схвалюється соціальна боротьба поневоленого народу проти своїх гнобителів.

У творі характеризується історична доля слов'янських народів, які опинилися під гнітом іноземних загарбників — Австрійської, Російської і Турецької імперій, втратили свою державну незалежність, перетворилися на безправні колонії. До прийняття християнства слов'яни були вільними народами, не мали царів і панів. Коли ж після прийняття християнства у слов'янських народів з'явилися королі, князі, бояри та пани, які простих людей перетворили у своїх невільників і посіяли ворожнечу між слов'янськими країнами, цим скористалися агресивні сусіди й поневолили їх.

Далі у «Книзі буття українського народу» йдеться про те, що деякі слов'янські народи, визволившись з неволі, утворили незалежні держави, зокрема Польщу, Росію (Московщину), а також Литву, до складу якої увійшли Україна й Білорусія. Але і в цих державах народ зазнавав гноблення, втратив набуті раніше права і свободи. Особливо це стосувалося королівської Польщі і царської Росії. Російського царя звинувачено в тому, що він вдався по допомогу до татар, щоб «держати в неволі... народ московський християнський» [12].

Значна частина тексту «Книги буття українського народу» присвячена історичній долі України та її народу. Україна, зазначено в творі, «поєдналась з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд слов'янський до другого люду слов'янського, нерозділимо і незмісимо». В майбутньому так мали поєднатися «усі народи слов'янські між собою». Та взаємини панської Польщі з вільною Україною виявилися далеко не рівноправними: український народ на столітті потрапив у тяжку панську неволю. Змушений вести тривалу визвольну боротьбу, він утворив свою збройну силу — козацтво: «І не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істеє братство...». До визвольної боротьби приєдналися православні брат-

ства, що захищали українську культуру. Під час Визвольної війни 1648 — 1654 рр. було винищено панів, і Україна стала землею козацькою вільною, «бо всі були рівні і вільні...» [13].

Нова трагічна сторінка в історії українського народу настала після Визвольної війни. «Тоді Україна, — говориться у творі, — пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і незмісимо... Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель». В Україні, поділеній між Польщею і Росією, панували чужоземці: вони придушували свободу українського народу, ліквідували його державність — Запорозьку Січ і Гетьманщину, полковосотенний устрій, запровадили кріпацтво. «А німка цариця Катерина, — гнівно звучить у творі, — ... востаннє доконала козацтво і волю...» [14].

Тут доречно привести характеристику царів Тарасом Шевченком у поемі «Сон» (1844):

Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я — доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!

В кінці твору зосереджена увага на історичній долі України серед слов'янських народів нового часу. «Голос її, — говориться там, — що звав всю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському». Україна підтримувала боротьбу поляків за свою свободу і спробу декабристів повалити деспотичний режим у Росії. Ця боротьба зазнала поразки. Цар-деспот «панує над трьома народами слов'янськими» (росіянами, українцями і поляками). Саме Україні належить подати голос, який підняв би на визвольну боротьбу всі слов'янські народи: «І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар...

Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в Союзі слов'янськім" [15].

Ще до утворення Кирило-Мефодіївського товариства Тарас Шевченко у вірші «Стоїть в селі Суботові...» (1845) висловив думку про те, що Україна вкаже слов'янським народам шлях до волі:

Церков-домовина
Розвалиться... і спід неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить...
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

На Україну покладалася роль месії: український народ своїм прикладом мужності, самовідданості й довготерпіння в стражданнях мав підняти інші слов'янські народи на боротьбу за національне визволення і відродження в усіх сферах економічного, соціального і духовного життя.

Національне відродження України кирило-мефодіївці не мислили без просвітництва. Вони виступали рішучими поборниками ідеї поширення освіти серед простого народу і про це заявили у своїй програмі, бо вбачали в освіті й науці могутній рушій соціального прогресу, важливий засіб для усвідомлення людьми їх підневільного становища, стимул для прагнення до волі. У своїх поглядах на суспільну роль освіти і науки кирило-мефодіївці успадкували здобутки передової педагогічної думки своїх попередників і сучасників — просвітителів. На ниві освіти й науки вони зробили спробу практичного здійснення своїх гуманістичних ідей. Освітою члени Кирило-Мефодіївського товариства мріяли досягти національної злагоди і примирення, забезпечити суспільний прогрес, високу духовність і повернення державності.

Серед документів Кирило-Мефодіївського товариства звертає на себе увагу записка Василя Білозерського про сільські школи. Цей документ складено у вигляді чернетки офіційної заяви, яку кирило-мефодіївці мали намір подати до палати державних маєтків з тим, щоб справа народної освіти стала предметом уваги царських урядових установ в Україні.

У записці йшлося про «благодійну мету уряду» — поступове введення в побут «нищого класу народу» (селян) освіти, корисної в його «домашньому і сільському житті». При цьому визнавалося, що ця мета не може бути швидко досягнута через «величезні вимоги» і брак діячів освіти. Існуючі школи лише частково задовольняють потреби «сільського життя». Кирило-мефодіївці пропонували «свою діяльність і знання на допомогу в досягненні благодійної мети уряду». Вони просили дозволу палати державних маєтків завести на власні й складочні гроші школу для сільських дітей на таких умовах: 1) оскільки метою такого закладу вважалася підготовка учнів для того, щоб вони повернулися в те ж коло, з якого вони вийшли (селянство), але «з яснішими знаннями своїх обов'язків, про свою користь і потребу землеробського життя», то й саме виховання має відповідати поставленій меті; 2) викладання повинне обмежитися певними предметами: поряд з законом Божим (вивчення молитов, літургії, моральних правил і обов'язків тощо) учні отримували б необхідні знання про явища природи, «зв'язані з землеробським побутом», «найголовніші основи землеробства, садівництва і лісівництва, огородництва і найнеобхідніші господарські пізнання», ремесла (столярне і токарне), арифметику (практичну) і засоби лікування хвороб [16].

Таке коло знань та умінь визначалося для освіти сільських дітей і мало б важливе значення в їх майбутньому житті й виробничій діяльності. Кирило-мефодіївці знали потреби села досконально.

В записці викладалися умови, при яких така сільська школа могла принести найбільшу користь. До школи приймалися хлопчики віком 13 — 16 років з козацького стану. Термін навчання — 3 роки без канікул. Кошти на утримання навчального закладу передбачалося взяти з сум, «пожертвуваних в ім'я приязні до людства і народної освіти». Викладання предметів брали на себе засновники школи. Учні, закінчивши школу й одержавши там моральне виховання і господарські знання, мали повернутися до свого стану (селян), займатися господарством і безумовно сприяти його поліпшенню. Доброчесною поведінкою вони служитимуть прикладом для селян, а це «благодатно» відобразиться на всьому укладі життя «найкориснішого народного класу». Записка містила досить красномовний висновок: «Безплатне і вигідне для землеробського життя виховання може збудити в народі любов до освіти... Засноване на моральності й практичній користі, воно принесе безумовно найкращі плоди; цим досягається істинно християнська і людинолюбна мета, що повинна складати суть діяльності кожного справжнього громадянина. Нарешті, цей заклад може послужити зручним випадком для багатьох бажаючих вжити частку своєї діяльності і достатку на достойну людини справу — благодіяти бідним і вносити в життя справжню освіту, на якій лише й грунтується народний добробут» [17].

Проект заснування сільської школи для дітей козацького стану підтримали інші кирило-мефодіївці. Зокрема, студент Олександр Навроцький у листі до Василя Білозерського 17 жовтня 1846 р. писав: «Школа — славне діло, тільки трудне — якби удалось, то добре б було». Він мав намір з цього приводу поговорити з княжною Варварою Рєпіною, аби від неї отримати якусь допомогу в заснуванні школи [18]. Прихильно поставилися до ідеї заснування сільських шкіл Микола Гулак, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Тарас Шевченко, інші кирило-мефодіївці як справжні просвітителі української нації.

Пантелеймон Куліш висловив досить оригінальну думку про те, що духовне відродження спочатку відбувається в середовищі еліти — видатних діячів-просвітителів, а потім при сприятливих обставинах «перейде до народу» [19]. На слідстві Куліш з цього приводу давав пояснення жандармам, що під діячами він розумів самого себе, Миколу Костомарова, Тараса Шевченка,

а сприятливими обставинами — «повсюдне заведення шкіл для простолюдинів і поширення загальної грамотності в народі». Саме через поширення грамотності найзручніше було б літераторам передати народові свою освіченість. Далі Куліш повідомляв, що члени товариства мали намір написати короткі підручники українською мовою з священної і громадянської історії, географії, рахівництва і сільського господарства. Школи передбачалося заводити спочатку в невеликій кількості, умовивши поміщиків, у селах «під керівництвом священиків» [20]. Як свідчив у спогадах Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров допомагав йому «живити відрадну надію, що наші освічені поміщики, так дружно полюбивши національного поета (Тараса Шевченка. — Г. С.), зроблять перший крок до визволення земляків від кріпацької залежності» [21]. Звичайно, це були ілюзії, але вони мали під собою певний грунт: освіта є та сила, що позитивно впливала на свідомість не лише селян чи міщан, а й поміщиків. Серед усіх класів і соціальних груп внаслідок освіти могла утвердитися думка про скасування кріпосного права як негуманного явища в суспільстві.

На слідстві жандарми звинувачували Василя Білозерського і його однодумців у тому, що поширенням освіти вони готували селян до повстання. На це кирило-мефодіївець дав таку відповідь: «Слов'яністи не лише не думали використати освіту як знаряддя до повстання, а навпаки вважали освіту запобіжним засобом проти кровопролиття й насильства... Неосвічена людина, з грубими почуттями і поняттями, в пориві гніву страшніша звіра, що довели мужицькі війни; освіта ж повинна пом'якшувати серце людини, направляти розум, вказувати для кожного місце в суспільстві і примиряти її з тим становищем і обов'язками, до яких вона визначена богом і урядовою волею» [22]. Далі Василь Білозерський посилається на твір Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...», де поет звертається до українських поміщиків з такими словами:

Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!

А ці поміщики віками тримали селян у темряві неписьменності.

Один з головних засновників Кирило-Мефодіївського товариства Микола Костомаров чимало зробив у галузі освіти й науки. Він здобув освіту в Харківському університеті, учителював у Ровенській гімназії на Волині (1844 — 1845) і займався збиранням народних пісень, вивченням побуту і звичаїв народу. Переїхавши до Києва, Микола Костомаров спочатку працював учителем першої гімназії, а в серпні 1846 р. рада Київського університету обрала його на посаду ад'юнкта (помічника професора) кафедри російської історії історико-філологічного відділу філософського факультету. Крім того, талановитий історик викладав в Інституті шляхетних дівчат ту ж російську історію.

Про те, як Микола Костомаров читав лекції, відомо з доносу студента-провокатора Олексія Петрова на кирило-мефодіївців попечителю Київського навчального округу, а також з протоколу допиту його (Петрова) в III відділенні (27 квітня 1847 р.), коли він заявив: «Костомаров у своїх університетських лекціях завжди прагнув яскраво і різко показати ті місця в первісній російській історії, в яких виявлялись сваволя і непослух народу волі великих князів руських; також дуже яскраво змальовувались ті місця, де народ в пориві гніву замахував на життя великих князів» [23]. Це засвідчує радикальність історичних поглядів Миколи Костомарова, його прагнення цілком об'єктивно висвітлювати складні й суперечливі соціальні відносини в суспільстві.

На основі університетських лекцій Микола Костомаров підготував і опублікував книгу «Славянская мифология» (1846) старослов'янською кирилицею і там проводив ідею слов'янського єднання. Для цієї праці учений

використав дослідження слов'янських діячів — Павла Шафарика, Яна Коллара, Франца Палацького, Вука Караджича та ін. Як член Київської Археографічної комісії, Микола Костомаров готував до друку український літопис Самійла Величка.

Слід також відзначити, що Микола Костомаров відомий як поет і прозаїк: опублікував поетичні збірки «Українські балади» і «Вітка», драму «Сава Чалий», історичний роман «Кудеяр» та інші твори. Погляди на історію українського народу він виклав у праці під назвою «Мысли об истории Малороссии» (1846). Саме тут учений висунув тези про незгладимість ознак і корінну відмінність «двох народностей» (російської і української), дві засади історичного процесу: федеративно-демократичну, відроджувану козацтвом в Україні, і самодержавно-централістичну, притаманну власне Росії. Запорозьке козацтво з його «народними зборами — радою» в Січі, виборністю старшин і кошового управління втілювало «демократичне начало староруського духу» та було покликане здійснювати дві політичні ідеї — захист православної віри і збереження української народності. Козацтво розглядалося як єдина демократична маса і ототожнювалося з українським народом [24]. Історичну концепцію Миколи Костомарова розвинули в українській історіографії Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич та інші видатні учені й мислителі України.

Загалом Микола Костомаров — помітна постать в національному відродженні України, а його історичні праці, видання документів і літописів, художні твори, педагогічна діяльність сприяли духовному відродженню українського народу.

До видатних діячів українського національного відродження належав кирило-мефодіївець Пантелеймон Куліш — письменник, учений, педагог, громадський діяч. Він навчався в Київському університеті (на філософському і юридичному факультетах), але після двох років навчання пішов учителювати й займатися літературною працею, науковими дослідженнями. Спочатку Куліш учителював у Ровенській гімназії, а звідти переїхав до Києва й працював у Подільському повітовому училищі. Пізніше в Петербурзі викладав російську словесність в 5-й гімназії та університеті.

Ще до вступу до Кирило-Мефодіївського товариства Пантелеймон Куліш опублікував поему «Україна» (1843) — патріотичний твір про події в Україні за часів Богдана Хмельницького. Історії козацтва він присвятив історичні романи «Михайло Чернышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (опублікована у 1842 р.) та «Чорна рада» (написана 1846 р., а опублікована лише в 1857 р.). Ці твори мали значний резонанс серед української інтелігенції і впливали на духовність українського народу. У Києві Куліш працював членом-співробітником Археографічної комісії (1843 — 1846), збирав українські літописи і фольклорні матеріали. Завдяки його праці був знайдений і розшифрований «Літопис Самовидця», виданий Осипом Бодянським у 1846 р. в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». Куліш дав і назву цьому історичному творові. У Києві була надрукована фольклорна праця ученого під назвою «Украинские народные предания» (1847), але ця книжка не побачила світу через арешт автора: за наказом цензурного комітету її тираж знищили в друкарні Київського університету.

Пантелеймон Куліш був відомий не лише як літератор і учений-філолог. Кирило-мефодіївці вважали, що саме він міг би написати правдиву історію України. Тут ми маємо досить цікавий момент. Кирило-мефодіївець Опанас Маркович у листі до Миколи Гулака (15 лютого 1846 р.) зазначав: «Кулішу писати історію, — як Ви собі хочете. І якщо на Костомарова можете впливати хоч трохи, не підбадьорюйте його у цій думці, а пишіть про неї Кулішу, за якого ручуся, що голос Ваш буде ним почутий. Я раніше думав справу цю віддати до рук Білозерського, але ми ще нічого не знаємо про його хист до історії, хоч доброчесна і прекрасна простота мови у нього збереглася б так само, як і у Куліша...» [25].

Справді, Пантелеймон Куліш написав популярну історію України під назвою «Повесть об украинском народе» (СПб., 1846). На титульній сторінці вказувалося, що книга призначена для дітей старшого шкільного віку. Це була перша навчальна книга з історії України. Вона вийшла завдяки підтримці видавця журналу «Звездочка. Журнал для детей» письменниці О. Й. Ішимової. Джерелами «Повести об украинском народе» стали козацькі літописи, українські хроніки та історичні думи. В короткому викладі Пантелеймон Куліш зобразив яскраву картину історії України від найдавніших часів до XIX ст. Там вміщено виклад подій визвольної боротьби українського народу проти іноземного поневолення, розповіді про повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, Коліївщину, героїчну боротьбу козацтва проти татарських і турецьких загарбників, Запорозьку Січ, діяльність гетьманів України. Загалом це був патріотичний твір, що прищеплював дітям любов до України, яка пережила тяжкі лихоліття своєї історії. В доповіді шефа жандармів графа О. Ф. Орлова царю Миколі I від 26 травня 1847 р. зазначалося: «Книги Куліша могли б так само впливати на малоросіян, як і вірші Шевченка, тим більше, що створені для дітей старшого віку» [26]. Таке порівняння досить красномовне: царські жандарми вбачали у творчості Пантелеймона Куліша, як діяча українського національного відродження, певну небезпеку для російського панування.

Найвидатнішим діячем Кирило-Мефодіївського товариства безумовно став Тарас Шевченко — геніальний український поет і талановитий художник, мислитель, якого кирило-мефодіївці називали «пророком», борець за національне визволення України та її відродження. Після визволення з кріпацтва він здобув високу освіту в Петербурзькій академії мистецтв (1838 — 1845). Активна літературна, громадсько-політична і просвітницька діяльність Шевченка почалася з виходом у світ збірника його творів під назвою «Кобзар» (1840) і поеми «Гайдамаки» (1841), які відразу ж здобули в Україні таку велику популярність, що часто-густо по них люди вчилися читати. Вдруге ці твори видано в одній книжці під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844). Крім того, окремими книжками вийшли у світ поеми «Гамалія» і «Тризна» (1844). В рукописах поширювалися в Україні поеми: «Розрита могила» (1843), «Сон (У всякого своя доля)» (1844), «Єретик (Шафарикові)», «Сліпий (Невольник)», «Великий Льох (містерія)», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Холодний Яр», «Давидові псалми», «Три літа», вірші «Гоголю» і «Заповіт» (1845). Усі ці високохудожні поетичні твори мали не лише освітнє і виховне значення, а й служили справі поширення радикальних ідей визволення слов'янських народів від деспотизму, їх національного відродження. На перший план ставилася доля пригнобленого чужоземцями українського народу.

Тарас Шевченко надавав великої ваги справі народної освіти, від якої залежало національне відродження в першу чергу. Ще до утворення Кирило-Мефодіївського товариства поет і художник мав намір працювати на ниві народної освіти, відкривати школи в державних і поміщицьких маєтках в Україні. Його родич Варфоломій Шевченко у спогадах розповідав, як поет, перебуваючи 1845 р. в рідному селі Кирилівці, повідомив, що він має приятелів, які «умовились працювати задля народної просвіти», а «думка, як би завести по Україні добрі сільські школи, народилася у нього ще тоді, як він був у кирилівській школі» [27]. Шевченко підтримував просвітницькі ідеї Кирило-Мефодіївського товариства щодо заснування шкіл в селах України.

Приїхавши вдруге до Києва (1845), Тарас Шевченко мав твердий намір залишитися в Україні назавжди. За рекомендацією професора Михайла Максимовича (першого ректора Київського університету), поет і художник почав працювати в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (Археографічній комісії). «Після випуску з академії, — писав Шевченко про себе під час слідства над кирило-мефодіївцями, — влаштувався до Київської археографічної комісії співробітником в галузі малювання і збирання народних легенд, казок, пісень в південно-руських губерніях» [28]. Ця практична і водночас наукова діяльність імпонувала Тарасу Шевченку: він здійснював за до-

рученням Археографічної комісії наукові подорожі по Чернігівській, Полтавській, Подільській, Волинській, Київській губерніях, і це давало йому наснагу й для поетичної творчості, що відображала сучасне і минуле життя поневоленого українського народу. Під час подорожей в Україні 1845 — 1847 рр. поет мав нагоду поширювати прогресивні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства. В Київській археографічній комісії Шевченко працював спільно з професорами Київського університету Миколою Іванишевим (з ним він розкопував давні могили біля Фастова), Михайлом Максимовичем, Миколою Костомаровим, а також вчителем Пантелеймоном Кулішем, художником Олексієм Сенчило-Стефановським, правознавцем Миколою Гулаком та багатьма іншими особами. Він брав участь у підготовці та виданні розкішної книги-фоліанта російською і французькою мовами під назвою «Древности, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов» (К., 1846), де вміщено чимало літографічних малюнків, виконаних фарбами і золотом [29]. Книга мала велику наукову цінність для історії та археології.

Тарас Шевченко особисто прагнув працювати в галузі освіти й домігся призначення на посаду вчителя малювання в Київський університет. 27 листопада 1846 р. він звернувся до попечителя Київського навчального округу з таким проханням: «Окончив курс учения в императорской Академии художеств в классе профессора истории Карла Брюллова и посвятив себя преимущественно изучению художественной стороны нашего отечества, я бы желал употребить приобретенные мною в искусстве сведения на образование в оном молодых людей по тем самым началам, какие я усвоил себе под руководством знаменитого моего учителя. А потому осмеливаюсь покорнейше просить ваше превосходительство определить меня на открывшуюся вакансию учителя рисования в университете св. Владимира, где я, кроме преподавания живописи, обязываюсь исполнять безвозмездно все поручения начальства по части литографирования в состоящем при университете литографическом заведении. При сем имею честь представить аттестат Императорской Академии художеств» [30]. Міністерство народної освіти задовольнило прохання Шевченка і призначило вчителем малювання в Київський університет. Водночас йому було дозволено за сумісництвом працювати співробітником Київської археографічної комісії. Лише арешт і заслання перешкодили педагогічній діяльності українського Кобзаря.

Про становище і вплив Тараса Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві свідчив на слідстві студент Георгій Андрузький: «Його поетичні слова лунали по всій Малоросії; його ставили вище Жуковського, сподівались мати в ньому свого Шіллера». Кирило-мефодіївці й всі інші люди, присутні на літературних вечорах, підносили поета «до небес». Шевченко «спонукав до більшої діяльності товариство» [31]. Діяльність Шевченка високо оцінювали Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Василь Білозерський та інші кирило-мефодіївці.

Сучасна українська історіографія розглядає Кирило-Мефодіївське товариство як політичну організацію, в програмі якої свідомо і широко поставлено масштабне завдання: визволення і національне відродження України в контексті визволення і єднання усіх слов'янських країн. Молода Україна в особах кирило-мефодіївців твердо, відкрито і вагомо заявила, що вона займає своє почесне місце в освіченій Європі.

В програмі Кирило-Мефодіївського товариства вмістився сплав слов'янської і української ідей, що народилися й зростали на зорі визволення від колоніального і національного гноблення, духовного відродження слов'янських народів, їх нестримного прагнення до державної незалежності й свободи.

Видатний діяч всеслов'янського і українського національного відродження Микола Костомаров писав, що панславізм — «це ідея в числі інших породжена нашим мислячим віком, ледве чи не найбільш моральна, справедлива, багата життям і повна надій. Це прагнення цілого племені слов'янського вийти з вікового запізнення, намагання кожному з слов'янських народів подарувати розвій при допомозі інших споріднених націй, усім

разом братньою сім'єю взяти живу участь в рухомій сфері освіченості людства і щоб з'явитися перед суддею з незаритим у землю талантом. Ніщо не може бути справедливішим такої ідеї, ніщо, тому що подібного явища історія досі нам не представляла» [32]. Від ідеології марксизму ми досі діставали уявлення про панславізм як реакційне явище, породжене політикою Російської імперії, що намагалася підкорити собі усіх слов'ян, скориставшись їх тяжким становищем під пануванням Турецької і Австрійської імперій. Ідеї панславізму протистояли імперським домаганням іноземних поневолювачів.

Кирило-мефодіївці в суспільстві України того часу були тією інтелектуальною елітою, яка щиро і всім серцем відчувала, глибоко розуміла потреби й прагнення української нації, склала епохальну програму-дороговказ її духовного відродження в братній сім'ї усіх слов'янських націй. Ця програма виявилася настільки далекосяжною, що її здійснення все ще відбувається і в наш складний час.

В основу національного духовного відродження слов'янських народів і серед них українського народу кирило-мефодіївці поставили просвітництво — науку, освіту і виховання молодого покоління на гуманістичних загальнолюдських засадах і принципах. Лише освіта і виховання могли визначити культурне обличчя кожної слов'янської нації, вказати їй вірний шлях розвитку і цивілізації.

В Кирило-Мефодіївському товаристві, що яскраво відображало всеслов'янське і українське відродження, головними ідеологами були визнані такі мислителі, як Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров, в особах яких жандармський орден Російської імперії не безпідставно вбачав серйозних противників колоніальної залежності й кріпацького стану слов'янських народів і в їх числі російського, українського і білоруського народів, підвладних царизмові. Тому цар Микола I вдався до заборони їх творів, що містили крамольні ідеї. Вердикт шефа жандармів Олексія Орлова (26 травня 1847 р.), затверджений царем, гласив: «Напечатанные сочинения Шевченко «Кобзарь», Кулиша «Повесть об украинском народе», «Украина», «Михайло Чернышенко» и Костомарова «Украинские баллады» и «Ветка» запретить и изъять из продажи» [33]. Пантелеймону Кулішу заборонялося писати твори і наукові праці, а Тарасу Шевченку — писати твори і малювати. Насильство над особами і їх ідеями стали політикою уряду Російської імперії.

Загальнослов'янське і українське відродження виявилося досить небезпечним для спокою Російської імперії. Тому жандарми під час слідства над Кирило-Мефодіївським товариством виділили окрему «Справу про слов'янофільство та українофільство». Ось висновки слідства:

«Производство дела об Украйно-славянском обществе показало, что идеи о восстановлении в каждой земле народности, языка, собственной литературы и о соединении всех славянских племен в одно целое не принадлежит одним лицам, прикосновенным к упомянутому делу, но составляют предмет рассуждений многих ученых нашего времени...

В Киеве же и Малороссии славянофильство превращается в украйнофильство. Там молодые люди с идеею соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетманщины» [34].

Царський уряд Російської імперії вживав заходів для придушення будь-яких проявів національно-визвольного руху в Україні.

Прогресивні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства повертаються до нас через 150 років забуття, шовіністичних і комуністичних фальсифікацій. Тепер українському народові потрібно знати правду про це товариство, що в тяжкий час миколаївської реакції так високо піднесло прапор національного відродження пригноблених слов'янських країн і серед них України.

Сьогодні серед слов'янських країн Європи немає злагоди і того єднання, що його бажали й проголошували кирило-мефодіївці. Тяжко проходять сучасні процеси національного відродження Росії, України і Білорусі на руїнах

комуністичної імперії СРСР. Вони проголосили свою державну незалежність. В Югославії розгорілася міжнаціональна збройна боротьба. Відбувся мирний поділ Чехословаччини на незалежні Чехію і Словаччину. Та немає сумніву в тому, що з часом непорозуміння й суперечки відійдуть у минуле, а рівноправні й незалежні слов'янські держави прийдуть до дружніх і взаємовигідних відносин між собою та з усіма державами світової цивілізації.

[1] Костомаров Н. И. Автобиография // Литературное наследие. — СПб., 1890. — С. 63.
[2] Автобиография Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. — 1885. — Кн. 5. — С. 211.
[3] Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери // Україна. — 1925. — Кн. 1 — 2. — С. 53.
[4] Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новъ. — 1885. — Т. 4. — Кн. 13. — С. 61 — 75.
[5] Костомаров Н. И. П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 230.
[6] Справа М. І. Гулака // Кирило-Мефодіївське товариство у трьох томах. — К., 1990. — Т. 1. — С. 150 — 151.
[7] Там же. — С. 151 — 152.
[8] Там же. — С. 170.
[9] З ідеології кирило-мефодіївців. Записка Василя Білозерського // Україна. — 1914. — Кн. 1. — С. 79 — 81.
[10] Там же. — С. 81 — 83.
[11] Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). — К., 1991. — С. 12.
[12] Там же. — С. 21 — 23.
[13] Там же. — С. 24 — 26.
[14] Там же. — С. 26 — 28.
[15] Там же. — С. 29 — 30.
[16] Справа В. М. Білозерського // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 388 — 389.
[17] Там же.
[18] Міяковський В. Люди сорокових років. (Кирило-Мефодіївці в їх листуванні) // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 54, 60, 67.
[19] Там же. — С. 54.
[20] Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців. — К., 1915. — С. 72 — 73.
[21] Кулiш П. Спогади про Тараса Шевченка. — Харків — Київ, 1930. — С. 82.
[22] Справа В. М. Білозерського // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 404.
[23] Справа О. М. Петрова // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 3. — С. 265.
[24] Костомаров Н. И. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. — 1846. — С. 21 — 42.
[25] Загальні матеріали слідства // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 103.
[26] Там же. — С. 68.
[27] Спогади про Шевченка. — К., 1958. — С. 34 — 35.
[28] Справа Т. Г. Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 324.
[29] Левицкий О. И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843 — 1893. Историческая записка о ее деятельности. — К., 1893. — С. 56 — 57.
[30] Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії (1814 — 1861). — К., 1975. — С. 137 — 138.
[31] Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва. Признання кирило-мефодіївців. — С. 35 — 38.
[32] Справа М. І. Костомарова // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 264.
[33] Загальні матеріали слідства // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С. 70.
[34] Справа про слов'янофільство та українофільство // Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 3. — С. 309.

Сергієнко Григорій Якович — доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України, провідний науковий співробітник-консультант відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ. Автор понад 270 наукових праць, в т. ч. монографій: «Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.» (1963), «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів» (1971), «Декабристи та їх революційні традиції на Україні» (1975), «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (1983), «Шевченко і Київ» (1987) та ін. Брав участь у створенні багатотомних наукових праць «Історія міст і сіл УРСР», «Історія Києва», «Історія Української РСР», капітальної монографії «Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (1990), археографічному оп-

рацюванні публікації документів «Кирило-Мефодіївське товариство у трьох томах» (1990), підготовці до друку праці Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків у трьох томах» (1990 — 1991) та інших видань. Співавтор сучасного навчального посібника «Історія України» для 7 — 8 класів середньої школи (1993, 1995). Діапазон наукових інтересів дослідника: історія українського козацтва, народності і нації, визвольний і суспільно-політичний рухи, декабристознавство, шевченкознавство, краєзнавство, києзнавство, археографія, періодизація і структурування історії України, створення навчальних посібників для середньої і вищої школи.

До 400-річчя Берестейської унії

Н. І. Кочан (Київ)

Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков

Прагнення до єдності християнства, що їх раз у раз зустрічаємо після 1054 р. в історії, — один із безпосередніх наслідків того відчуження, що склалося впродовж століть у відносинах між християнським Сходом і Заходом. В теорії онтологічна цілісність і неподільність феномену християнства лишали досить широким діапазон для пошуків у цьому напрямкові. Однак на практиці домінуючим став сформований у католицькій Церкві шлях укладення церковних уній (unio), тобто двосторонніх корпоративних союзів частин від окремих православних Церков із Римом. В західній еклезіології ідея «цілісності незшитого хітону Христового» (Йо. 19.23) ототожнювалася із доведеним до абсолюту принципом «спасіння» душ «схизматиків» — православних через їх навернення до «істинної» віри, носієм якої бачилася виключно Церква Риму. В результаті на сьогодні маємо 21 Східну Католицьку Церкву, що постали саме через таке розуміння єдності, тобто шляхом розкраяння церковного тіла православних Церков внаслідок переходу частини їх вірних під зверхність Апостольського престолу в Римі.

Такому уніатству як методу осягнення видимої єдності Церкви Христа історія винесла негативний вирок. «Ми не далеко відійдемо від правди, — доводив Патріарх Мелхітської Католицької (уніатської) Церкви Максим IV на конференції в Дюссельдорфі 1 червня 1960 р., — коли визнаємо, що стосунки між Римською Церквою та різноманітними Східними Церквами не були остаточно зірваними доти, доки Рим, втративши терпіння чи надію, не прийняв до свого стада певну кількість Східних груп із наданням їм окремої ієрархії та організаційного устрою. Парадоксально тому, що саме партикулярні унії тих Східних груп із Римським престолом поклали край зусиллям, спрямованим на досягнення вселенського (ecumenic) поєднання між Сходом і Заходом» [1].

Сьогодні в оцінці уніатства як явища набутком спільної богословської думки православних і католиків стали рішення Змішаної міжнародної комісії з богословського діалогу між Помісними Православними Церквами та Римсько-Католицькою Церквою, що їх було досягнуто на зустрічах у Фрайзінгу (Німеччина, 1990) та Баламанді (Ливан, 1993). Фрайзінгська заява визнала шлях укладення уній методом «поєнання, що суперечить спільній традиції наших Церков», і висунула вимогу його повного усунення з практики [2]. Принципове значення такої оцінки «уніатизму» підтверджено Баламандською заявою — підсумковим документом православно-католицького богословського діалогу з проблеми уніатства. Тут також міститься висновок, що саме повстання уніатських Церков спричинилося до виникнення ситу-

ації, «яка стала джерелом конфліктів і страждань спочатку для православних віруючих, але також і для католиків».

Якими б не були наміри і яка б не була істинність бажання слідувати заповіді Ісуса Христа, «щоби всі були одно», при цих часткових об'єднаннях з Римом, потрібно відзначити, що відновлення єдності між східними та західною Церквами не було досягнуто, що поділ далі триває і через подібного роду спроби цей поділ став ще гіркішим" [3].

«Знаком часу» (Мт. 16, 13) стало виникнення у XX ст. богослов'я єдності, яке бере до уваги, насамперед, те, що єднає християн в одне ціле, щоби далі вже на цій основі з'ясовувати, чи ж насправді причини роз'єднання між ними є такої непереборної ваги, що їх не можна спільною доброю волею подолати, аби таки сповнилася воля Христа, «щоби всі були одно» (Йо. 17.21). Важко переоцінити значення спільних богословських рішень для поступу до єдності, коли остання більше вже не потрактовується в категоріях «навернення», «приєднання» чи «спасенності» якоїсь однієї з Церков, а вбачається у єднанні християн довкола євхаристійної чаші (koinonia, communicatio in sacris).

Визначення в процесі богословського діалогу сутності уніатства допомагає краще зрозуміти це явище в його минулому і сучасному, а також у найвищому богословському вимірі — sub specie eaternis. У даній статті увагу зосереджено на минулому, на події чи не найконтроверсійнішої за її оцінками в цілій історії пошуку шляхів до єдності — Флорентійській церковній унії (1439). З теоретичного боку, дана унія цікава завершенням опрацювання богословських формул поєднання, які до другої половини XX ст. лишалися наріжними в унійній політиці Риму. З православного боку, вони завжди піддавалися критиці; їх мусили приймати a priori всі ті православні спільності, що переходили під зверхність Апостольського престолу в Римі.

Увагу дослідників Флорентійська унія продовжує привертати не лише тому, що для науки і негативний результат має своє позитивне значення. Важливо зрозуміти весь комплекс зовнішніх і внутрішніх причин, що привели цю спробу поєднання до поразки. Не менш повчально подивитися на суть події та її наслідки у часовому вимірі.

Одну з найцікавіших сторінок в історію Флорентійської унії вписали події, що розгорнулися на руських (українсько-білоруських) землях Київської митрополії у зв'язку зі спробами укоренити її тут. Дана унія, де-факто будучи подією, привнесеною на ці терени ззовні, де-юре затрималася тут чи не найдовше, ніж деінде. Вона безпосередньо не лише каталізувала перебіг подій церковно-політичного життя в краї, але й опосередковано вплинула на визначення напрямків його подальшого розвитку. Вузловими точками тут бачаться і поділ Київської митрополії (1448) на власне Київську (Литовську) та Московську, і швидке здобуття Московською митрополією автономії (1458), що було передумовою постання Московського патріархату (1589). Флорентійська унія як прецедент церковного права посідає чільне місце в ідеологічному обгрунтуванні та апології Берестейської церковної унії частини Київської митрополії з Римом (1596).

Метою даної статті є висвітлення деяких специфічних аспектів унійних ідей та спроб їх втілення у життя на руських землях Київської митрополії.

* * *

Ідея церковної унії з Римом як така не була ані незнаною, ані категорично заперечуваною в Київській митрополії першої третини XV ст. Тут треба зробити хіба одне, але принципової ваги уточнення. Коли говоримо про церковні справи у XV ст., маємо на увазі позицію виключно вищих соціальних груп руського, литовського, польського та російського (московити) населення відповідно Вел. кн. Литовського, Польської Корони та Московського князівства, на чиїх територіях і розкинулися єпархії Київської митрополії. Аристократичний характер тогочасних суспільств виключав можливість участі посполитого люду у «великій» політиці.

Тож загальновідомими фактами з історії Київської митрополії того часу є і участь митрополита Київського Григорія Цамблака у соборі в Констанці (1415 — 1418), на якому мало бути порушене питання про унію, і письмове звернення від 22 березня 1433 р. ієрархів митрополії до Базельського собору із підтвердженням їхньої згоди приїхати на собор для переговорів про унію. Напередодні ж укладання Флорентійської унії на руських землях стався нечуваний випадок — за наказом князя Свидригайла було спалено київського митрополита Герасима (1432 — 1435), якого, окрім інших політичних провин, було звинувачено у таємних контактах з папою відносно унії [3-а].

Тодішні унійні стремління живила безупинна політична боротьба родових кланів руcько-литовської та польської еліт за першість, супроводжувана там, де сягали впливи Польщі, поступовим наступом на права і привілеї «людей руських віри грецької». До певної міри ці спроби були відгоміном перманентних, починаючи від 1415 р., унійних ініціатив Візантії — колись могутньої, а від кінця XIV ст. — невблаганно прямуючої до своєї загибелі під ударами війська Османської імперії.

Після загарбання Малої Азії турецьке військо практично безперешкодно виходить на простори Європи. У 1381 р. оттоманські війська захопили Адріанополь, місто поблизу Царгорода, 1389 р. завдали нищівної поразки сербам на Косовому полі, а у 1430 р. — оволоділи Солунню, другим за значенням містом Візантійської імперії. Падіння Царгорода стало питанням часу. Все це змушувало візантійського імператора звертатися до Риму у сподіваннях на допомогу.

Західна Церква, наполегливо пропонуючи грекам унію, сама на той час була розколота навпіл. Одночасно з Ферраро-Флорентійським собором (1438 — 1439), де зібралися нечисленні прибічники папи Євгена IV, у Базелі відбував засідання собор його супротивників, які обстоювали чинність рішення попереднього Констанцького собору щодо вищості влади собору над владою папи. Неможливість досягнення компромісу між двома ворогуючими таборами закінчилася рішеннями Базельського собору про тимчасове позбавлення папи Євгена IV влади (24.01.1438), а згодом і засудженням його як єретика (25.06.1439). 5 листопада 1439 р. на папський престол було обрано герцога Амадея Савойського — Фелікса V.

Понад чотири роки представники візантійського імператора та Царгородського патріарха вели попередні переговори про унію з обома частинами, на які розкололася Західна Церква. Було очевидно, що мобілізувати потенціал цілої Європи проти войовничих іновірців — турків-мусульман, під силу лише папству і що допомога ця буде ефективнішою за умови укладення церковної унії. Врешті решт греки зупинилися на партії Євгена IV. Остання виявилася менш наполегливою у своїх вимогах і згуртованішою [4], а унію з греками розглядала як важливий етап у боротьбі за утвердження і зміцнення своєї влади, насамперед, на Заході. Однак найпереконливішим аргументом «за» партію Євгена IV було те, що на той час саме вона могла подати християнському Сходові реальну допомогу.

Коштом і зусиллями папи у квітні 1438 р. розпочав свою роботу собор у Феррарі, але через загрозу спалаху чуми його було перенесено 1439 р. до Флоренції. Східні Церкви на соборі представляли візантійський імператор Іоан Палеолог, його брат (деспот) Димитрій Палеолог, Царгородський патріарх Йосиф II, представник Александрійського патріарха Григорій Мамма, представник Антіохійського патріарха митрополит Київський Ісидор, представник Єрусалимського патріарха митрополит Манемвасійський Досифей, представник Александрійського та Антіохійського патріархів митрополит Марк Ефеський, близько 22 єпископів та багато інших високих духовних осіб. Єпархії Київської митрополії, що були розташовані в межах Московського князівства, були представлені на соборі, окрім митрополита, єпископом Суздальським Авраамієм (його підпис бачимо під Заключним Актом собору), ієромонахом Симеоном та супроводжуючими їх особами [5].

Руські землі Київської митрополії не мали свого представництва на соборі через заборону противників унії — великого князя Литовського Сигиз-

мунда Кейстутовича та віленського католицького єпископа Матвія, які вважали за недоцільне викликати зайвий неспокій у суспільному житті. Польща, якою керував від імені малолітнього короля Владислава краківський єпископ Збігнєв Олесницький, на той час тримала нейтралітет по відношенню до обох соборів — як Базельського, так і Флорентійського. Тому руські єпископи з Польщі теж не дістали дозволу на участь у роботі Флорентійського собору. Очевидно, самочинно приїхали на собор представники львівської православної громади вірмен, які водночас представляли там інтереси і вірмен кам'янецьких [6].

Майже півтора року у Феррарі та Флоренції точилися дискусії довкола спірних питань віровчення. По-перше, щодо проблеми Filioque — вчення латинян про сходження Св. Духа від Отця і Сина (від Отця — у греків), по-друге, — вчення про чистилище, по-третє, — щодо першості папи, по-четверте, — стосовно чину відправи євхаристії (на квасному хлібі у православних та неквасному у латинян).

З кожної сторони для ведення дискусій було призначено по шість авторитетних богословів. У греків вирішальне право голосу було надане митрополитам Віссаріону Нікейському та Марку Ефеському, в різні часи до них приєднувалися митрополити Дорофей Мітіленський та Ісидор Київський, дорадники Георгій Амірутський, Георгій Геміст, Пліфон, Георгій Схоларій, протосинкел Григорій Мамма, перший історик собору Сиропул. Католицьку сторону представляли кардинали Юліан Цезаріні та Микола Альбергаті, архієпископ Андрій Родоський, домініканський провінціал Іоан Рагузький (Іоан де Монтенеро), Іоан де Торквемада та інші богослови.

Проунійне угруповання всередині грецької делегації від самого початку очолили митрополити Віссаріон та Ісидор, згодом до них приєднався протосинкел Григорій. Незмінно їм опонував лише митрополит Марк, якого найактивніше підтримував Антоній, митрополит Іраклійський. Проте лише Марк Ефеський виявився послідовним у своїй позиції до кінця, коли лише один з-посеред греків відмовився підписати Заключний Акт унії.

Протокольні записи перебігу засідань собору свідчать, що митрополит Ісидор, хоча на практиці й підтримував надзвичайно діяльно унію, в диспутах активної участі не брав. «Згідно з протоколами Ісидор лише одного разу виступив публічно у дискусії про сходження Св. Духа, яка була основним предметом обговорення на другій сесії, — зазначає один з найавторитетніших сучасних дослідників проблеми Джозеф Гілл. — Збереглися його незакінчені проекти виступів для попередніх засідань, так само як і більша за обсягом, але також без кінцівки, праця, яка містить 52 аргументи, що їх він розпочав писати 14 листопада у відповідь на виклад кардиналом Цезаріні латинського розуміння сутності проблеми сходження. Немає свідчень, щоби ці матеріали було виголошено на соборі, та й їхній незавершений стан мав би тому перешкодити» [8].

Головним богословським аргументом Ісидора на користь поєднання греків з латинянами — був незаперечний авторитет у справі єдності спільних для них святих. Прискорювати ж переговори змушувала представників східних патріархатів зростаюча загроза з боку турецького війська.

29 червня 1439 р. підписано папську буллу про завершення дискусій на соборі. 5 липня члени собору скріпили своїми підписами Заключний Акт унії, а наступного дня його було урочисто проголошено у соборі. Згідно з Актом обидві сторони погоджувалися в тому, що 1) Св. Дух походить від Отця і Сина, у тому розумінні, що це нововведення західної Церкви до Символу віри є не «additio» (додаток), а «explicatio» (уточнення, роз'яснення), а, значить, і правомірне; 2) при літургії можна вживати квасний і неквасний хліб і не призивати Св. Духа при освяченні Дарів; 3) душі померлих, які за життя не повністю спокутували свої гріхи, йдуть до чистилища; а живі люди молитвами і добрими справами можуть прийти їм на допомогу; 4) першість римського папи як голови Церкви підтверджується наступним формулюванням — «Святий Апостольський престол і Римський понтифік мають примат в усьому світі, і що цей Римський понтифік є Наступником

блаженного Петра, князя Апостолів, і істинним вікарієм Христа, Главою усієї Церкви, Пастирем і Вчителем усіх християн, і що Господь наш Ісус Христос в особі святого Петра дав йому повну владу пасти, скеровувати і керувати усією Церквою, — як це також міститься у діяннях Вселенських Соборів і у святих канонах»; 5) другим після римського понтифіка визнавалося місце за патріархом Царгородським, третім — Александрійським, четвертим — Антіохійським, п'ятим — Єрусалимським. Акт підтверджував права і привілеї східних патріархів, що було, власне, єдиною поступкою з боку Риму, який після невдалих переговорів про унію на Констанцькому соборі усвідомив неможливість церковного поєднання без збереження у східних Церквах традиційної системи патріаршого устрою [9].

Умови Флорентійської унії не могли задовольнити жодну з сторін. Греки почувалися зневаженими. Папа ж прагнув абсолютної влади. Одразу після укладення унії папа Євген IV зажадав від греків додаткових роз'яснень щодо цілої низки відмінностей в їхній літургійній практиці та здійсненні таїнств, а також щодо надання ними дозволу на розводи та необрання тут у Флоренції нового патріарха замість спочилого Йосифа II. Окрім того, папа наполягав на покаранні Марка Ефеського.

«Однак грецькі єпископи, — зауважує православний дослідник архімандрит Амвросій (Погодін), — вкрай невдоволений вимогами латинян та вчинками проти своєї совісті, що їх їм доводилося робити, вперше відповіли папі на всі його вимоги негативно, проте їх особиста думка щодо вимог папи — що всі вони не на часі: 1) в Православній Церкві, якщо дозвіл на розірвання шлюбів і дається, то лише за умови дуже поважних причин; 2) митрополит Ефеський лише тоді може бути закликаний до відповідальності, коли проти нього у судовому порядку офіційно буде висунене звинувачення. На останнє імператор наказав дати відповідь такого змісту: оскільки Марк Ефеський наш ієрарх, то він підпадає під дію нашого судочинства; отже, він, «наш Папа не повинен вимагати, щоб судити Марка Ефеського своїм судом». 3) за звичаєм Константинопольський патріарх обирається у своєму патріархаті, а інтронізація його відбувається у храмі св. Софії. Далі вони заявили, що не мають більше намірів іти на будь-які подальші поступки» [10].

Візантійська делегація, приїхавши після собору у Флоренції додому, зіткнулася із сильною опозицією щодо укладеної унії. У 1450 р. східні патріархи на соборі у Царгороді скинули «латинською зараженого єрессю» Царгородського патріарха Григорія Мамму, обравши замість нього Афанасія, і визнали Флорентійський собор «соблазнительным, ложным, насильственным и вселенским соборам противным» [11].

Після звитяги турецького війська під Варною (1444) кільце оточення довкола Царгорода невблаганно звужувалося. Безпосередня загроза місту змусила папу Миколу V вислати на початку 1453 р. на допомогу захисникам загін воїнів на галерах, сил яких явно було замало. Водночас як папський легат сюди прибув і митрополит Київський кардинал Ісидор. Під тиском політичних реалій світські володарі Візантії, та й простий люд, не могли більше противитися унії. І 12 грудня 1452 р. Ісидор під час літургії в соборі св. Софії поминає і згадує в диптихах імена папи Миколи V та уніатського патріарха Григорія Мамми, урочисто проголошує унію.

Ставлення ж до унії грецького духовенства і монахів, незаперечним авторитетом для яких залишався послідовник Марка Ефеського Георгій Схоларій, тепер із монашим ім'ям Геннадій, було як і раніше непримиренним. Будь-яка допомога із Заходу відкидалася ними без жодних вагань під гаслом «краще турецький тюрбан, ніж римська тіара». Так врешті решт воно і сталося. В літо 1453 р. «попущенієм Божим взят бысть Константинополь царем турским», пройде руськими літописами звістка про ці події [12]. Турецькі війська вчинили в місті жорстоку різанину, храм св. Софії Премудрості Божої перетворили на мечеть. Переможці-турки за патріарха визнали Геннадія Схоларія (1453 — 1460). Ісидор, один з організаторів оборони та беззавітний

захисник рідного міста, ледь встиг переправитися на Крит, рятуючи своє життя [13].

Не можна обійти увагою роль, що її відіграв митрополит Ісидор у подіях перед, під час та після Флорентійського собору. В православній апологетичній літературі за ним однозначно закріпилася репутація «зрадника», «відступника від православ'я». Джозеф Гілл, однак, привертає увагу до тієї обставини, що саме життя митрополита є найкращим оборонцем його особи. Адже саме «Ісидора висилали імператор і патріарх до Базеля (вести переговори про унію. — Н. К.), будучи простим монахом він виконував обов'язки келаря Єрусалимського патріархату, його було обрано на престол митрополита Київського і всієї Русі. Товариші саме його обрали одним із диспутантів в Італії, що свідчить про їхню довіру до Ісидора і визнання як його ерудованості, так і ораторського хисту. Він був тією довіреною особою, яку імператор висилав до папи, а папа —до імператора. Двічі папа призначав його своїм легатом. Він був мужнім захисником Царгорода під час облоги і до останнього обороняв його мури. Вчений, оратор, письменник і водночас активний і невтомний у справі служіння вірі та своїй батьківщині. Найзапекліші противники унії захоплювалися ним і любили його доти, доки він не розпочав працювати в ім'я унії. Сіропул, говорячи про місію Ісидора до Базеля, характеризує його як «найдостойнішого священика». Марк Євгенік, пізніше митрополит Ефеський, у листі-привітанні до Ісидора з нагоди його поставлення на Київський престол, серед багатьох високих слів написав і такі: «Людина, яка дійсно відбиває у собі Христа, делікатний за характером і ангелоподібний ззовні; щасливе і рідкісне поєднання простоти та проникливості із даром говорити, що перевершує плин ріки, щедрий і простий до такої міри, що віддасть в разі потреби останню одежину» [14].

Все це відбувалося дещо згодом. По завершенні ж собору у Флоренції Ісидор у вересні 1439 р. вирушає до підвладної митрополії. Його конфлікт на соборі зі своєю свитою, члени якої не лише енергійно противились унії, але й при першій-ліпшій нагоді почали просто тікати назад до Московії, змусив Ісидора дещо скоригувати плани, пильніше придивитися до українсько-білоруських земель Київської митрополії.

З початком січня 1440 р. митрополит і кардинал (від грудня 1439) Ісидор, маючи до того ж від папи повноваження легата, через землі Угорщини, Польщі і Литви вирушив до Москви (місця постійного осідку Київських митрополитів від 1325 р.). Із прибуттям до Буди 5 травня 1440 р. він звертається зі спеціальним посланням до всіх «русинів, сербів, волохів, інших народностей та до латинян». В посланні на підставі рішень Флорентійського собору від 6. VII. 1439 р. та 28. XI. 1439 р. підкреслюється рівність двох вір, двох Церков — латинської та грецької, двох обрядів.

Перший обіжник митрополита Ісидора проголошує: «Милістю Божою Сидір, преосвященний архієпископ усієї Русі, легат від ребра апостольського седалища Лятського, Литовського та Німецького, всім і всякому християнським із додаванням віри своєї вічне спасіння у Господі. Возрадуйтеся і возвеселітеся всі нині, яко церква східна і західна, що певний час розділені були і одна до одної ворожі, а нині в істинне з'єднання поєдналися у первісну свою єдність, і мир, і єдиначество стародавнє, без ніякого розділення. Всі ж христоіменити люди, як латини, так і греки, і ті всі, які належать до соборної церкви Константинопольської, тобто руси, серби, влахи та інші всі християнські роди! Прийміть ту святопресвяту єдність з великою духовною радістю і честю. Наперед молю вас у Господа нашого Ісуса Христа, що сотворив з нами милість, щоби ніякого розділення у вас з латиною не було; оскільки всі рабами є Господа Ісуса Христа і в його ім'я охрещені. Ви ж латинського роду, тих усіх, які у вірі грецькій перебувають, істинно віруйте без ніяких вагань; суть бо всі хрещені, і хрещення їх свято випробувано від Римської церкви, отже, є так само правдиве і рівне, як тієї церкви хрещення; і щоби надалі ніяких злих міркувань не було про ті справи, але щоби як латини, так і вище згадані греки церкву вважали єдиною, бо вона єдністю є єдина. І коли греки бувають в землі латинській, або де в

Іхніх землях латинська церква, щоби всі разом до Служби Божої приходили і Тіла Ісуса Христова споглядали, і від щирого серця честь віддавали, яко у своїх церквах чинять; а на покаяння да приходять до латинських попів і Тіло Боже від них приймають. А латиняни повинні до їх церкви йти і божественні служби слухати, з теплою вірою поклонятися тому Ісусу Христову Тілу, понеже істинне Ісуса Христова Тіло також священне від грецького попа у квасному, а у латинського попа у неквасному хлібі: і тому достойно є обидва тримати, неквасний і квасний. А латиняни також да приходять на покаяння до грецьких попів і причастя Боже від них приймають, понеже обоє то є одно. Бо так вирішив собор на урочистому засіданні, в чесній Божій церкві служивши, в місті Флоренції, під літо воплочення Господнєго тисяча і чотириста і тридцять дев'ятого літа, місяця червня 6-го дня» [15].

Перше пастирське послання Ісидора при його в'їзді на терени Київської митрополії найнаочніше висвітлює його особисте розуміння укладеної у Флоренції унії, і навіть ширше — сутності унії церковної як такої, а також шляхів її запровадження. Митрополит був сповнений рішучості втілити у життя своє, насправді дещо довільне, розуміння унії. Вже від самого початку — самим звертанням до сербів і волохів, на яких його влада не поширювалася, Ісидор «виходить зі сфери своїх правних прерогатив» [16].

Привертає увагу радикалізм його практичних рекомендацій, які не були скріплені авторитетом собору. Стверджуючи, наприклад, рівнозначність, істинність хрещення як у латинській Церкві, так і в грецькій, Ісидор проголошує рівність обох Церков у володінні засобами до спасіння, положення, яке лише в другій половині XX ст. набуло цього значення у богословських пошуках шляхів до єдності. Проте і перед, і опісля Флорентійської унії воно ще було неприйнятним ні для християнського Сходу, ні для Заходу. Та й рекомендації самого Ісидора досить скоро були скасовані буллою папи Миколи V від 26 травня 1456 р. В ній наголошувалося на принциповій різниці у хрещенні католиків від православних — лише після нового хрещення руські люди віри грецької можуть стати справжніми християнами, а по тому й брати шлюб з латинянами [17]. Однак і перед тим латинська Церква вже вдавалася до практики переохрещень навернених на католицтво русинів в Угорщині та на Семигралі (папська булла від 4 липня 1446 р.), а дещо пізніше — у 1457 р. — папським легатом було переохрещено короля Боснії Стефана. Ці факти свідчать про недодержання папським престолом умов унії [18].

Ще кілька прикладів подібного роду з рекомендацій Ісидора. Дозвіл грекам брати причастя у латинських священиків, а латинянам — у грецьких, за умов його запровадження у життя привів би католиків і православних до повного спілкування у таїнствах, що й досі все ще лише бачиться необхідним елементом зближення християн. Даний ним вірним дозвіл відвідувати одночасно як католицькі, так і православні храми, там сповідатися, причащатися, на практиці не міг не приводити до змішування обрядових традицій, руйнування їх аутентичності. Таку практику, з огляду на традиційну заборону пап змішувати обряди (commixtio rituum), знову мусив оскарджувати Микола V, який писав: «Дійшло до наших вух, що в місцевостях, підлеглих грецьким католикам, багато католиків під приводом унії безстидно переходять до грецьких обрядів — дуже з того дивуємося і дивуватися не перестаємо, бо не знаємо, якою має бути причина, щоби підмовляти до переходу від звичаїв та обрядів, в яких народилися і виховалися, до обрядів чужих: якщо хто бажає, хай відправляє за обрядом східної Церкви, проте не вільно церковні обряди змішувати, того ніде не дозволяв вселенський Флорентійський собор» [19].

Безумовно, послання Ісидора від 5 травня 1440 р. з Буди представляло бажане за дійсне. Воно було надто суб'єктивним, щоби мати бодай маленький шанс на вкорінення у церковній практиці, впровадження у життя за умов, коли протистояння між християнським Сходом і Заходом мусило пройти шлях свого розвитку ще по висхідній.

Близько року — від квітня 1440 до другої половини березня 1441 р. — перебував митрополит Ісидор на українсько-білоруських землях Польщі та Великого князівства Литовського, невтомно проголошуючи унію. Тогочасні документи лише у найзагальніших рисах дозволяють скласти уявлення про діяльність митрополита-кардинала на землях Русі. Чужинець-грек, який вперше опинився у цьому краї, він не без труднощів опановував хитросплетіння взаємин між Польщею і Литвою, особливості їх внутрішнього життя, нюанси в політиці щодо руських земель, намагався збагнути характер їх відносин із Московією, а також причини їх часом упередженого, а часом й негативного ставлення до унії. Бачимо, з одного боку, очевидні помилки митрополита, що поставали через незнання ним реальної ситуації, співвідношення різновекторних політичних і церковних сил, їх конкретних інтересів. З другого ж, очевидним є його щире прагнення відстояти ідею унії в тій її ідеальній повноті, яка йому уявлялася, не допустити її спотворення на догоду тим чи іншим політичним чинникам.

14 березня 1440 р. Ісидор прибув до Кракова — тодішньої столиці Польщі. Тут у кафедральному соборі ним було проголошено Акт унії та відправлено богослужіння у грецько-візантійському обряді; сподіваної зустрічі з королем йому відбути не вдалося. 25 березня у Сандечі Ісидор зустрівся із канцлером Олесницьким і вже потім вирушив у подорож Україною. У квітні він проголошує унію в Перемишлі, а трохи згодом обсаджує тут привласнений латинниками владичий престол Руської Церкви.

Від середини травня до 10 липня митрополит перебував у Львові, де також ним було проголошено церковне поєднання. Тут він був прийнятий латинським архієпископом Я. Одровонжем. Можна припустити, що корінне руське населення Львова сприймало діяльність Ісидора без свівчуття: як митрополит він не усунув церковного безладдя в єпархії і не поставив єпископа для русинів грецької віри, не обмежив панування в краї латинників, хоча й мусив це зробити як першоієрарх Руської Церкви. «З джерел невідомо, — пише історик Української Католицької Церкви М. Чубатий, — щоб Флорентійська унія в Галичині знайшла приязний грунт, як деінде на Україні — в Києві та на Волині. Не дивно, що в наступні століття Галичина зі столицею Львовом стає бастіоном протикатолицького православ'я найдовше» [20].

У другій половині липня Ісидор відвідує Холмську єпархію, де застає єдиного православного владику на руських землях під Польщею. Тут у грамоті до воєводи Г. Кердеєвича від 27 липня 1440 р. він стає на захист прав і маєтностей Київської митрополії: «Нам сущим православным християнам Ляхом и Руси исполнити Божия Церкви и священником, а не обидети». Звісна річ, що ні в Перемишлі, де Руська єпископська кафедра вже давно перейшла до рук латинників, ні у Львові, де ті привласнили єпископські міста і села, Ісидор не зміг би оприлюднити документ подібного змісту. Можливим це стало у Холмі тому, що православна єпископія мала тут енергійну підтримку місцевих руських княжих та боярських родів, посполитого населення. Наявність такої грамоти дала історикові Б. Бучинському підставу для припущення, що безпосередніх наслідків перебування Ісидора на українсько-білоруських землях, можливо, треба шукати не на терені догматики чи обрядових змін, а в «думці правного забезпечення Руської Церкви супроти польської держави і латинської католицької організації» [21].

Католицькі ієрархи та світські володарі Польщі не виступили відкрито проти унії. Інакше сталося в Литовському князівстві, куди з Холмщини вирушив митрополит. Через Влодаву, Берестя, Волковийськ та Троки Ісидор приїхав близько 13 — 14 серпня до Вільно. Великим князівством Литовським після вбивства Сигизмунда на той час фактично керував католицький єпископ Матвій. Він найрішучіше виступав на боці Базельського собору і опір, що він його почав чинити унійній праці Ісидора, був надзвичайно сильним. Останній, опинившись у Римі, мусив був порушити проти Матвія судовий процес за звинуваченням у справі зриву унії на терені Великого князівства Литовського.

Хоча єпископ Матвій і заборонив митрополиту Ісидору проголосити унію у Вільно, проте поширити цю заборону на всі литовські і, особливо, українсько-білоруські землі йому було не під силу. На Волині при підтримці Свидригайла Ісидор проголосив унію в єпископських столицях — Луцьку і Володимирі. А з того факту, що у 1448 р., коли сам Ісидор перебував вже у Царгороді, до нього з проханням про висвячення на Володимирського єпископа якогось Данила звернулися знатні місцеві роди [22], деякі історики роблять припущення, що діяльність Ісидора на Волині знайшла доволі сприятливий грунт. Впевнено про це говорити не можемо, оскільки в тих поодиноких джерелах, які збереглися, православна сторона трактує Ісидора виключно як православного митрополита, оминаючи згадку про його кардинальську гідність.

У грудні 1440 р. митрополит Ісидор приїжджає до Києва. Маємо кілька свідчень про його перебування тут. Перше — це грамота Київського князя Олександра (Олелька) Володимировича від 5 лютого 1441 р. про визнання Ісидора митрополитом. «Я, князь Олександр Володимирович, государ отчич Київський, — говориться у грамоті, — зі своїми князями і з панами, і з усією повною своєю радою, не рушили нічого церковного Святої Софії, і передав все по-старому до Церкви Божої і господина і отця свого Сидора, митрополита Київського і всієї Русі, що здавна належало митрополії, й протягом багатьох літ було Київське і всієї Русі також при Фотії, митрополиті Київським і усієї Русі; і при великих і благовірних князях і княгинях, наших великих прародителях». Даною грамотою підтверджувалися права і привілеї Ісидора як митрополита: «Віддали господину отцю своєму Сидору, митрополиту Київському і всієї Русі, села всі церковні та землі, з усіма прибутками, з людьми, з водами, і з бортами, і з даниною, і з усіма церковними митами, твердо і недвижимо ніким не порушаємо». Документ обумовлює непідсудність софійських людей княжому суду [23]. Визнала Ісидора за митрополита і Києво-Печерська лавра.

У грамоті князя Олександра Володимировича оминається згадка про повноваження легата та кардинальську гідність митрополита Ісидора. Попри той факт, що останній все ж таки без перешкод офіційно проголосив унію в Києві, фактично його сприймали тут як митрополита-грека, представника Царгородського патріарха, але ніяк не римського папи.

Дещо пізніше, під тиском Московського митрополита Йони [24], князь Олелько звернеться зі спеціальним посланням до Царгородського патріарха із проханням підтвердити право Ісидора на митрополичу владу над православними єпископами у Великому князівстві Литовському [25]. Послання це не збереглося, проте існує відповідь на нього уніатського царгородського патріарха Григорія Мамми — «Послання Григорія Царгородського патріарха до князя київського Олександра Володимировича про поєднання церков на соборі Флорентійському», яка підтверджує повновладність Ісидора і правочинність його дій в межах підвладної йому митрополії [26].

Друге свідчення — Симеона Суздальського — не об'єктивне, оскільки сам він політично стояв по стороні московських князів [27].

У Густинському літописі міститься побіжна згадка про негативне сприйняття населенням Києва діяльності митрополита Ісидора [28], однак це свідчення не узгоджується з грамотою князя Олександра Володимировича.

Прихильно до Ісидора поставився Смоленський князь Юрій Лингвинович (від 1395 р. Смоленськ входив до складу Великого князівства Литовського). Відомо, що князь позитивно відгукнувся на прохання митрополита видати йому московитина ієромонаха Симеона, який утік ще з Венеції й агітував проти Флорентійського собору та самого Ісидора [29].

Це, власне, і все, що подають джерела про перебування Ісидора на українсько-білоруських землях під час його повернення із Флоренції до Москви. Всі інші численні згадки або значно пізніші за часом написання, або ж походять із сусідніх територій, політично настроєних проти унії. На підставі наявних документів можна говорити хіба що про визнання Ісидора на руських землях за митрополита православною стороною і за кардинала — ка-

толицькою, а також про факт офіційного проголошення ним унії практично в усіх єпархіях краю, хоча ставлення до неї в окремих регіонах, з боку окремих осіб та верств населення зустрічаємо досить стримане. Серед міщанства існувало невдоволення богослужбовою практикою Ісидора — чому той править у грецько-візантійським обряді церковнослов'янською мовою в костелах, має кардинальське вбрання, вживає у процесіях латинський хрест, коли його поставлено на Київську митрополію в Царгороді. Новгородський літописець з цього приводу записав: «Той же зиме (1441 р.) приехал митрополит Исидор с осьмого собора на Русь из Рыма, и нача зватися легатосом от ребра апостольского седалища Рымския власти и митрополитом Рымским; и нача поминати папу Рымского в службе, и иные вещи новые, их же николи же слыхашом от крещения Русская земля, а повелел в людских божницах русским попам свою службу служити, а в русских церквах капланам; Литва же и Русь за то не изымашася» [30].

В літературних пам'ятках збереглося чимало згадок про негативну чи навіть глузливу реакцію населення Русі і Московії на богослужіння, що їх відправляв Ісидор. Причиною того бачиться не лише поминання митрополитом-кардиналом імені папи на літургіях, але й обрядова мішанина, якої він вочевидь допускався. І останнє чи не найболючіше різало око і викликало спротив, адже богослужіння, які він відправляв, за своїм змістом були практично ідентичними узвичаєним на Русі літургічним зразкам із Володимирового Служебника, покладеного в основу поширеного тут від XIV ст. Служебника митрополита Кипріана [31].

* * *

19 березня 1441 р. предстоятель Київської митрополії Ісидор повернувся до Москви. Історик М. Никольський привертає увагу до тієї обставини, що напередодні Флорентійського собору «майбутня унія з Римом розглядалася у Москві як шлях до визволення від Константинопольської опіки. Принаймні митрополит, прибічник унії, здобув спочатку шану і любов Василія II. Він вирушив до Флоренції дуже урочисто, з повним обозом коштовностей і у супроводі князівського посла. Але тоді, коли Ісидор повернувся «легатом від ребра св. Петра» і виголосив папську грамоту, в якій князю пропоновано було бути «помічником усередно всею мишцею» за скромну винагороду «папського благословлення і хвали і слави від людей», благовоління князя перейшло на гнів" [32]. Ісидора проголошено єретиком, ув'язнено до Чудівського монастиря і засуджено на страту.

У заарештуванні Ісидора та позбавленні його митроличої влади не брали правної участі ні духовенство, ні удільні князі з українсько-білоруських земель Київської митрополії, що перебували у складі Великого князівства Литовського і Польщі. 15 вересня 1441 р. Ісидору вдається втекти (чи, що виглядає ймовірнішим, виїхати) з Москви до Твері, а 4 березня 1442 р. — з Твері до Новогрудку у Литві.

На відміну від українсько-білоруської частини Київської митрополії, на її півночі, в московських землях, реакція на місію Ісидора була бурхливою і вкрай негативною. Це віддзеркалюють наступні писемні джерела, що збереглися від першої половини XVI ст.: 1) «Сказание неизвестного суздальца о Флорентийском соборе» або «Путник»; 2) «Повесть Симеона суздальца» (у двох редакціях — «Сказание Симеона суздальца: Исидоров собор и хождение его» та «Повесть Симеона суздальца о осьмом (Флорентийском) соборе»); 3) Повість у Софійському літописі та 4) «Слово избрано о святих писании еже на латино и сказание о составлении осьмого собора латинского и о извержении Сидора прелесно и о поставлении в русской земли митрополитов, о сих же похвала великому князю Василию Васильевичу всея Руси» [33]. Всі ці повісті не мають наукової ваги через притаманну їм апологію політики московських князів та запрограмованість на критику Флорентійського собору та дій митрополита Ісидора [34].

Унію з Римом було категорично відхилено у Московському князівстві. Причиною того бачиться, передусім, характер напрямку його розвитку як державного утворення, що саме набував тоді своїх специфічних окреслень. Творення національної централізованої держави відбувалося тут не шляхом формування становопредставницької монархії, як це бачимо у західних і південно-західних сусідів Московії, а у напрямку концентрації і централізації повноти влади — світської і духовної — в руках абсолютного самодержця в особі московського князя, а невдовзі вже й царя. Абсолютна світська влада передбачає підпорядкування їй духовної. Саме такий розвиток державно-церковних відносин при московських князях наочно ілюструє і підтверджує надто швидка трансформація змісту теорії «Третього Риму» з есхатологічного, апокаліптичного (за старцем Філофеєм) на офіціозно-хіліастичний, що утверджував вселенськість влади московських правителів після падіння Візантії [35]. Цілком очевидно, що пропонована Римом форма регулювання державно-церковних стосунків не мала грунту для прищеплення в Московії.

По від'їзді Ісидора до Литви московський князь Василій II (Темний) звертається до Царгородського патріарха з листом, у якому засуджує унію та з огляду на далеку і небезпечну путь до Царгорода, а також присутність «безбожних агарян» і «нестроєнія» у сусідніх із Царгородом державах, він просить патріаршого благословення на обрання митрополита безпосередньо в Москві, без попереднього затвердження його кандидатури патріархом [36]. Питання про самостійність московської частини Київської митрополії було фактично вже вирішеним: або патріарх іде на поступки і дає дозвіл на обрання митрополита, або великий князь одержує бездоганне з точки зору «оборони чистоти православ'я» право розірвати з «віровідступником-патріархом».

Великий князь московський Василій Васильович не одержав відповіді на свого листа, та, очевидно, на неї не чекав, та й не потребував її. За порадою з єпископами — «чи достоїт митрополита поставити на своїй землі», і одержанням схвальної відповіді, князь, як пише літописець, у 1448 р. «наказує собору, що зібрався, поставити Йону на митрополита». Такими діями було започатковано поставлення на престол у Москві митрополитів без згоди та участі патріарха, з кандидатур, що висувалися князем, тобто створювалися умови для закріплення автокефального статусу даної митрополії як Помісної Церкви.

Перебування митрополита Ісидора на польсько-литовських землях після втечі навесні 1442 р. з Московії було значно складнішим, ніж півтора року перед тим, адже місцеві католицькі «миродайні чинники» та світські володарі на цей час стояли фактично на боці Базельського собору, оскаржуючи права папи Євгена IV, а через це і самого Ісидора. Проте майже одразу по прибутті митрополита до Литви, 8 травня 1441 р. у Легниці відбувся собор католицьких ієрархів, що схвалив рішення додержувати нейтралітет у ставленні до обох пап — Євгена IV та Фелікса V, і обох соборів. Попри це загальне рішення відомо, однак, що перед серпнем 1441 р. Фелікса V та Базельський собор визнав Львівський католицький єпископ Ян зі Спори; у тому ж році по стороні Базеля став митрополит Риги Генінг Схарпенберг.

У реальному житті навіть нейтральне ставлення Польщі та Литви до обох соборів мало означати, що Ісидор як легат втрачав надані йому папою Євгеном IV права щодо латинського духовенства в межах території Київської митрополії, тобто на частині земель Литви та Польщі. Проте за ним все ще зберігалися митрополичі повноваження, підтверджені уніатським царгородським патріархом Митрофаном (1440 — 1443). Відомо, що під час цього другого перебування на українсько-білоруських землях Ісидор як митрополит висвятив єпископа на Холмську єпархію (1442).

Хоча католицькі єпископи і правителі Польщі офіційно і проголосили нейтралітет, невизначеність у внутрішньоцерковній боротьбі змушувала їх маневрувати і робити поступки на користь обох партій, що на них розкололася Західна Церква. Так, коли перевага, здавалося, була на боці папи

Євгена IV, король Владислав III декретом від 22 березня 1443 р. з Буди, як вважають деякі історики, не без впливу на нього митрополита Ісидора, видав декрет про зрівняння у правах духовенства «греко-руського обряду» з «духовними особами римського обряду». Реальної ж сили цей декрет не набув вже хоча б через передчасну смерть короля Владислава у боях проти турків під Варною (1444), не згадуючи вже більш вагомі причини об'єктивного порядку, котрі б, поза сумнівами, звели будь-яке його позитивне значення нанівець. Проте даному декретові судилося стати тим юридичним прецедентом, на який впродовж наступного століття постійно посилалися і духовенство, і світські особи в обороні прав «людей руських віри грецької», чинність якого періодично мусили підтверджувати польські королі при обранні на престол [37].

Тогочасні документи не дають задовільної відповіді на питання, що ж саме змусило Ісидора в першій половині 1443 р. полишити свою митрополію і виїхати до Рима, а згодом осісти в Царгороді. Джерела містять згадку, що він мав у планах виїхати на Русь влітку 1447 р., але лишається відкритим питання, чи дійсно він там був [38]. Відомо, що з Рима Ісидор посилав до своїх володінь розпорядження, які, вважав, мають бути там чинними [39], давав благословення на висвячення єпископів Перемиського (1445) та Володимирського (1448) [40]. Дієвішу участь митрополита у керівництві митрополією зводили нанівець, очевидно, надто несприятливі зовнішні та внутрішні обставини, що полягали в зіткненні в межах підвладної йому митрополії взаємовиключних інтересів трьох набираючих сили національних держав — Польщі, Литви і Московії, тоді як представники інтересів корінного руського населення краю — княжі і боярські роди — втрачали реальний вплив на перебіг подій. Із поважного колись суб'єкта історії руські землі поволі перетворюються на її об'єкт. І хоч невдовзі, у 1447 р., зовнішні обставини дещо змінилися на краще для можливості реалізації унійного плану, — Польща офіційно визнала Євгена IV та рішення Флорентійського собору, — власне про діяльність Ісидора відомо лише те, що формально його все ще вважали митрополитом Київським і всієї Русі.

Польський історик XIX ст. Анатоль Левицький, даючи оцінку тодішньому ставленню церковно-державних кіл Польщі до Флорентійської унії, вважав, що вони «хотіли унії церковної на Русі, але не такої, яка постала у Флоренції, тобто єдиної віри, але з відмінністю в обрядах... Розуміли під тим повне поєднання церков, тобто підпорядкування грецької церкви латинській і знесення водночас грецьких обрядів» [41]. До того ж слід додати, що прийняття Флорентійської унії на Русі, у тому вигляді, як її було укладено на соборі, заступало шлях поширенню польської католицької експансії ("місії") на Сході. «В Польщі розуміли, — зазначав М. Чубатий, — що дальша пропаганда латино-польського католицтва стрінеться з опором не тільки Риму, але також тих усіх католиків-місіонерів, що ще наповняли монастирі на Русі. Тому теж і Польща, ідучи слідом Москви, мусила відкинути Флорентійську унію на Русі» [42].

Власне справа унії на початку 1451 р. на українсько-білоруських землях була вже паралізована. Унія проголошувалася та запроваджувалася в рамках тих зусиль та можливостей, що їх особисто міг докласти та використати митрополит Ісидор, наражаючись при тому на енергійну протидію польсько-литовської католицької верхівки. Богдан Бучинський вважає, що з початком 50-х рр. справа поєднання церков із унійної трансформується тут в справу меж правних повноважень церковних першоієрархів, як у сфері релігійно-церковного, так і суспільно-політичного життя [43]. До загострення церковно-політичної кризи на теренах Київської митрополії додало ще й обрання у 1448 р. Йони на митрополита Московського. Останній, скориставшись відсутністю Ісидора у митрополії, розгорнув найактивнішу діяльність для утвердження власної одноосібної повновладності.

Впродовж 50 — 60-х років XV ст. питання підпорядкування чи перепідпорядкування окремих єпархій Київської митрополії Йоні стає постійним предметом політичних переговорів між Польщею і Литвою, з од-

ного, і Московією, з іншого боку. За об'єкт переговорів правлять єпархії на українсько-білоруських землях.

31 серпня 1449 р. між королем польським, великим князем литовським Казимиром IV та князями Василієм московським і Борисом тверським було укладено трактат, який регулював спірні міждержавні питання (кордони, взаємодопомога у боротьбі з ворогами). За верховного арбітра в окремих випадках, згідно з умовами трактату, мав виступити вже московський митрополит Йона.

Взимку 1450 — 1451 років у Вільно, коли Казимир IV черговий раз приїхав до Литви, відбулася спеціальна нарада з питань церковного життя в державі, до участі в якій було запрошено представників найшляхетніших руських родин — Олелька Київського, Свидригайла Волинського, а також католицького єпископа Матвія. Відповідно до досягнених рішень декретом Казимира від 13 січня 1451 р. всі єпархії Київської митрополії у Великому князівстві Литовському було підпорядковано московському митрополитові Йоні. Виняток становила Галичина, і не тому, що останню близько 1451 р. митрополит-кардинал Ісидор передав до юрисдикції уніатської Молдавської митрополії, а скоріше через те, що польський король та католицькі владики мали щодо неї, а також інших руських земель в межах Корони, власні церковно-політичні плани. Останні окреслювалися максимою «одна держава, один народ, одна віра» [44]. Декрет Казимира IV від 13 січня 1451 р. засвідчує не лише безправне становище Руської Церкви під Польщею і Литвою, але фактичну відсутність унії як такої на руських землях.

Однак саме від цього часу Ісидор розпочинає в Царгороді і в Римі активну діяльність по відновленню своєї влади на Русі і доведенню неканонічності поставлення Йони на митрополита, прагнучи реанімувати тут чинність рішень Флорентійського собору. Через надто несприятливі обставини у серпні 1457 р. Ісидор мусив скласти до рук папи і Царгородського патріарха свої повноваження митрополита Київського і всієї Русі. Восени між папою Пієм II, патріархом Григорієм та Ісидором, з одного боку, і польським королем, з іншого, вже ведуться переговори про призначення нового владики на Київський престол, на що Казимир IV нарешті дає свою згоду.

У грудні-січні 1457 — 1458 років ігумена монастиря св. Димитрія у Царгороді, сподвижника та учня Ісидора Григорія було висвячено на Київського митрополита. Це призначення він одержав одночасно від Царгородського патріарха (уніатського) Григорія Мамми і римського папи Пія II, який щойно змінив на престолі папу Калікста III (помер 06.08.1458). Именуючи Григорія (Болгарина) на митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, папа Пій II у буллі від 3 вересня 1458 р. визначав, що під його владою лишаються єпархії брянська, смоленська, полоцька, турівська, луцька, володимирська, перемиська, холмська і галицька; землі Московії відокремлювалися від Київської митрополії і визнавалися за «землі невірних». Патріарх же Григорій Мамма, висвячуючи Григорія (Болгарина) на митрополита, віддав йому, зі свого боку, ту саму юрисдикцію, що її мав Ісидор, тобто всю територію митрополії, включно з Московією.

Невизначеність юрисдикційних меж митрополита Григорія привела до ще більшого замішання в перебігу церковно-політичного життя в краї. В той же час, підтримуваний безпосередньо князівською владою, а також правителями Польщі та Литви, московський митрополит Йона посилює боротьбу за повноту своєї влади на усій території митрополії. Згідно з правами, наданими йому королівським декретом від 31 січня 1451 р., Йона висвячує єпископів на кафедри, які мали б перебувати у підпорядкуванні митрополита Григорія: Полоцьку (1458 р.), Володимирську (1453 — 1459 р.), Турівську, Луцьку (1451 — 1459). Відповідно до того і митрополит Григорій у 1462, 1468, 1471 роках робить спроби відзискати у Москви деякі зі своїх єпархій; на його стороні була канонічність його поставлення уніатським патріархом.

Йона ж у своїх зусиллях спирається на усталену місцеву традицію, небезпідставно покладаючи надії на силову підтримку з боку князівської влади. Його обіжники, спрямовані на дискредитацію рішень Флорентійського

собору або ж «захист правовір'я», якщо вдатися до конфесійних оцінок, просякнуті духом ненависті і зневаги до цілого латинського світу, тому числі й до митрополітів Ісидора та Григорія як його представників [45]. Подібних за змістом і духом, а також кількістю послань не виходило раніше з-під пера Київських митрополітів. У даному випадку маємо справу з набираючим сили протилатинським, на межі фанатизму, наставленням північно-східних земель Київської митрополії (Московії), тоді як на її українсько-білоруських землях не викликає збурення навіть аномальний факт юрисдикційного дуалізму, хоча зовнішні латинські форми тут також не сприймаються.

Цілком природно, що реально мусив спрацювати земний закон фізики, що доводить дорівнюваність сили дії силі протидії: латинська церква відмовляє православним у праві бути християнами, хоча офіційно вважає їх лише за «схизматиків», а набираюча сили Московська частина Київської митрополії — так званий «Третій Рим» — не вважає, у свою чергу, латинян взагалі за християн. Поміж цих двох полюсів опинилися на середину XV ст. українсько-білоруські землі, що на довгі часи мали правити за об'єкт змагань двох потужних світових політично-церковних сил.

1460 р. на сеймі у Бересті король польський, поступаючись тискові папи, офіційно визнає Григорія (Болгарина) за правного митрополита на «долішніх», руських землях. Єпископи, які стояли за Йоною, мусили відступити зі своїх єпархій та виїхати до Москви [46]. Лише в Новгородській єпархії впродовж 60-х років час від часу ще виявлялися пролитовські симпатії, які свідчили про бажання підтримати митрополита Григорія [47], та польський король періодично порушував перед Московським урядом питання про визнання Григорія також і у Москві.

Все свідчило про вироджения ідеї унії як такої — йшлося вже переважно про те, кому і де саме належатиме повнота влади на переподілених між кількома державами теренах Київської митрополії. «І так, — зазначав Б. Бучинський, характеризуючи церковно-політичну ситуацію на землях польсько-литовської співдружності, — признання Григорія стало фактом доконаним: коштом Йони і коштом противників унії. В очах суспільності і ієрархії великого князівства ціла боротьба між Григорієм і Йоною була тільки боротьбою між двома юрисдикціями: патріаршою і самозванчою. В цілій колекції булл і бреве папських нема мови про унію, а є радше мова про дві юрисдикції [48].

У 60-х рр. XV ст. Рим і Візантія, втягнені у виснажливу боротьбу з турками, практично втрачають інтерес до справи унії. Розчарування в Римі у її безпосередніх наслідках змушує Апостольський престол зосередитися на місійній роботі по наверненню «схизматиків». В цих же роках царгородські патріархи ставляться на престол за прямим призначенням пап, що негативно позначалося на авторитеті та правному становищі митрополита Григорія (Болгарина) як православного владики на руських землях. У разі переходу під його послух єпархій з Московії з усією гостротою поставало би питання юрисдикції. Несприятливі зовнішньо- та внутрішньополітичні обставини змусили митрополита Григорія 1470 р. відірватися від Риму і остаточно скласти послух Царгородському патріархові. На початку XVI ст. справа унії на теренах Київської митрополії «зайшла в глухий кут» (М. Грушевський) [49]. На тому й закінчився період подвійного юрисдикційного підпорядкування (1440 — 1470) Київської митрополії, започаткований прийняттям Флорентійської унії.

* * *

В історії руських земель Київської митрополії Флорентійська унія лишилася привнесеним ззовні епізодом церковно-політичного, чи радше політично-церковного життя, який пройшов практично непоміченим більшістю сучасників. «Перед нами дивне явище, — зауважував Є. Голубинський, — з одного боку, люди досить палко бажали унії, а з іншого, коли

дану унію таки було укладено та до них принесено, вони начебто не звернули на неї жодної уваги» [50].

Історики одностайні в тому, що спонукою до укладення Флорентійської унії була безпосередня загроза існуванню Візантії, яка походила від Османської імперії. Саме так це сприймали сучасники та учасники тих подій. Митрополит Ісидор по приїзді на собор звертався до греків: «Краще нам поєднатися з римлянами духовно і тілесно, ніж не покінчивши справи, звідси поїхати, бо хоча поїхати і можна, але того не бачу, куди і коли?» [51]. Безвихідь, з одного боку, політична потреба, з іншого, — такими однозначними впродовж віків виглядають оцінки причин укладення Флорентійської унії при неупереджених спробах їх аналізу. «Чи ж дійшли згоди на Флорентійському соборі?» — запитував пізніше — у 1613 р. польський автор Я. Гербут. І відповідав, що там, де «до справ духовних мішаються світські обставини, там нічого достойного ніколи бути не може. Унію укладено за умови надання Римом допомоги у боротьбі проти турків. Але яке відношення має до віри військо?» [52].

Не такими простими виглядають причини її невдачі. Те, що політичні цілі та позацерковні засоби привести до церковної єдності не можуть, ясно було вже сучасникам. Значно пізніше, лише від кінця XIX ст. релігійні філософи почали робити перші спроби осмислення сутності як церковних уній, так і цілої проблеми єдності християнства (принагідно зауважимо, що довгий час опрацювання проблеми здійснювалося у досить звужених, філософських рамках). Володимир Соловйов стосовно Флорентійської унії писав: «Два рази, як відомо, імператорам вдавалося прихилити чи присилувати і візантійську ієрархію до формального возз'єднання із Західною Церквою (унія Ліонська у 1275 р. [52а] та унія Флорентійська у 1439 р.); проте обидва рази вимушена угода не могла проіснувати і кількох років: ясне свідчення, що у випадку церкви зовнішнє єднання, грунтоване на умоглядних міркуваннях зиску та на інстинкті самозбереження, без участі сердечного почуття та моральної волі, — що така зовнішня і вимушена угода вдержатися не може, що у сфері релігії люди не можуть бути рабами зовнішніх та штучних умов, а що навпаки видимі умови їх релігійного життя є наслідками їх власної волі» [53].

У середині XX століття цю думку продовжив православний богослов прот. Олександр Шмеман, зазначивши, що «унійні спроби понад усе інше закріпили розділення, оскільки саме питання про єдність Церкви змішали з брехнею, корисливістю, отруїли його нецерковними й ницими мотивами. Церква знає лише єдність і тому не знає «унії». Унія врешті решт, є невіра в єдність, заперечення того чистительного вогню благодаті, який все природне, всі історичні кривди, перешкоди, рови і нерозуміння може зробити такими, що їх не було, подолати їх силою єдності» [54].

Сучасний американський дослідник Ярослав Пелікан, піддаючи аналізові богословський бік укладеної у Флоренції унії, вважає, що хоча «компромісна формула собору і становила високий рівень інтелектуальної та теологічної софістики і потенційно не була позбавлена взаємоприйнятного богословського узгодження, вона, однак, не торкалася фундаментальних проблем, які покликали до життя постання питання Філіокве. Вона лишала осторонь основні вихідні філософські та теологічні припущення і оминала інтелектуальні розбіжності». Безперечно, що деякі компромісні форми інтелектуального поєднання, якою власне була Флорентійська унія, виникають через збіг специфічних політичних обставин. Вони можуть жити інколи набагато довше за самі обставини, та для цього вони потребують власної інтелектуальної цілісності, яка б не залежала від реальної політики, що покликала їх до життя. Ні на Сході, ні на Заході в середині XV ст. реально не існувало умов, які б дозволили ситуації розвинутись і дозріти до такої компромісної формули унії [55].

Найближче до сучасного розуміння сутності церковних уній та їх реальної ваги у справі наближення до єдності підійшов прот. Сергій Булгаков, коли за вихідну точку пошуків поклав вчення Ігнатія Антіохійського (II ст.)

про природу Церкви. «Шлях до єднання Сходу та Заходу, — писав Сергій Булгаков, — пролягає не через Флорентійську унію і не через суперечки богословів, але через єднання перед вівтарем» [56]. Як засадниче, таке, що виявляє сутність єдності Церкви Христа, це положення було сформульоване в першому ж спільному документі Міжнародної комісії з православно-католицького богословського діалогу: «Таїнство Церкви та Божественної Євхаристії у світлі Таїни Святої Трійці» (Мюнхен, 6 червня 1982 р.). Укладення церковних уній визнано неефективним шляхом до єдності, а саме постання їх — однією з історичних форм прозелітизму. Екуменічний діалог, що триває, свідчить про можливість досягнення спільних богословських рішень у сфері еклезіологічних питань. І вже сьогодні спільні рішення православних і католицьких богословів невідворотно ставлять уніатські Церкви перед проблемою самоідентифікації — повернення до передунійної спадщини чи завершення формування в їх лоні привнесеної ззовні латинської основи.

[1] Цит.: Diaconia. — 1994. — Nos 2-3 (Vol. XXVII). — P. 151.

[2] Текст документу див.: One in Christ. — 1990. — № 26. — P. 362 — 365.

[3] Текст документу див.: Logos (Ottawa). — 1993. — Nos 3-4 (Vol. 34). — P. 667 — 675. Відносно сучасного статусу Східних Католицьких Церков, проблем їх існування та функціонування рішення у Баламанді підтверджують їх «право існувати і діяти так, щоб відповідати духовним потребам своїх віруючих» (ст. 3), збереження їх юрисдикційного підпорядкування Римському престолу та право бути інтегрованими в екуменічний діалог з усіма його практичними наслідками (ст. 16), а також участь у реалізації практичних рекомендацій Комісії (ст. 34).

[3-a] L e w i c k i A. Unia Florencka w Polsce. — Krakow, 1899. — S. 11.

[4] Див.: Л о з и н с к и й С. Г. История папства. — М., 1986. — С. 194 — 199.

[5] Про роботу Флорентійського собору та участь у ньому представників Київської митрополії див.: Б у ч и н с ь к и й Б. Студії з історії церковної унії. Ізидорова унія. — Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. — Т. 85. — Кн. 5. — 1908. — С. 21 — 42; Ш п а к о в А. Я. Государство и Церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества. — Ч. I. — К., 1904. — С. 2 — 85; История Флорентийского собора. — М., 1847.

[6] Див. : Ч у б а т и й М. Історія християнства на Руси-Україні. — Рим — Нью-Йорк, 1965. — Т. 1. — С. 161, 166 — 167, 171.

[7] Про діяльність Марка Ефеського на соборі, а також тексти його виступів і наступних полемічних творів див.: Амвросий (Погодин), архим. Святой Марк Эфесский и Флорентийская уния. — N.-Y., 1963 (Репринт. М., 1994).

[8] G i l l J. Personalities of the Council of Florence and other Essays. — Oxford, 1964. — P. 69. Тексти промов митрополита Ісидора див.: Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. — Vol. X, fasc. I (Series A). — Isidori Kioviensis. Sermones inter Concilium Florentinum conscripti // Ed. G. Hofmann, E. Candal. — Romae, 1971.

[9] Найповніша збірка матеріалів собору: серія «Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores», що видається Папським Східним Інститутом в Римі від 1940 р. Переклад Заключного Акту собору цит. за: Амвросий (Погодин). Цит. соч. — С. 304 — 306.

[10] А м в р о с и й (Погодин). Цит. соч. — С. 311 — 312.

[11] Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. — Вильно, 1866. — С. 13 — 14.

[12] Цит.: Волынская летопись // Полное Собрание Русских Летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1980. — Т. 35. — С. 122.

[13] Сліпий Й. Творче обличчя і гріб кардинала Ісидора // Богословія. — Т. XXV — XXVIII. — Рим, 1964. — С. 9.

[14] G i l l J. Op. cit. — P. 78. Докладніше про особу митрополита Ісидора див.: Ш п а к о в А. Я. Указ. соч. — С. 68 — 85; С л і п и й Й. Творче обличчя і гріб кардинала Ісидора. — С. 1 — 23; H a l e s k i O. W drodze na Sobor Florencki. — Oriens. — T. VII. — Warczawa. — 1934.

[15] Текст послання цит. за: Ш п а к о в А. Я. Цит соч. — С. 95 — 96.

[16] Б у ч и н с ь к и й Б. Цит. праця. — Т. 85. — Кн. 5. — С. 26.

[17] Там же. — Т. 86. — Кн. 6. — Львів, 1908. — С. 26.

[18] Там же. — Т. 85. — С. 27.

[19] Цит. : L e w i c k i A. Op. cit. — S. 59. Детальніше про постфлорентійське ставлення Апостольського престолу до «людей руських віри грецької» як до «схизматиків» див.: M o n c a k I. Florentine Ecumenism in the Kievan Church. — Rome, 1987. — P. 235 — 252.

[20] Ч у б а т и й М. Цит. праця. — Т. II. — Рим, 1976. — С. 186.

[21] Див. : Б у ч и н с ь к и й Б. Цит. праця. — Т. 85. — С. 29 — 31.

[22] Русская Историческая Библиотека (далі — РИБ). — Т. 6. — СПб., 1880. — С. 585.

[23] Акты Исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — АИ). — Т. 1. — СПб., 1841. - № 259. — С. 488.

[24] РИБ. — Т. 6. — С. 562 — 563.
[25] Бучинський Б. — Цит. праця. — Т. 85. — С. 34, 35 — 36; Т. 86. — С. 12.
[26] Повний текст послання див. : Попов А. С. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI — XVI в). — М., 1875. — С. 332 — 334; Сліпий Й. Царгородський патріярх Григорій Мамме // Богословія. — Т. XXV — XXVIII. — Рим, 1964. — С. 114 — 120.
[27] Див. : Павлов А. С. Критические опыты по истории древнейшей греко-славянской полемики против латинян. — СПб., 1878. — Прилож. X. — С. 207 — 208.
[28] Густинський літопис // ПСРЛ. — Пг., 1923. — Т. 2, вып. 1. — С. 355.
[29] Див.: Lewicki A. Op. cit. — S. 29.
[30] Новгородская летопись по синодальному и харатейному спискам // ПСРЛ. — Т. 3. — СПб., 1841. — С. 420.
[31] Текстологічний аналіз Служебника Ісидора, а також богослужбові тексти див.: Горбач О. Три церковнослов'янські літургічні тексти Ватиканської бібліотеки. — Рим, 1966. — С. 9 — 104; порівняльний історико-літургійний аналіз Служебника Філофея з Ісидорового Літургікону див.: Марусин М. Божественна Літургія в Київській митрополії списку Ісидорового Літургікону з XV ст. // Богословія. — Т. XXV — XXVIII. — С. 33 — 61.
[32] Никольский Н. М. История Русской Церкви. — Минск, 1990. — С. 163.
[33] Тексти цих документів див.: Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. — К., 1901. — С. 76 — 87, 102 — 104, 115 — 127 і далі; Щербина А. Д. Литературная история русских сказаний о Флорентийской унии. — Одесса, 1902; Cherniawsky M. The reception of Florence in Moskow. — Church History. Vol. XXIV. — 1955.
[34] Аналіз співвідношення і взаємодії політичного та релігійно-церковного чинників в їх реакції на проголошення митрополитом Київським і всієї Русі Ісидором умов Флорентійської унії в Москві див: Никитин В. Митрополит Московский Исидор и российский цезарепапизм. — Русская мысль (Париж). — № 3916, 16 февр., 1992.
[35] Див.: Флоровский Г. Пути русского богословия. — Париж, 1933. — С. 11 (Репринт. — К., 1991); Малинин В. Цит. соч. — Прилож. — С. 49 — 56, 57 — 66.
[36] РИБ. — Т. 6. — Ст. 530.
[37] Текст декрету див. : Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVIIст.) Зб. док. — К., 1988. — № 53. — С. 51 — 52.
[38] РИБ. — Т. 6. — Ст. 638.
[39] Бучинський Б. Цит. праця. — Т. 85. — С. 41.
[40] Там же. — Т. 86. — С. 6 — 15; Lewicki A. Op. cit. — S. 41 — 42; Сліпий Й. Творче обличчя і гріб кардинала Ісидора. — С. 5 — 16.
[41] Lewicki A. Op. cit. — S. 57.
[42] Чубатий М. — Цит. праця. — Т. 1. — С. 10.
[43] Бучинський Б. Цит. праця. — Т. 88. — Кн. 2. — Львів, 1909. — С. 16.
[44] АИ. — Т. 1. — Т 260. — С. 489 — 490. Лист митрополита Йони до Казимира IV від початку лютого 1451 р. з проханням віддати під його владу Галичину.
[45] Див.: РИБ. — Т. 6. — № 80 — 81, 83 — 85, 87. — С. 615 — 626, 631 — 640, 649 — 657; АИ. — Т. 1. — № 272, 273. — С. 502 — 506.
[46] РИБ. — Т. 6. — № 88. — С. 658 — 670.
[47] РИБ. — Т. 6. — № 102. — С. 712 — 732; АИ. — Т. 1. — № 280, 281. — С. 512 — 518.
[48] Див.: Бучинський Б. Цит. праця. — Т. 88. — С. 11 — 12, 16 — 17.
[49] Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці. — Київ — Львів, 1912. — С. 126 — 127.
[50] Голубинский Е. История Русской Церкви. — Т. 2 (2). — М., 1911. — С. 488.
[51] Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores. — Vol. V, fasc. II. — Romae, 1953. — S. 399.
[52] Документы, объясняющие историю Западно-русского края и его отношения к России и Польше. — СПб., 1865. — № XVIII. — С. 216, 218.
[52a] Таку дату наводить автор. Унію укладено 1274 р.
[53] Соловьев В. Великий спор и христианская политика // О христианском единстве. Экуменическая проблема в православном сознании. — М., 1994. — С. 69.
[54] Шмеман А., прот. Исторический путь Православия. — Нью-Йорк, 1954 (Репринт. — М., 1993). — С. 301.
[55] Pelikan J. The Church Between East and West: the context of Sheptyts'kyj Thought // Morality and Reality. — Edmonton, 1989. — S. 6.
[56] Булгаков С. Н., прот. У кладезя Иаковля (Ио. 4,23). О реальном единстве разделенной Церкви в вере, молитве и таинствах // Сб. ст. Христианское воссоединение. Экуменическая проблема в православном сознании. — Paris, 1933. — С. 31.

Кочан Наталія Іванівна — кандидат філософ. наук, співробітник Інституту філософії НАН України. Автор монографії «Зарубіжний український грекокатолицизм (історико-філософський аналіз), статті «Український католицизм в екуменічному вимірі». Досліджує історію виникнення та проблеми розвитку уніатських церков, уніатства в контексті православно-католицьких відносин.

Б. М. Флоря (Росія, Москва)

Східні патріархи і західноруська церква

Понад сто років тому відомий історик руської церкви митрополит Макарій, говорячи про причини укладення Берестейської унії, важливе місце серед «винуватців» цієї події відвів константинопольським патріархам, які протягом тривалого часу «не звертали на неї майже ніякої уваги, зовсім не опікувалися нею» і своєю бездіяльністю сприяли занепаду західноруської церкви. Коли ж, нарешті, вони зацікавилися нею, то причиною цього перш за все було бажання збільшити свої доходи. Західноруські єпископи вважали, що константинопольські патріархи видавали свої грамоти то братствам, то ворожим їм єпископам залежно від того, хто пропонував гроші. Макарій готовий був погодитися з їх твердженням, що патріархи приїжджають до Литви тільки для того, «щоб зібрати якомога більше грошей», що своїми непродуманими діями вони лише сприяють загостренню конфліктів у західноруському суспільстві, а «своїм користолюбством» примусили західноруських ієрархів «шукати собі іншого верховного архіпастиря» [1].

Сувору оцінку Макарія підтримали потім дослідники різної національної приналежності і різної конфесіональної орієнтації — П. Н. Жукович [2] та К. Ходицький [3]. Таку ж оцінку знаходимо і в посібнику з історії української церкви [4], який нещодавно вийшов у Києві. Варто, однак, зазначити, що вже М. С. Грушевський на початку нашого століття, вважаючи, як і його попередники, що дії східних патріархів мали негативний вплив на руську церкву, був переконаний, що головне не в поборах та хабарах, а в непослідовній і непродуманій політиці, яка сприяла загостренню внутрішніх суперечностей у західноруському середовищі [5].

Публікація матеріалів, що містилися в архіві Львівського братства, про відносини патріархів із західноруською церквою і західноруським суспільством дає можливість з'ясувати, наскільки ці оцінки відповідають історичним фактам і якою була насправді роль патріархів у подіях, що призвели до Берестейської унії.

Перші свідчення щодо цього належать до 1585—1586 рр. і пов'язані з приїздом на Україну антиохійського патріарха Іоакима. На час його приїзду до Львова конфлікт між західноруським єпископатом і мирянами, які добивалися викорінення вад церковного життя і здійснення реформ, значно загострився, що підтверджується, зокрема, посланням галицьких дворян митрополиту Онсифору від 1585 р. Патріарх сам став безпосереднім свідком зіткнень, що відбулися у Львові. Братчики пізніше згадували, як одного з їх «старших» — Івана Красовського єпископ Гедеон наказав бити в присутності патріарха, який марно намагався захистити нещасного [6]. А з фрагмента послання Іоакима духовенству Київської митрополії видно, що незадоволені «люди духовні й світські» звернулися саме до патріарха із скаргами на те, що митрополит і єпископи, які очолювали церкву, — «двоєженці й розпусники» [7]. Сенс звернення зрозумілий — у патріарха розраховували знайти підтримку в боротьбі з негідними носіями духовного сану.

Ці дані досить чітко показують, що конфлікт досяг великої гостроти й без втручання східних патріархів і що саме на останніх невдоволені миряни та духовенство покладали надії у своїй боротьбі з пороками ієрархів.

Патріарх був іноземцем і не знав місцевої мови, однак йому не були незрозумілими важливі аспекти ситуації, що склалися. Це видно із згаданого вище його послання. Кінець послання втрачено, і ми не знаємо, як він сприйняв скарги на негідних ієрархів, але інші факти його діяльності не залишають сумнівів щодо його позиції в цьому питанні.

Найважливішим з документів, що вийшли від антиохійського патріарха, було затвердження ним статуту Львівського братства, згідно з яким останнє звільнялося від влади єпархіального архієрея і діставало право стежити за життям духовних людей і мирян. Братство, що особливо важливо, могло чи-

нити опір єпископу, якщо він почне правити церквою не за законом істини [8]. Видання такого документа було, безперечно, кроком назустріч вимогам борців з негідним єпископом. Дослідник історії львівського братства Я. Д. Ісаєвич вважає, що його поява була справою виключно ініціативи львівських міщан, а патріарх дбав лише про дотримання церковних канонів, про що свідчить його грамота, написана арабською мовою [9]. Однак знайомство із змістом грамоти патріарха (вона відома і в слов'янському перекладі) викликає сумнів у правильності твердження Я. Д. Ісаєвича. У грамоті, що є переказом проповіді, прочитаної патріархом в Успенській церкві, яка перебувала під патронатом Львівського братства, Іояким різко засуджував священиків-двоєженців, а також тих, хто мав коханок. Такі священики, на його думку, заслуговують прокляття і відлучення від церкви. Отже, він виступав проти одного з тих пороків церковного життя, які викликали найбільше обурення в західноруському суспільстві. У тій же грамоті-проповіді патріарх різко засуджував єпископів, які «хиротонисают священников законопреступных»; таких єпископів, на його думку, слід позбавляти їх сану [10].

Отже, у боротьбі між невдоволеними та єпископатом патріарх рішуче став на бік перших, і нема підстав вбачати в його діях корисливі мотиви — він прийняв сторону тих, хто виступав за викорінення пороків церковного життя.

В подальшому кроки, зроблені Іоякимом, дістали продовження в діях патріаршого екзарха митрополита елассонського Арсенія та верховного пастиря західноруської церкви константинопольського патріарха Ієремії II: Арсеній звільнив «старших» Львівського братства від відлучення, накладеного на них львівським єпископом, а Ієремія II не тільки підтвердив статут Львівського братства, а й пригрозив Гедеону Балабану відлученням від церкви, якщо він і надалі переслідуватиме братчиків [11].

Новий етап контактів між константинопольським патріархом і західноруською церквою почався після відвідання Ієремією II Речі Посполитої у 1588—1589 рр. За оцінкою відомого англійського візантиста С. Ренсимена, Ієремія II належав до найвидатніших з патріархів, які займали константинопольський трон під османською владою. Він був освіченим теологом і успішно полемізував з протестантами, філософом і істориком, реформував головний вищий учбовий заклад православного світу — Патріаршу академію в Константинополі, був непримиримим ворогом симонії, що викликало неприязнь до нього багатьох високопоставлених прелатів [12]. Саме розгляд результатів діяльності Ієремії II на території Речі Посполитої і дав підставу для тих звинувачень на адресу східних патріархів, що згадувалися вище. Так, аналіз протиріч у розпорядженнях Ієремії привів до висновку про відсутність у нього будь-якої єдиної продуманої лінії поведінки і до припущення про вплив на нього грошових дарунків від зацікавлених осіб. Проте суперечності у розпорядженнях патріарха, що стосуються окремих осіб та організацій, легко пояснити тим, що він, будучи іноземцем, не знав місцевої мови і не мав своїх незалежних джерел інформації. Так, у серпні 1589 р. львівський єпископ звинуватив львівське братство в непослушенстві єпископській владі та свавільному захопленні церковної власності і добився видачі патріархом грамоти, в якій вимагалося від братчиків підкоритися єпископу й відшкодувати завдані втрати. Та коли братство, дізнавшись про це, направило до патріарха послів, які роз'яснили йому несправедливість звинувачень, він не тільки скасував свої попередні розпорядження, наказавши зачитати нове розпорядження в усіх церквах, а й спеціально ще раз підтвердив статут, наданий братству патріархом Іоякимом [13]. У світлі цих подій Ієремія II сприймається як людина, здатна критично переосмислювати свої власні рішення під впливом об'єктивної інформації. Саме аналіз цього епізоду привів Макарія до думки, що у патріарха не було якоїсь певної лінії поведінки, він виступав то проти єпископа на користь братства, то підтримував єпископа [14].

Вивчення історії відносин патріарха Ієремії II з братством і єпископом кінця 80-х — першої половини 90-х років дає, однак, підстави для інших

висновків. Усі грамоти, видані патріархом після описаного епізоду, були спрямовані на захист прав та інтересів Львівського братства [15]. А дві грамоти протилежного характеру — фальсифікати, виготовлені львівським єпископом за допомогою деяких приїжджих грецьких ієрархів, що було встановлено вже сучасниками [16].

Ці факти також свідчать про безпідставність твердження, нібито суперечливі розпорядження патріарха пояснюються дарунками прохачів. Львівський єпископ, який походив із знатного роду, безсумнівно, мав достатки не менші, ніж Львівське братство, і, якби справа була в грошах, йому не довелося б вдаватися до фальшивок. До речі, саме в одному з підготовлених Г. Балабаном фальсифікатів і містилася вимога щодо виплати митрополитом великої суми грошей патріарху за своє посвячення, що й стало для Макарія одним з головних доказів продажності Іеремії II [17].

Інший характер мали претензії, висунуті на адресу Іеремії II М. С. Грушевським. Визначаючи, що патріарх підтримав братства в їх протиборстві з єпископами, М. С. Грушевський вважав, що своїми непродуманими діями патріархи сприяли не пом'якшенню, а загостренню конфлікту. Проявивши в цьому змаганні неувагу до норм канонічного права, Іеремія водночас у сліпій вірності канонам переслідував священиків-двоєженців, чим настроїв проти константинопольської патріархії велику кількість духовних осіб [18]. Однак критичні зауваження М. С. Грушевського не цілком обгрунтовані. Конфлікт між єпископатом і частиною православних, що прагнула до подолання кризи, як відзначалося вище, досяг значної гостроти ще до того, як східні патріархи почали впливати на події, що відбувалися в західноруському середовищі. Патріархи не могли залишити без підтримки братства, які виступали проти вад у житті православного духовенства й загалом суспільства і висували важливі ініціативи щодо розвитку православної освіти. Разом з тим патріарх Іеремія II був далеким від крайнощів у своєму ставленні до єпископів. Як видно з послання Іоякима, більшість з них звинувачувались цілком справедливо у посвяченні в сан з порушеннями канонів, неправедному житті та протегуванні негідним священнослужителям, однак патріарх обмежився лише демонстративним звільненням митрополита-двоєженця, очевидно, вважаючи, що це вплине на інших ієрархів і примусить їх належним чином виконувати свої пасторські обов'язки. В цьому ж контексті слід розглядати й погрози, що містяться в грамотах Іеремії II, позбавити сану і навіть відлучити від церкви єпископів, які призначатимуть священиків за хабарі або дозволятимуть служити двоєженцям [19]. Патріарх прагнув не до загострення, а до пом'якшення конфлікту. Про це свідчить його лист до багатого львівського купця грека К. Корнякта з проханням примирити львівського єпископа з Успенським братством [20].

Що ж до виступу проти двоєженців, то зауваження М. С. Грушевського викликає подив, оскільки вимога усунути від участі в богослужінні священиків-двоєженців була однією з головних вимог місцевого православного середовища — не тільки братств, а й місцевої православної знаті, про що свідчать грамоти патріарха [21]. Ігнорувати ці вимоги патріарх не міг, тим більше, що боротьба з такими порушеннями канонів цілком відповідала його переконанням.

Документи, що відображають діяльність Іеремії II під час його перебування в Речі Посполитій у 1588—1589 рр., дозволяють стверджувати, що більшість критичних зауважень на його адресу слід визнати безпідставними. Більш того, можна вважати, що підтримка патріархом братств, його виступи проти порушень церковних канонів (включаючи скинення митрополита-двоєженця) повинні були сприяти зростанню авторитету патріаршого престолу в низах духовних осіб і світських людей, стривожених становищем у церкві.

Говорячи про результати діяльності Іеремії в Речі Посполитій, не можна не відзначити, що завдяки його зусиллям фактично відновилася робота місцевих церковних соборів, які не збиралися протягом кількох десятиліть.

Вже в ряді документів осені 1588 р. читаємо про наміри патріарха створити у Вільно «собор великыи, духовныи на все епископы и на все духовенство также и всех общих поспол людей закону нашего» [22]. План цей вдалося здійснити лише влітку 1589 р. Тоді патріарх і новопоставлений митрополит «з преславным воеводою новгородским... и з иншими князьми и панами православными» обговорювали різні питання, у тому числі й «обмышленье друкованья книг до церквей божих» [23]. Саме з того часу церковні собори стали збиратися кожного року, що означало якісно новий рівень життя західноруської церкви.

Нарешті, останнє за місцем, але не за важливістю. Спілкування з таким видатним представником православної грецької освіченості, як патріарх Ієремія, сприяло зростанню в очах західноруського православного середовища престижу константинопольського патріарха не тільки як верховного пастиря, до якого можна було звернутися із скаргою на різні нелади й порушення, а й як учителя, у якого знайдеш мудру пораду та науку.

Ілюстрацією сказаного може служити послання львівського братства патріарху Ієремії II, що належить до першої половини 1591 р. [24]. Братчики просили патріарха надіслати їм тлумачення Іоанна Златоуста на 14 главу послання апостола Павла та його власні твори проти латинян, щоб надрукувати у своїй друкарні і за їх допомогою протистояти пропаганді єзуїтів.

Зростанню авторитету східної церкви серед освічених верств західноруського населення сприяло також встановлення зв'язків Львівського та Віленського братств з таким видатним представником грецької освіченості, як александрійський патріарх Мелетій Пігас — активний учасник полеміки з протестантами та католиками, великий авторитет для різних духовних течій грецького суспільства того часу. Встановлення цих контактів належить, очевидно, до початку 90-х років, бо в посланні патріарху від 6 лютого 1592 р. львівські братчики висловлювали надію, що їм пощастить одержати від нього «рукописання» вдруге [25]. Про зміст першого «рукописання» патріарха можна повною мірою судити по посланню львівського братства митрополиту Михайлу від 9 лютого 1592 р., з якого видно, що патріарх надіслав до Львова свої полемічні твори, спрямовані проти протестантів, і висловив надію на те, що там видаватимуться книги «противу всяких ересей потребная» [26]. У 1593 р. греки з Криту привезли до Львова твір Мелетія Пігаса «Про християнське благочестя», який і був там надрукований [27], а в 1596 р. у Вільно було видано його «Діалог» з біографією автора, написаною, очевидно, Кирилом Лукарисом [28].

Видання творів Мелетія Пігаса у православних західноруських друкарнях слід розглядати, як визнання місцевим середовищем високого духовного авторитету александрійського патріарха. Отже, аналіз наявного документального матеріалу дає підставу зробити висновок, що значне пожвавлення контактів із східною церквою, яке настало з середини 80-х років, привело не до падіння, а до зростання престижу східних патріархів, створивши тим самим серйозні об'єктивні труднощі на шляху організаторів церковної унії.

Разом з тим є багато правильного у спостереженнях дослідників, які звертали увагу на певний взаємозв'язок між подорожжю Ієремії II і загостренням кризи в православному західноруському середовищі. Це було, однак, не свідомим результатом, а побічним наслідком діяльності патріарха на західноросійських землях Речі Посполитої.

Вже відвідання Львова патріархом Іоякимом викликало серед зацікавлених у проведенні реформ православних надію на те, що з допомогою східних патріархів вони зможуть позбутися негідних єпископів, в яких вбачали головну перешкоду на шляху до бажаних перетворень. Такі настрої досить точно виражені в посланні львівського братства константинопольському патріарху Феолипту від 28 травня 1586 р. [29]. Послання сповнене звинуваченнями на адресу єпископів, які не вживають ніяких заходів щодо аморальних священиків. Самих єпископів автори послання характеризували як «святотатцев, христопродавцев, богокорчемников, хулящих и возбраняющих учения и проклинающе учащих". У зв'язку з цим братчики запитували

патріарха, як їм чинити, чи повинні вони коритися таким єпископам і «безаконне и безчинне пребывати без всякия надежи». За цими словами ховалася прямо не висловлена надія на те, що становище в західноруській церкві може бути виправлене завдяки втручанню патріарха.

Після контактів з Іеремією та його виступів проти пороків духовенства, а також підтримки, яку він проявив щодо братств і «вчення», такі надії повинні були ще більше посилитися. Коли на початку 90-х років XVI ст. стали щороку збиратися церковні собори, прихильники реформ сподівалися, що константинопольський патріарх буде спрямовувати їх роботу своїми вказівками. Повідомляючи патріарха про собор, що мав відбутися 24 червня 1591 р., львівські братчики просили його надіслати митрополиту напучення «даже всех законных благоподвижен будет», а особливо подвигнути його на боротьбу з двоєженством та іншими порушеннями церковних канонів [30].

Результати роботи собору 1591 р., який став ареною зіткнень між єпископами і обуреними їх поведінкою духовними особами й мирянами, не задовольнили братства та їх світських патронів, які продовжували бачити в негідних єпископах головну перешкоду на шляху до виходу західноруської церкви з кризи. У цих колах почали схилятися до прийняття радикальних рішень і втілення їх у життя при сприянні патріарха.

Уже в посланні патріарху Іереміі II від 6 лютого 1592 р. [31] братчики, описуючи в чорних фарбах негідне життя єпископів та церковні нелади, які викликають відчай у простих людей і примушують їх думати про перехід під владу римського папи, аби жити в спокої, наголошували, що їх підбадьорує лише надія на приїзд посланців від Іереміі або від «кіра Мелентія», «слышаще зде желания его к нам душесвятительныи приход». Ці слова, проливаючи додаткове світло на характер контактів Львівського братства з александрійським патріархом, пояснюють, чому того ж дня братчики надіслали своє послання Мелетію Пігасу [32]. В цьому посланні вони назвали те, що відбувалося на соборі 1591 р., «безстудствующим позорищем» і засуджували своїх єпископів ще більш різко, ніж у посланні до Іереміі II. Вони просили патріарха поквапитися з приїздом у західноруські землі: «Прииди и заступи стадо людеи от душетлеющих волков расхищаемо, спаси от обуревания волнующую церков».

Більш конкретно свій план дій братчики виклали у новому посланні Іереміі II від 7 вересня 1592 р. [33]. «Да будет, — писали вони патріарху, — совершенный собор на предыдущее лето пособием твоей святыни, и да пошлеши экзарха своего мужа изрядна, несть бо можна осуженикомъ на суде сидети, вси же суду ожидают». Йшлося про скликання в наступному (1593) році церковного собору, роботою якого керував би патріарший екзарх, який творив би суд замість тих суддів, які самі заслуговують осудження, тобто західноруських єпископів. Цей суд, очевидно, повинен був усунути недостойних людей від управління церквою. Братчики, не роблячи таємниці із свого звернення до східних патріархів, повідомили про нього 24 лютого 1592 р. віленському братству та митрополиту Михайлу [34]. Жодних даних про будь-яку відповідь Іереміі на ці грамоти братства немає. Найвірогідніше, патріарх на той момент не вважав можливим піти назустріч братчикам: на початку 1593 р. він сам скликав у Константинополі собор для викорінення різних пороків у східній церкві, і це поглинало всю його увагу.

Що ж до Мелетія Пігаса, то посланці, яким для цього довелося відвідати Єгипет, повернулися з посланням-відповіддю, в якій патріарх, солідаризуючись з братчиками у ставленні до недостойних єпископів, знову повторив обіцянку відвідати західноруські землі [35]. З приїздом Мелетія до Константинополя для участі в церковному соборі надії на зустріч з ним стали, здавалося, набувати реальності. Характерно, що в серпні 1593 р. митрополит Михайло, до якого дійшли чутки про приїзд патріарха, запитував братчиків, «где ест и будет ли в нас» [36]. Насправді Мелетій у червні 1593 р. покинув Константинополь тільки для того, щоб повернутися в Єгипет.

Однак і після цього контакти патріарха Мелетія із західноруським середовищем не припинилися. Про це свідчить текст грамоти, яку він у серпні

1593 р. відправив царю Федору Івановичу [37]. Він просив царя подати допомогу братству і давав найвищу оцінку його діяльності: «Існування братства необхідне, — писав він, — для відродження благочестя, що перебуває в небезпеці по всьому Сходу, для підтримки православ'я, для відновлення грецького навчання, в тутешніх країнах цілковито винищеного». Ці слова ясно показують, що братство мало підстави і в майбутньому розраховувати на підтримку патріарха, а противники братства — такі ж серйозні підстави боятися його можливого приїзду.

На час нового приїзду патріарха Мелетія до Константинополя припадає новий спалах його інтересу до західноруських справ. У березні 1594 р. він відправив на Русь послання, адресоване Костянтину Острозькому «и прочим православным и благочестивым паном и князем всея Малыя России сыном», закликаючи їх берегти вірність православ'ю перед лицем «инако мудрствующих». З цим посланням поїхав племінник і довірена особа патріарха Кирило Лукарис, який мав передати деякі «списания» [38]. Безсумнівно, що патріарх був стривожений підступними діями католиків у Західній Русі, і, щоб запобігти небезпеці, він вирішив звернутися до православної знаті, а не до єпископів, хоч, здавалося б, саме останніх це торкалося в першу чергу. На плани, що виношувалися в цьому зв'язку александрійським патріархом, проливає світло текст його грамоти, відправленої царю Федору в 1595 р. [39]. Патріарх писав, що він сподівався, «пришедши к твоей державе, посовещаться вместе об избавлении православия, подверженного столь многим опасностям». Здійсненню цих намірів перешкодила війна між Габсбургами та Османською імперією [40]. Оскільки шлях до Москви проходив через українські землі, очевидно, що йшлося про подорож, подібну подорожуванню Єремії II. Можливо, що про такі наміри патріарха говорилося і в «списаниях», надісланих Костянтину Острозькому. Поява у Західній Русі ієрарха такого високого рангу, який був тісно зв'язаний з Львівським братством і виявляв відверто недовіру до західноруських єпископів, могла принести останнім досить серйозні неприємності. Недивно, що саме влітку 1594 р. єпископи активізували кроки по укладенню угоди з Римом. Лише в такому обмеженому розумінні можна говорити про те, що дії верховних пастирів грецької церкви об'єктивно сприяли укладенню Берестейської унії. Однак і цей висновок слід формулювати дуже обережно, бо західноруські єпископи були налякані в першу чергу радикальними планами місцевого православного середовища, а не будь-якими рішеннями, прийнятими у Константинополі, чи (тим більше) діями, що виходили звідти. Мелетій Пігас справді обіцяв братчикам приїхати, але ніщо не дає підстав вважати, що він підтримав би їх радикальні плани виходу з кризи. Але слід наголосити, що якби східні патріархи, як і раніше, залишалися байдужими до стану справ у західноруській церкві, то конфлікт між єпископами і ворожими щодо них суспільними колами, що кінець кінцем примусив єпископів звернутися в Рим, все одно вибухнув би, та опір планам єпископів при відсутності контакту із східними патріархами і підтримки з їх боку виявився б, вірогідно, значно слабшим, ніж це було в дійсності.

[1] Макарий (Булгаков). История русской церкви, кн. 9. — СПб, 1879. — С. 679—682.

[2] Жукович Н. Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). — СПб, 1901. — С. 90—92.

[3] Chodynicki K. Kościół prawosławny a Przeczpospolita polska. Zarys historyczny. 1370—1632. — Warszawa, 1934. — S. 339—340.

[4] Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 3. Кінець XVI — середина XIX століття. — Київ, 1994. — С. 25—26.

[5] Грушевський М. С. Історія Украини—Руси. Т. V. — Львів, 1905. — С. 550 та ін.

[6] Monumenta Confraternitas Stauropigianae Leopoliensis. Ed. W. Milkowicz. — T. I. — Lwów, 1895. — N CCLXV.

[7] Ibid. — N LXXXIII.

[8] Monumenta... — T. I. — N LXXX.

[9] Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVII ст. — Київ, 1966. — С. 33.
[10] Monumenta... — T. I. — N LXXXII, a (и б).
[11] Monumenta... — T. I. — NN XCIV, XCV.
[12] Runciman S. Wielki Kościół w niewoli. Warszawa, 1973. — S. 221, 231—232, 237.
[13] Monumenta... — T. I. — N CXXIV, CXXV. Див. також послання львівського братства від 9 вересня 1589 р. своїм послам у патріарха. — Срібний Ф. Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським брацтвом // Записки наукового товариства ім. Шевченка — Т. 117/118. — Львів, 1913.
[14] Макарий. История... — Т. 9. — С. 181.
[15] Monumenta... — T. I. — N CXXXI, CXXXII (13 листопада 1589 р.), CXXV (листопад 1589 р.), N CLXXXIX (травень 1591 р.), N CCLIV (листопад 1592 р.).
[16] Monumenta... — T. I. — NN CCXXXII, CCLV. Про них, як фальсифікаторів, див. ремарку на першому з документів, грамоту митрополита Михайла львівському братству про проведене розслідування (Monumenta... T. I, N CCLVIII), а також зауваження видавця.
[17] Варто також відзначити, що коли Г. Балабан, відстоюючи свої права на патронат над Львівським братством, звернувся у королевський суд і взяв під сумнів грамоти на користь братства, видані київським митрополитом і патріархом, на процесі жодного разу не прозвучало звинувачення в тому, що відповідні грамоти були видані братству за гроші.
[18] Грушевський М. С. Історія... — Т. 5. — С. 552—553.
[19] Monumenta... — T. I. — NN CXXXVI, CXXXVII (листопад 1589 р.).
[20] Ibid. — T. I. — N CXXXII (13 листопада 1589 г.).
[21] Так, в одній з присвячених цьому питанню грамот патріарха прямо вказувалося, що про існування в західноруських єпархіях священиків-двоєженців, яким єпископи дозволяють служити, патріарх дізнався «от многих благоверных князей и панов и всего хрестьянства». — Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — АЗР). — Т. IV. — СПб., 1851. — N 17 (21 червня 1589 г.).
[22] Monumenta... — T. I. — N CV, CVII.
[23] Запис в «Апостоле», надрукованому в друкарні Мамоничів у 1591 р., цит. за: Зернова А. С. Типография Мамоничей в Вильне (XVII в.). // Книга. Исследования и материалы. Сб. I. — М., 1959. — С. 197. Про контакти патріарха з Ф. Скуміним див. також у посланні львівського братства Ф. Скуміну від березня 1590 р.: братчики звернулися до нього з проханням про допомогу, оскільки патріарх Єремія «всегда память благых дел твоих возвещающу нам» — Monumenta... — T. II, Supplementum. D. VII.
[24] Monumenta... — T. II, Suppl. D. VIII.
[25] Monumenta... — T. I. — N CCXVII. Навряд щоб Мелетій Пігас писав до братчиків з власної ініціативи, в 1591 — на початку 1592 рр. сам він був у Єгипті. Очевидно, слід говорити про ініціативу братчиків, які зуміли добратися в пошуках встановлення контактів до цієї віддаленої частини Православного Сходу.
[26] Monumenta... — T. I. — N CCXXII.
[27] Ibid. — T. II. — N CCCI; Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. — М., 1981. — С. 24.
[28] Аннушкин А. На заре книгопечатания в Литве. — Вільнюс, 1970. — С. 178.
[29] Monumenta... — T. I. — N LXXXVIII.
[30] Monumenta... — T. II, Suppl. D. VIII.
[31] АЗР. — Т. IV. — № 33. — С. 43 — 44.
[32] Monumenta... — T. I. — P. I. — № CCXVII.
[33] АЗР. — Т. IV. — № 33.
[34] Monumenta... — T. I. — P. I. — №№ CCXIX, CCXXII.
[35] Monumenta... — T. I. — P. I. — № CCLVI.
[36] Ibid. — T. I. — P. I. — N CCXCIV.
[37] Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас. Его участие в делах русской церкви. — Т. II. — Киев, 1872. — N VI (С. 13).
[38] Там же, N XV.
[39] Там же, N X.
[40] Малось на увазі, очевидно, приєднання у 1594 р. до противників османів Дунайських князівств, що зробило неможливим сухопутний проїзд в Росію.

Флоря Борис Миколайович — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту слов'янознавства та балканістики РАН, автор численних публікацій, у тому числі монографій, з проблематики історії слов'янства Центральної та Східної Європи доби середньовіччя.

Б. І. Яценко (Ужгород)

Українські джерела «Истории Российской» В. М. Татищева

(Літописи XII ст. і «Слово о полку Ігоревім»)

У передмові до своєї «Истории» В. М. Татищев коротко повідомляє про джерела, які він використав у своїй праці [1]. Майже половина названих ним літописів датується кінцем XII ст. або переривається на XIII-ому: Кабінетний (до 1239 р.). Розкольницький (1197 р.), Радзивілівський (1206 р.), Голицинський (1198 р.). Літописець Воскресенського монастиря багато в чому ідентичний їм, але до 1180 року. Ці джерела мають особливу цінність, оскільки не зберігалися у державних архівах і, отже, не були спотворені царською історіографією XVI—XVII ст.

В. М. Татищев фіксував події, як і в літописах, по роках, і виклав київоруську історію у двох редакціях, фактично у двох літописних зводах. Перша редакція (далі: Т1), викладена істориком давньоруською мовою (тобто, мовою літописів XI—XIII ст.), обіймала період до 1238 року; друга редакція (далі Т2), написана сучасною йому російською мовою, включала також історію Московського царства.

Наявність двох редакцій найдавнішої історії дає можливість для зіставлення, визначення історичної достовірності джерел, які не дійшли до нашого часу. Проте на початку XIX ст. М. М. Карамзін, який немало запозичив у В. М. Татищева для своєї багатотомної «Истории Государства Российского», піддав сумніву деяку інформацію праці В. М. Татищева, вважаючи її творчістю самого історика. Цей висновок грунтувався на тому, що Т1 і Т2 містять згадки про майже одні й ті ж джерела, але відмінності між двома редакціями значні — Т2 докладніше повідомляє про події XII ст. в Київській Русі. Авторитет М. М. Карамзіна в історичній науці тривалий час був високий. Посилаючись на нього, дослідники фактично ігнорували «Историю Российскую» В. М. Татищева аж до кінця XIX ст., коли Й. П. Сенігов спробував ввести її до наукового обігу. Проте він обмежився порівнянням інформації Татищева в основному з новгородськими літописами, свідчення яких найменше використані істориком, а тому й не досяг своєї мети [2].

На початку 60-х рр. XX ст. С. Л. Пештич зосередив свою увагу на ідентифікації літописів, задіяних В. М. Татищевим, а також на вивченні методів його роботи по укладенню зводів. З десяти основних джерел, названих В. М. Татищевим, добре відомі лише Радзивілівський літопис та Ярославський, що зберігається у Великобританії. Однак С. Л. Пештич був переконаний, що зумів визначити ще сім з названих В. М. Татищевим літописів (крім Розкольницького). Зокрема, він ототожнив Кабінетний літопис з Никонівським, Голицинський — з Єрмолаєвським списком Іпатського літопису, а деякі північні літописи — із списками Воскресенського, Новгородським першим літописом молодшого зводу тощо [3]. Деякі літописи, використані В. М. Татищевим (Ростовський, Іоакимівський та ін.) не названі ним серед основних джерел, а тому менше привертали увагу дослідників.

С. Л. Пештич гадав, що В. М. Татищев складав Т2, перекладаючи Т1 сучасною російською мовою, і значно доповнив повідомлення першої редакції. На його думку, це «може бути серйозним доказом свідомої переробки Татищевим відомого літописного тексту» [4]. Згодом ці положення були розвинуті Е. М. Добрушкіним [5]. Проте С. Л. Пештич визнав, що Розкольницький літопис був «джерелом, що не дійшло до нас», «загадкою» [6]. Це висловлю-

вання збігається з висновком М. М. Тихомирова, який відстоював джерелознавчу цінність праці В. М. Татищева. Він припускав, що історик використав «особливий список літопису, який передував Іпатському зводу» [7]. Точка співпадання протилежних позицій С. Л. Пештича і М. М. Тихомирова в оцінці джерел «Истории» В. М. Татищева може бути, як ми вважаємо, вихідною в дослідженні цієї проблеми. Адже Розкольницький літопис бере початок від давньої літописної традиції, тобто передує Іпатському зводу, а тому цю традицію слід шукати в існуючих джерелах і в обох редакціях праці В. М. Татищева. У примітках до Т1 і Т2 історик посилається на придбані ним літописи, викладаючи зафіксовані в них події, називаючи факти, дати, імена. Аналіз цього матеріалу і визначає характер пошуку.

Насамперед розглянемо, як В. М. Татищев використав названі ним джерела і наскільки вони збігаються з відомими нині літописами. Кабінетний літопис — це, на думку М. М. Тихомирова і С. Л. Пештича, список Никонівського літопису XVI ст. Однак вважаємо, що така ідентифікація неможлива. В Кабінетному літописі перший руський митрополит Михайло (II, примітка 184, с. 233) згадується в іншому контексті [8], а під роком 992 повідомляється про будівництво міста Володимира на Волині (II, пр. 196, с. 235), а не в Суздальській землі, як в Никонівському літопису [9]. Ця орієнтація на Волинь зближує Кабінетний літопис з Голицинським, який, на думку В. М. Татищева, складений волинянином.

Цікаве зауваження В. М. Татищева, що в Кабінетному літописі, який він узяв «за начало и основание сего собрания», до Єгорія II дуже коротко писано (I, 123). Ім'я Юрія Долгорукого в такій транслітерації зустрічається в пізньому компілятивному Мазуринському літописі XVII ст. — «Державство в Киеве Егоргия Долгорукого» [10]. Разом з тим зафіксована у Татищева назва Кабінетного літопису — «Временник русских дей и како начася Руская земля и князи начали княжити» — зближує його з літописами Розкольницьким і Голицинським, у назві яких також ужито слов «дей» (I, 123—124). М. М. Тихомиров, звернувши увагу на слово «дей» у значенні «діяння» в назві Розкольницького літопису, вважав його незрозумілим і відносив до виправлень розкольника, не помітивши того ж слова у назвах Кабінетного і Голицинського літописів [11]. Слово «дей» (правильніше — дѣй) — це українське слово «дій» (ім., ж. р., род. відм., множина). Початкова форма — «дія». Літера ѣ у київській графіці багатьох століть передавала звук (і).

В. М. Татищев багато разів посилається на Радзивілівський літопис (далі: Радз.) як у Т1 (IV, пр. 110, 129, 133, 139, 144, 212, 285, 396), так і в Т2 (II—III, пр. 154, 182, 184, 191, 196, 291, 399, 541), але названі факти в основному тексті майже не використовує, крім тих випадків, коли в Хлєбниковському і Єрмолаєвському списках (далі: Хлєбн., Єрм.) Іпатського літопису (далі: Іпат.) є пропуски, зокрема в статтях 1124—1128 рр. В цілому ж тексти Т1 і Т2 мають літописні основи, близькі до літописів Іпатського циклу.

С. Л. Пештич ототожнив «Нижньогородський» і «Новогородський» (од Крекшина) літописи з Воскресенським, зокрема з його Алатирським списком. Проте наведені В. М. Татищевим факти з «Нижньогородського» (II, пр. 60, 124, 148, 298) і «Новогородського» (II, пр. 151, 218, 227, 270, 305, 363) літописів не знаходять підтвердження у списках Воскресенського літопису [12], а отже, й не можуть бути тотожні йому. Разом з тим, у Т1 міститься чимало фрагментів, у яких проглядаються два джерела інформації, одним з яких може бути літопис типу Воскресенського (далі: Воскр.). Так, у статті 1154 р. написано: «Выгнаша новгородцы (Ярослава Изяславича) Романа Изяславича...» (IV, 224). В оповіді 1159 р. про розбрат між полоцькими князями названо Ярослава (Ростислава) Глібовича (IV, 256). В обох випадках основну інформацію взято з літописів типу Іпат. [13], а додаткову (в дужках) — з літописів типу Воскресенського і Никонівського [14]. У статті 1158 р. тексту Т1 привертає увагу як дублювання інформації, так і фрагмент, пропущений у літописах Іпатського циклу. Цей текст оповідає і про смерть митрополита, вигнаного з Києва Мстиславом Ізяславовичем. В. М. Татищев пише про цю кончину: «Сложили еще басню, якобы он оста-

вил грамоту єпископу с клятвою не погребать его, но извлекше из града, повергнуть, и лежал три дни. В то же время была такая буря, гром и молния, яко земле трястися и домам распадатися, а когда погребли, то престал оной гнев божий. Сие в Никоновском пространно на листу 183-м написано...» (IV, пр. 336, с. 444; III, пр. 477, с. 244) [*]. Такої інформації у списках власне Никонівського літопису XVI ст. (далі: Никон.) не міститься.

Никон. [15]	Воскр. [16]
Костянтин «призва Антония епископа черниговского, и глагола ему...»	Костянтин «написав грамоту, запеча та ю, и призвав к себе епископа черниговского Антония и дасть ему ту грамоту и заклят его именем божиим...»

Як бачимо, про грамоту митрополита і взяту клятву згадується лише у Воскресенському літописі.

Никон.	Воскр.
«... в те во все четыре дни в Киеве возста знамениа страшна, яко не видити солнечных лучь, но бысть тма, точию молниам блистающим и громная шибениа... и ветри, и бури, и вихри силни зело, и многи храмины от основания преложи...»	«В сие же 3 дни в Киеве солнце помрачися и буря зелна бе, яко и земли трястися, и молныи блистаней не можаху человеци терпети, и грому силну бывшу...»

Отже, оповідь В. М. Татищева має явно компілятивний характер. Такі фрагменти, як «три дні», «земли трястися» знаходимо лише у Воскр., а «домам распадатися», щоправда, в іншому оформленні — лише в Никон. Звичайно, можна було б припустити, що історик використав обидва ці літописи. Проте наступний фрагмент свідчить, що В. М. Татищев не був знайомий з Никонівським літописом XVI ст.

Никон.	Воскр.
«Князю же Мстиславу Изяславичу тогда сущу во граде Киеве, во мног страх и трепет впаде».	«а Ростиславу тогда стояху у Вышегорода на полы и полама буря о нем шатер его. Ростислав же наполнися страха божиа...»

Никонівський літопис виділяє саме Мстислава, головного винуватця трагедії. Однак у Воскр. нічого не сказано про Мстислава. Не знає про нього і В. М. Татищев, коли пише: «Киев его изгнанию винен не был, и князя согнавшего не было» (III, пр. 477, с. 244). Таким чином, оповідь взята з літопису типу Воскр., який, однак, В. М. Татищев називає «Никонівським». Таким був Літописець Воскресенського монастиря, і патріарх Никон особисто працював над ним, про що знаходимо свідчення у В. М. Татищева: «Никон немало в сочиненной им летописи ово превратил, ово изверг или странне внес» (I, 121); «в летописи, собранной Никоном патриархом» (I, 122); «Никон сам пречерня велел переписать» (I, 124). У нас нема підстав не вірити В. М. Татищеву, оскільки про це говорить компілятивний характер цього літопису, а також наявність обох (Воскр. і Никон.) літописів у Воскресенському монастирі. Патріарх подарував їх монастиреві в 1658 р. (Воскр.) і 1661 р. (Никон.), про що свідчать його дарчі написи [17]. В цьому монастирі у 1658—1667 рр. жив відлучений від державних справ Никон. Отже, Літописець Воскресенського монастиря — це компіляція Никона з двох літописів XVI ст. — Воскресенського і Никонівського. Цей Літописець був використаний В. М. Татищевим в Т1 і Т2 як додаткове джерело.

Щодо літописних основ (або основи) Т1 і Т2, то найгостріша полеміка велась у 60—70-і роки після публікації праці В. М. Татищева і скандальних звинувачень С. Л. Пештича, який «викрив» В. М. Татищева у продукуванні історичних фактів. Однак поверховість і легковажність спостережень С. Л. Пештича та його послідовників стають цілком очевидними вже в процесі аналізу ширшого кола джерел. Значний інтерес становлять розвідки В. А. Кучкіна та Ю. А. Мицика з цієї проблеми. Так, досліджуючи Києво-

Печерський патерик Йосипа Тризни (1647—1655 рр.), В. А. Кучкін знайшов у ньому фрагменти, які «найближчі до Хлєбниковського і Погодінського списків Іпатського літопису, українське походження яких безперечне», а «ряд читань фрагментів збігається саме з читаннями основного списку цього літопису», тобто Іпатського [18]. Через деякий час В. А. Кучкін повертається до проблеми, але на більш широкому матеріалі. Порівнявши києво-печерський «Хронограф» Пантелеймона Кохановського (1681 р.) з Хлєбниковським та Єрмолаєвським списками, а також текстом Т1, дослідник помітив, що перший, коли відходить від Єрмолаєвського списку, часто збігається з «Историей» В. М. Татищева [19].

Ю. А. Мицик продовжив пошуки, залучивши до зіставлення «Кройнику о Русі» Феодосія Софоновича, за джерело якої він вважає названий умовно «Золотоверхий» літопис — «особливу редакцію південноруського зводу кінця XIII ст., близьку до Хлєбниковського літопису, але не тотожню їй» [20]. В іншій статті, порівнявши «Кройнику» із списками Іпатського літопису, Ю. А. Мицик знайшов, що «розходження» «Кройники о Русі» з Хлєбниковським, Іпатським та Єрмолаєвським літописами відображають склад «Золотоверхого» літопису» [21]. А ці оригінальні прочитання «Кройники» Ю. А. Мицик знаходить в Т1 і Т2: «Літописи, використані В. М. Татищевим, як і «Золотоверхий» літопис, краще зберегли сліди давньоруського літописання й з них у праці обох авторів перейшло багато оригінальних відомостей» [22].

Дослідження можливих джерел «Истории» В. М. Татищева дедалі більше підтверджують науковий висновок М. М. Тихомирова, що тут «перед нами залишок дуже давньої традиції, яка лише частково дійшла до нас в Іпатському літопису і передана у повнішому вигляді в «Истории Российской» [23]. Не претендуючи на повне висвітлення цієї проблеми, ми спробуємо визначити в цілому характер можливих літописних джерел першої та другої редакцій «Истории» В. М. Татищева (у межах IX—XII ст.), а також деякі прийоми роботи історика у доборі літописного матеріалу.

У Воронцовському списку Т2 привертає увагу текст дев'яти розділів, переписаний двома писцями, а потім виправлений особисто В. М. Татищевим. Розглянемо деякі особливості цього тексту.

1. Весь текст Т2 в цих розділах спочатку був підготовлений на своєрідному «древнем наречии» і переписаний як початок другої редакції татищевського зводу. Найбільший інтерес становлять давньоруські дієслівні форми, які не збігаються з Т1, але зустрічаються у відомих літописах. У варіанті Т2: 862 р. «сделаша град сей и измроша» (II, с. 277, вар. 4; 5, порівн. II, 33). В Т1 «изгибоша» (IV, 113), як в Радз., Іпат. Але «измроша» знаходимо все-таки у Хлєбн. — «сделаша город сий и измроша» [24].

Т2: 887 р. — Грецькі царі Леон та Олександр «царствоваша» 26 років (II, 34); а Т1 — «царствоваста» (IV, 114). Так і в Радз., Хлєбн., Никон. Але в Іпат. — «царствоваша»; той же варіант і в Троїцькому літопису [25].

Т2: 978 р. Загибель Олега Святославовича під Коростенем: «и спехнуша во множестве Ольга с моста» (II, с. 280, вар. II); в Т1 — «сопхнуша» (IV, 130). Так у Радз., Хлєбн. Але прочитання «спехнуша» знаходимо в Іпат., Лавр., Карамзинському списку Воскр., в Руському Хронографі 1512 року [26].

2. У Т2 в багатьох випадках зберігаються окремі давні (не завжди вірні) форми, хоч конструкція фрази відповідає нормі російської мови XVIII ст.: «одолеша дулеб, сусчих славян» (II, 30), «два брата у поляк» (II, 31), «не бе в них справедливости» (II, 32). Ігор «бе бо юн вельми» (II, 34); та ін.

3. У Т2 вжиті давні форми аористу й імперфекту, хоч у Т1 їх нема: «почитают, яко боги» (IV, 110) — «почитаху яко боги» (II, 30), «поставил церковь» (IV, 144) — «поставиша церковь» (II, 34); та ін.

4. Окремі вислови Т1 не знайшли відображення в Т2 (нема виділених слів): «погибоша египтяне от Моисиа, а первее быша работающии им»(IV, 112) [27]. Олег послав до греків своїх людей, «глаголя им: «Имите ми сь по дань». И реша грецы: «Чего хощешь да дами ти» (IV, 116) [28]; «Да приходячи русь по дань...» (IV, 116) [29]. В оповіданні про розподіл землі між синами Ноя

нараховується понад 80 топонімічних назв, з них не співпадають в Т1 і Т2 22 назви; в Т2 пропущені Фрігія і Комапія(IV, 107; II, 25). В Т1 і Т2 збігаються з Радз. та Іпат. 42 назви; з Новгородським п'ятим літописом (далі: НУЛ) — 38; а Софійським першим літописом (далі: СІЛ) —43; з Никон. — 46 назв. Деякі написання Т1 і Т2 знаходимо лише в окремих літописах: Колхысь, Евия, Родона, Кордуна, Меоты — в Разд., Іпат.; Фивулия, Солиуда, Гиона, Малоси, Ипириния — в Радз.; Колгини, Олвания, Фесалия — в Іпат., Сатири — в Єрм. У Т2 оригінальна транслітерація збігається: Вактрь (Єрм.), Нирокурия (Іпат., Радз.; Никон., СІЛ), Елимаис (Воскр, СІЛ) Гион (Воскр., Никон., СІЛ). В цих епізодах обидві редакції зберігають риси Іпат.-Хлєбн., Радз., Єрм., Воскр.; до них близькі Никон., СІЛ, НУЛ.

Немає необхідності докладно аналізувати всю «давню» частину тексту Т2. Уже тепер можна зробити попередні висновки:

— варіанти Т2 не тотожні за змістом Т1, тобто Академічному списку 1746 року;

— у тексті дев'яти розділів Т2 немає значних добавок і змін по суті; отже, текст у своїй «давній» формі вважався відредагованим;

— давні форми дієслів Т2, які не збігаються з Т1, свідчать про те, що в Т2 в дев'яти розділах — це окрема редакція «Истории» на давній мові.

Отже, вважаємо, що Т2 — не переклад з Т1, а скоріш за все невдала спроба викласти події «древним наречием» за іншим джерелом. Мабуть, В. М. Татищев намагався спочатку зберегти давні форми дієслів, пристосовуючи їх до російської лексики XVIII ст., але потім відмовився від цього явного порушення стилю викладу. У розпорядженні В. М. Татищева був лише один літопис, який міг бути підданий такій обробці. Це Розкольницький літопис (далі: Розк.), перекладений сибірським розкольником російською мовою XVIII ст. [30] і, отже, не годився для редакції на «древнем наречии». Тому В. М. Татищев змушений був відмовитися від цього заміру. Повідомляючи К. Г. Розумовському в 1746 р. про готовий текст другої редакції «Истории» сучасною російською мовою, В. М. Татищев, схоже, мав на увазі саме цей літопис.

Однак, щоб встановити характер основного джерела Т2, слід проаналізувати текст різних статей XI—XII ст. Порівнюючи Т1 і Т2 із списками Іпатського циклу, ми будемо фіксувати увагу не на «додатковій» інформації в Т2 (її детально проаналізував Б. О. Рибаков) [31], а на фрагментах Т1, які не знайшли відображення у другій редакції Т2.

Для порівняння візьмемо найбільш насичені подіями 70-ті рр. XI ст., 40—50-ті і 70—80-ті рр. XII ст. Ось як зображено вокняжіння Святослава Ярославовича в Києві у 1073 р.: Святослав і Всеволод «внидоста в Киев месяца марта 22-го и седоста на столе на Берестовом» (IV, 156) [32]. Т2: Святослав «въехал со Всеволодом в Киев марта 22 дня, но опасаясь чтоб Изяслав собрав войска паки не пришел, выступили с войском к Берестовому» (II, 89; порівн. II, 285, р. 9, вар. 67). Так на порожньому місці виник новий «факт». Звичайно, різниця між Берестовим (районом Києва) і Берестям (містом на кордоні з Литвою) цілком очевидна. Але «провина» В. М. Татищева в цій дезінформації лише в тому, що він довірився або дефектній літописній основі Т2, або перекладу сибірського розкольника. По-різному Т1 і Т2 висвітлюють події 1078 р. В Т2 не потрапив плач Ярополка за батьком Ізяславом (IV, 159). Значні розходження між обома редакціями Т1 і Т2 в оповіді про розподіл наділів Всеволодом Ярославичем (IV, 159; II, 93—94) [33].

Т1 і Т2 не збігаються і в описі подій 1146—1152 рр. Відсутні в Т2 підкреслені слова в таких уривках з Т1: «Игорь же не поча на том чинити, яко крест целова и людие хотяху, и даде волю любимцам люд испродавати и грабити» (IV, 202) [34]; «А ко Изяславу послаша, рекуще: «Егда ты придеши, то мы побежимо в Киев» (IV, 202) [35]; «а во Святославли полку Василь полочанин, Мирослав, Хилин внук» [36], «Изяслав же приде к валу, иде ж есть озеро Надвой у Шелкова борку» (IV, 202) [37]. В Т2 не знайшов відображення намір Святослава Олеговича, який «положи с дружиною, еже лучше ту умрети, неже жены своя и чада в плен дати» (IV, 205) [38]. Описуючи події

1149 р., Т2 уникає подробиць розмови між Ізяславом київським і сином Долгорукого Ростиславом, який вимагав суду над боярами, що ніби-то обмовили його перед князем [39]. Коли Долгорукий прийшов в Русь і став біля Яришева, то Святослав Олегович покликав його на обід (IV, 218) [40]; в Т2 — навпаки: Юрій покликав Святослава на обід до себе (II, 189). У битві під Києвом у 1151 р. війська Ізяслава Давидовича стояли перед «Жидовскими вороты противо Бориславля двора» (IV, 233) [41]. В Т2 згадки про двір київського боярина Борислава нема.

Третій проаналізований нами період 1177—1187 рр. бідніший на текстові різночитання в Т1 і Т2, але чіткіше проявляються певні політичні тенденції. В Т2 немає таких фактів з Т1: «Се ны князя Михалка бог поял на Волзе на Городцы» (IV, 290); «А Ярослав Изяславич сойде с Киева своею волею» (IV, 296); «И реша ему мужи: «Княже, пташком (птицею) не можеш перелетети... то како можеши достигнути» (IV, 304) [42].

У Т2 нема підкреслених слів: Всеволод Гліба «оковав посла в Володимер за сторожи» (IV. 294) [43]. «Се аз старее Ярослава, а Ярослав старее Игоря, Игорь Всеволоду» [44]; «на Волзе реце у Тверди...» (IV, 295) [45], «Игорь, поем половцы Кончака и Кобяка, иде к Вышегороду» (IV, 296) [46]; «И принесоша его (тобто, Володимира Глібовича) в Переяславль, погребоша с плачем великим всего Переяславля, зане храбростию вся Украина храняшеся» (IV, 307) [47].

А ось деякі різночитання між Т1 і Т2: «А Ростислава посади в Торжце» (IV, 292) — «брату Ярославу дал Торжек» (III, 119); «Святослав же не любуя (досадуя) на братию свою...» (IV, 300) [48] — «Святослав, осердясь на Игоря и протчих...» (III, 131); «Русь же, приимше бога в помощь» (IV, 301) [49] — «Володимер же с братиею, призвав бога в помощь» (III, 132). Святослав Київський «посла Романа Нездимолавича» (IV, 302), а в Т2 — Романа Гнездиловича (III, 134). Варіант Т1 ближче до Хлєбн. — «посла Романа Ньздимоловича» [50]. В 1187 р. Святослав «умысли... пойти на половцы», і в цьому поході «Рюрик и ины князи улюбиша Володимера» (IV, 307), а в Т2 — «Довольно уверены будучи храбростию» Володимира (III, 142). Остання фраза цікава тим, що співзвучна з варіантом Іпатського списку [51].

Текстологічне порівняння першої та другої редакцій «Истории» В. М. Татищева свідчить, що обидві вони беруть початок в основному від двох українських літописів — Голицинського (Т1) і Розкольницького (Т2). Запозичення з інших джерел незначні, насамперед з тих, які однотипні з названими вище — Радз., Воскр., Никон. Посилається автор і на інші літописи, зокрема північного циклу, але переважно для протиставлення текстам Т1 і Т2.

В. М. Татищев використовує цілі епізоди з Голицинського літопису: похід на полоцьких князів у 1167 р. (IV, 448, прим. 358); блукання Володимира Галицького в 1190 р. (IV, 454, прим. 405); походи Ростислава Рюриковича в 1190 і 1193 рр. (IV, 455, прим. 413). Порівнявши ці тексти Т1 з літописами Іпатського циклу, ми встановили, що для Голицинського літопису характерні хлєбниковсько-єрмолаєвські риси. У відповідних епізодах Т2 проявляються хлєбниковсько-єрмолаєвсько-іпатські риси, тобто, особливості іншого, давнішого літопису, протографу списків Іпатського циклу [52].

Завдяки літописній основі Т2 (тобто, Разкольницькому літопису) В. М. Татищеву вдалося виправити деякі невірні прочитання в Т1, але він не уникнув і нових помилок, довірившись новій основі (зокрема, в епізоді вокняжіння Святослава Ярославовича в Києві 1073 р.). Однак інколи В. М. Татищев звіряв Т2 з Т1 і вносив правки, довіряючи більше літописній основі Т1, тобто Голицинському літопису. Так, історик виправив ім'я половецького князя Гзя на Кза (так в Т1). Проте в одному місці ім'я Гзя лишилось: «Гзя о том уведав, с великою злобою и горестию возвратился» (III, 138). Ми вважаємо, що в літописній повісті Т2 було ім'я Гзя. Така ж транслітерація цього імені й у «Слові о полку Ігоревім»: «Гзак бѣжить сѣрымъ влъкомъ» (с. 11); «ѣздить Гзакъ съ Кончакомъ», «Рече Кончак ко Гзѣ» (с. 43). Цілком очевидно, що літописне джерело Т2, тобто чернігівська повість про похід сіверян, саме у письмовій формі (в усній передачі імена Кза (Кзя) і Гзя не розрізнюються) було відоме й авторові «Слова».

Б. О. Рибаков визначив характер Розкольницького літопису як «літопису Мстиславового племені» [53]. В принципі не заперечуючи проти цього, відзначимо, однак, один з мотивів, який є основним у Розкольницькому літопису (Т2), дещо слабіше звучить у Голицинському (Т1) і зовсім зникає в Іпатському літопису: Мстиславовичі вижили і захистили свої наділи, не перетворившись в ізгоїв лише завдяки рішучій допомозі князів Олеговичів. Виразниками цієї ідеї виступають у 1135 р. новгородці, тоді союзники Олеговичів, заявивши, що «Владимировичи сами тому винны, что сыновцов своих, детей большаго брата Мстислава хотя обидеть и наследиа лишить, половцов приводя, землю Рускую разоряют» (II, 146). Як бачимо, Мономах і його нащадки, а не князі Олеговичі, були особливо прихильні до половецької допомоги. Сам Юрій Долгорукий за всі роки своєї військово-політичної діяльності приводив разом із сином Глібом половців на Русь дванадцять (!) разів. Всеволод Олегович, великий князь київський і чернігівський, зять Мстислава Володимировича, є в Т2 єдиним захисником і опікуном Мстиславичів проти їхніх дядьків Володимировичів [54].

Однак Всеволод підтримує дітей Мстислава лише доти, поки вони корилися його волі. Він відмовляє Ізяславу в успадкуванні престолу — «На меня и моих братьев воевал, того ради тебе не достоит» (II, 157). Тут інтереси Руської землі вище інтересів якогось роду: Всеволод готовий передати престол не лише братові Ігореві, але й «другому старейшему из братии» (II, 157). Кияни ж запрошують на престол Ізяслава, побоюючись, «дабы он того не зазрил и не учинил бы Киеву» руйнування (II, 161).

Шанобливе ставлення до Всеволода, незважаючи на окремі негативні його характеристики (схоже, що то пізніші вставки), зберігається і після його смерті. Ізяслав визнає, що «имел его вместо отца» (II, 163) [55], а це досить висока оцінка; бере під опіку Всеволодового сина Святослава (II, 164) [56]. Під час розподілу майна переможених Олеговичів Ізяслав передав свою частку Святославу Всеволодовичу (II, 166).

Аналіз подій 1149—1152 рр. в «літопису Мстиславового племені» є ключем до розкриття його характеру та ідейної основи. На певному етапі боротьби за Київ між Ізяславом і Юрієм літописець показує нестримну злостивість старійшини Мстиславичів — великого князя Ізяслава (II, 187, 190, 192, 193; III, 32) [57], підступність і несправедливість киян (III, 19, 20, 25) і разом з тим державну мудрість Юрія, який, однак, не користується підтримкою в Русі (II, 189; III, 9, 12, 15) [58]. Якщо точніше визначити позицію літописця, то він не належав до табору Ізяслава, ненавидить киян, не в усьому підтримує Долгорукого. Проте так події описані лише на тому етапі міжусобиць, коли Святослав Всеволодович знаходився у стані ворогів Ізяслава.

Святослав Всеволодович був єдиним князем, якого літописець завжди показував у вигідному світлі в критичні моменти, знаходив завжди пояснення для будь-яких його вчинків і завжди виправдував його. Літописець уважно стежить за зміною політичної орієнтації Святослава, наголошуючи на вимушеному характері його союзу з Юрієм Суздальським. Кияни самі пояснюють Ізяславу: чернігівці «доколе з ними не примиришся, принуждены Юрию, засчисчая себя, помогать» (III, 27). Святослава ж непокоїла доля отчини в Чернігівсько-Сіверській землі, якої його могли позбавити. І як тільки Святослав перейшов на бік Ізяслава (1152 р.), зникають негативні оцінки останнього та киян, посилюється іронічне ставлення до Юрія Суздальського та його союзника Святослава Сіверського. Більше того, Святослав Всеволодович стає одним з радників Ізяслава, «обесчая договором посредствовать и стрыя своего к совершенному миру склонить» (III, 42). Із Святославом погодився й Ізяслав, хоч мав намір негайно розпочати війну із сіверським князем. Апологетичне ставлення літописця до Святослава Всеволодовича безсумнівне.

Цю думку підтверджує й аналіз наступних подій 1152—1177 рр.: позиція літописця, характеристика діяльності тих чи інших князів, навіть митрополита, залежить від ставлення Святослава Всеволодовича до них. Це стосується насамперед Ростислава Мстиславича, якого Святослав урочисто посадив на київський престол у 1154 р., але Ростислав повівся як боягуз, і Свя-

тослав відвернувся від нього (III, 49—50). Може, тому в київському літопису і нема систематизованого опису великокнязівської діяльності Ростислава (1159—1167 рр.).

У 1155 р. Святослав Всеволодович укладає союз із Святославом Олеговичем Сіверським, своїм стрієм, «о безопасности обсчей», а той поручився за нього перед Юрієм, новим київським князем, «что ему до смерти быть неотступным» (III, 52). І відразу ж тон повідомлень про Юрія Володимировича і Святослава Олеговича став дружнім.

У Розкольницькому літопису (текст Т2) видно сліди значних переробок на користь Святослава Олеговича і його дітей Олега, Ігоря і Всеволода, частково Ростислава Мстиславича, його дітей і внуків. І все ж основа літопису Святослава Всеволодовича збереглася. Так, події 1168—1169 рр. пов'язані з іменем Мстислава Ізяславича. Про Святослава Всеволодовича згадується лише у зв'язку з рецедивом «леонтійської єресі» в Чернігові і Києві. Проте ця подія є основною в оцінці короткочасного князювання Мстислава, якого звинуватили в потуранні митрополиту, прибічнику єресі. Відповідальність за розгром Києва коаліцією князів на чолі з Андрієм Боголюбським (III, 90) [59] покладено, таким чином, на Мстислава, який сам став жертвою агресії. Послідовним борцем проти єресі показаний Святослав Всеволодович. Ще раніше, в 1162 р, таким же борцем проти єресі виступав у Суздалі князь Андрій Юрійович (III, 77). Така інтерпретація подій, може, й не відповідає реальності, але за нею вже намітився в 1169 р. союз двох наймогутніших володарів — Святослава Чернігівського і Андрія Суздальського. Отже, статті 1168—1169 рр. у київському літопису не могли бути написані літописцем Мстислава Ізяславовича.

Наступні події 1170—1177 рр. майже повністю присвячені Юрійовичам і боротьбі за суздальську спадщину після вбивства князя Андрія. Ці статті також чернігівського походження — в центрі всіх подій стоїть Святослав Всеволодович, його сини, чернігівські полки (III, 100—103, 107, 117, 119).

Утвердження Святослава на київському престолі відбувалося у гострій боротьбі з Ростиславичами. Нарешті в 1181 р. Рюрик визнав за Святославом старійшинство і право на Київ, а «себе взя всю Рускую землю за Днепром» (IV, 297). В Т2 інакше: Святослав уклав мир з Рюриком, «удержав Киев со старейшинством, а Рюрику уступил Белград со всею областию Рускою по сей стране Днепра» (III, 126—127) [60]. Як видно з подальших подій, Рюрик одержав під свою опіку Переяслав, і Володимир Переяславський був у васальній залежності від Рюрика. Для київського автора ця земля була за Дніпром (Т1), а для чернігівського — по цей бік Дніпра (Т2). Таким чином, події в Т1 і Т2 викладені з погляду Святослава чернігівцем (Т2), дуумвірату Святослава і Рюрика киянином (Т1), а також з різних географічних позицій.

Основні політичні тенденції Розкольницького і Голицинського літописів найповніше відбилися в опису подій 1185 р. Порівняємо ставлення авторів Т2 і Т1 до київських дуумвірів Святослава і Рюрика.

Т2	Т1
1. Ігор пішов у похід, «завидуя чести, полученной Святославом...» (III, 134) [61].	1. Ігор пішов у похід, «видя братию победивши половцы и честь прияша, поревновав има...» (IV, 302).

Мотиви походу в обох повістях майже збігаються. Проте, схоже, первинним був мотив літописної основи Т2. Так він відобразився і в інших українських джерелах. У Густинському літопису: Ігор вийшов у похід, «не поведая Святославу Киевскому» [62]; в «Кройниці о Русі» Софоновича: «хотел так же якъ и Святославъ достати славы» [63]; в Київському літопису XVIII ст.: «стидяшеся князей... не повѣдая Святославу Кіевскому» [64]. В Т1 увага фіксується не на Святославі, а на «братии», насамперед на дуумвірах, про що говорить і двоїна «има». Так міг писати киянин, який турбувався про політичну рівновагу в Руській землі. Ця позиція літописця проведена в усій повісті Т1.

Т2	Т1
2. Половці «прислали к Святославу купцов руских» (III, 137).	2. Половці «послаша к Святославу и другим князям» (IV, 304).
3. «Владимир... второе послал ко Святославу просить о помощи» (III, 139).	3. «Володимер... посла ко Святославу и Рюрикови» (IV, 304—305).
4. Ігор «поехал в Киев ко Святославу и в Белград к Рюрику» (III, 139).	4. Ігор «еха к Киеву и Святослав велми обрадовался ему, також и Рюрик сват его» (IV, 306).

Останній приклад особливо переконливий. Т2 фіксує політичне становище дуумвірів, скоріш за все, у другій половині 80-х рр. XII ст. Святослав був повновладним правителем у Києві. А ситуація, відображена в Т1, могла існувати десь на початку 90-х рр. XII ст. Тут поряд із Святославом, саме в Києві, а не в Білгороді, названий і Рюрик. Ці факти можуть бути датуючими ознаками для літописних основ Т2 і Т1: Чернігівський літопис Святослава (Т2) оформився наприкінці 80-х рр. XII ст., а на його основі був укладений київський літопис Святослава і Рюрика в 1190—1194 рр. (Т1). У період короткочасного співправління Рюрика Ростиславича та Ігоря Святославича в Києві (1198—1200 рр.) обидва ці літописи стали основою для Іпатського зводу, що був укладений редактором Мойсеєм. Цим можна пояснити деякий збіг між текстом Т2 та Іпатським літописом.

І в Чернігові літопис Святослава підправлявся двічі: на користь Ігоря Святославича, великого чернігівського і київського князя (1198—1202 рр.), а також під час князювання там Рюрика Ростиславича (до 1215 р.).

Отже, Рюрик Ростиславич мав рідкісну (!) можливість втрутитися і в київське, і в чернігівське літописання, але свого літопису не мав. Його редактори працювали по готових текстах прото-Розкольницького і прото-Голицинського літописів, змінюючи деякі формулювання й оцінки подій. Ведучи тривалу боротьбу за київський престол із Святославом Всеволодовичем і його сином Всеволодом Чермним, Рюрик намагався очорнити їхнього родоначальника Олега Святославича, Всеволода Олеговича, а також Юрія Долгорукого — одвічного ворога дітей і онуків Мстислава Володимировича. Рюрик міг бути ініціатором чи навіть автором політичних портретів князів XII ст. в Чернігівському літописі. Саме в такому вигляді літопис зберігся у сибірському скиту і був використаний В. М. Татищевим в другій редакції «Истории Российской».

Літописи, укладені в Чернігові і Києві у 80—90-і рр. XII ст., були відомі й авторові «Слова о полку Ігоревім». Найповніше він використав чернігівському повість Т2 (1188 р.), яка виправдовувала сіверян та їхній похід. Київська повість Т1 (1190 р.) нейтральна в оцінці походу. Проте в київській повісті 1198 р. (далі: К) чітко виявилися античернігівські акценти: чернігівські загони ковуїв виявилися ненадійними в бою, і провина за це покладена на Ярослава Чернігівського і його воєводу Ольстина Олексича. В повістях Т2, Т1 і К відбувається поступова дегероїзація образу Ігоря Святославича.

У всіх повістях єдиним носієм інформації про похід є Біловод (Т2), Біловод Просович (Т1, К), який повідомив безпосередньо Святославу київському про поразку сіверян. Ця офіційна інформація і могла бути використана в чернігівській повісті. Ми вважаємо, що в імені «Біловод» зашифроване ім'я «Ольстин», яке включає поняття «білий». Отже, Біловод-Ольстин міг бути автором (або співавтором) чернігівської повісті Т2. Разом з тим, у «Слові» близько десяти фактів цієї повісті одержали поетичне оформлення і розвиток. Про зв'язок «Слова» з повістю Т2, як сказано вище, свідчить і однакова транслітерація в обох пам'ятках імені половецького князя Гзи. Деякі дослідники висловили припущення, що літописна повість і «Слово» були написані одним і тим же автором. Проте чи міг це бути Біловод-Ольстин?

У «Слові» автор показує себе лише в одному епізоді — під час втечі ковуїв і полонення князя Ігоря: «Что ми шумить, что ми звенить давечя рано предъ зорями? Игорь плъкы заворочаетъ, жаль бо ему мила брата Всеволо-

да» (с. 18). Не можна не погодитись з М. Граматіним, що тут автор «говорить саме про себе» [65]. На наш погляд, так міг проявити себе у «Слові» Ольстин Олексич Прохорів онук, звинувачений київською дипломатією у зраді. Він засвідчив свою непричетність до втечі ковуїв [66].

Отже, підсумуємо. Текстологічний та історичний аналіз першої і другої редакцій «Истории Российской» В. М. Татищева розкриває окремі методи роботи цього історика з літописними джерелами. Ми вважаємо, що В. М. Татищев ще на початку своєї роботи над літописним зводом відмовився від компіляції, що була основним методом у складанні літописних збірників XVI—XVII ст. Він обрав метод доповнення кращої літописної основи, як пише про це сам, найвірогіднішими і найцікавішими відомостями з інших джерел.

У першій редакції «Истории» на «древнем наречии» (Т1) проглядаються в основному особливості Голицинського літопису, який є відображенням досить давньої київської літописної традиції періоду дуумвірату Святослава і Рюрика (1190—1194 рр.). В ньому проявилися спільні прочитання Хлєбниковського та Єрмолаєвського літописів.

Друга редакція «Истории» російською мовою XVIII ст. (Т2) укладена на основі Розкольницького літопису, який є відображенням ще давнішої, чернігівської літописної традиції; на його основі були укладені київські літописи 1190 і 1198 рр. В тексті Т2 проявляються хлєбниковсько-єрмолаєвсько-іпатські риси, тобто ознаки протографа літописів Іпатського циклу. Саме цей літопис був найповніше використаний і автором «Слова о полку Ігоревім».

Таким чином, у літописних зводах В. М. Татищева (Т1 і Т2) збереглися давні українські джерела, які найповніше висвітлюють історію Київської Русі, становлення і розвиток української державності в IX — XII ст.

[1] Татищев В. М. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 4. — С. 47—49; 1962. — Т. 2. — С. 123—125.
[2] Сенигов И. Историко-критические исследования о новгородских летописях и о Российской истории В. Н. Татищева // Чтения в обществе истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1887. — Кн. 4.
[3] Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. — Л., 1961. — Ч. 1. — С. 257—260.
[4] Там же. — С. 272, 261.
[5] Добрушкін Е. М. До історії походу руських князів на половців 1185 р. // Укр. істор. журн., 1972. — N 8. — С. 108—110.
[6] Пештич С. Л. Русская историография. — Ч. 1. — С. 258.
[7] Тихомиров М. Н. О русских источниках «Истории Российской» // Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 48 (Далі посилання на том і сторінку цього видання в тексті статті).
[8] ПСРЛ. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 57.
[9] Там же. — С. 64.
[10] ПСРЛ. — М., 1968. — Т. 31. — С. 60.
[11] Тихомиров М. Н. О русских источниках «Истории Российской». — С. 48.
[12] ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 269, 279, 4, 325, 24.
[13] Там же. — Т. 2. — Стп. 468, 505.
[14] Там же. — Т. 7. — С. 60, 68, 69; Т. 9. — С. 198, 211—212.
* Ще наприкінці 70-х років петербурзький дослідник С. Я. Лур'є повідомив, що так писано на арк. 183 (РПГ) у збірнику БАН 17.2.5.
[15] ПСРЛ. — Т. 9. — С. 215. (Виділено нами. — *Б. Я.*).
[16] Там же. — Т. 7. — С. 71. (Виділено нами. — *Б. Я.*).
[17] Там же. — Т. 7. — С. VI; Т. 9. — С. VIII.
[18] Кучкин В. А. Фрагменты Ипатьевской летописи в Киево-Печерском патерике Иосифа Тризны // ТОДРЛ. — М.; Л., 1969. — Т. 24. — С. 198.
[19] Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. — М., 1971. — С. 225.
[20] Мыцык Ю. А. Вопросы изучения «Кройники» Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечеств. историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1975. — С. 80.
[21] Мыцык Ю. А. К вопросу о достоверности источников «Истории Российской» В. Н. Татищева ("Кройника" Ф. Софоновича и «История Российская») // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск, 1976. — Вып. 3. — С. 33.

[22] Там же. — С. 37. Див. також передмову до кн.: Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 40—42.
[23] Тихомиров М. Н. О русских источниках «Истории Российской». — С. 48.
[24] ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 15, вар. 8.
[25] Там же. — Стп. 17; Т. 1. — Стп. 24, вар. 70.
[26] Там же. — Т. 2. — Стп. 62; Т. 1. — Стп. 74; Т. 7. — С. 292, прим. «е»; Т. 22. — С. 364.
[27] Там же. — Т. 2. — Стп. 12; Єрм. — Додаток, вар. до стп. 12, рядок 27.
[28] ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 22, Хлебн., вар. 20.
[29] ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 31, Троїцьк., вар. 12. Згадку про данину знаходимо і в Тверському збірнику (ПСРЛ. — Т. 15. — СПб., 1863. — Стп. 38), який був переписаний в Україні в XVII ст.
[30] Про відносини В. М. Татищева з розкольниками див.: Покровский Н. Н. Путешествие за редкими книгами. — М., 1988. — С. 66—67.
[31] Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 184—276.
[32] ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 172. Тут і далі дані порівн. з літоп. Іпат. циклу.
[33] Там же. — Стп. 195.
[34] Там же. — Стп. 322.
[35] Там же. — Стп. 325.
[36] Там же. — Стп. 325; Хлєбн., вар. 14.
[37] Там же. — Стп. 325; Єрм. — Додаток, вар. до стп. 325, рядок 22.
[38] Там же. — Стп. 335. Це звернення Святослава нагадує слова його сина Ігоря у «Слові о полку Ігоревім»: «Луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти" (с. 5). Текст «Слова» тут і далі цит. за першодруком 1800 р.
[39] Там же. — Стп. 373.
[40] Там же. — Стп. 376.
[41] Там же. — Стп. 427. В Хлєбн. і Єрм. пропущено.
[42] Там же. — Стп. 637, Хлєбн. вар. 9, 16.
[43] Там же. — Стп. 614.
[44] Там же. — Стп. 618.
[45] Там же. — Т. 10. — С. 7.
[46] Там же. — Т. 2. — Стп. 621; Хлебн., вар. 18 — 19.
[47] Там же. — Стп. 653; «О нем же Украина много постона».
[48] Там же. — Стп. 637.
[49] Там же. — Стп. 632.
[50] Там же. — Стп. 637, Хлєбн., вар. 27.
[51] Там же. — Стп. 652.
[52] Яценко Б. И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 г. // Исследования «Слова о полку Игореве». — Л., 1986. — С. 38—57.
[53] Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — С. 166.
[54] ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 296—297.
[55] Там же. — Стп. 232; «старей мене яко отець».
[56] Порівн. Т2 і Никон. (ПСРЛ. — Т. 9. — С. 173): «любяше бо его князь велики Изяславъ Мстиславичъ», тобто Святослава; «нача смышляти съ единомысленьми своими и со княземъ Святославомъ Всеволодовичемъ сестричичемъ своимъ». В Іпат.: «свои ми еси сестричичъ и поча и водити подлъ ся» (ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 327).
[57] ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 378, 380—382.
[58] Там же. — Стп. 376, 380, 388, 391.
[59] Там же. — Т. 1. — Стп. 354; Т. 25. — С. 79.
[60] Там же. — Т. 2. — Стп. 624; Рюрик «взя всю Рускую землю». Як бачимо, в Іпат. слова «за Днепром» опущено.
[61] Там же. — Т. 1. — Стп. 397: «пойдем такы же собъ хвалы добудем».
[62] Там же. — Т. 2. — С. 319.
[63] Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — С. 119; також див.: Перетц В. Слово о полку Ігоревім: Феодальна пам'ятка України—Руси XII віку. — К., 1926. — С. 344.
[64] ЦДІА Росії, ф. 834, оп. 4, спр. 583, арк. 143.
[65] Граматин Н. Слово о полку Игоревомъ... — М., 1823. — С. 90.
[66] Детальніше про це див.: Яценко Борис. Про концепцію «Слова о полку Ігоревім» // «Березіль». — 1993. — № 7—8. — С. 139—157.

Питання історичного краєзнавства

Ю. В. Котляр (смт Березнегувате Миколаївської обл.)

Висунська народна республіка (1919 р.)

Події 1919 р. на півдні України до цього часу залишаються однією із маловивчених сторінок історії нашої держави. І серед них особливе місце займає висунське повстання на Миколаївщині, в результаті якого була створена Висунська народна республіка. Вона відбила основні проблеми того періоду: ставлення селян до радянської влади, українських комуністів та лівих соціалістів-революціонерів, співвідношення «селянської вольниці» і дисципліни «твердої влади», об'єднання дій представників різних партій для боротьби з денікінщиною та ін. Вже з переліку цих проблем зрозуміло, чому висунське повстання не вивчалося об'єктивно в радянській історіографії, а багато сторін діяльності цієї «республіки» взагалі замовчувалося. Недостатнє дослідження подій Висунської республіки змушує віднести її до так званих «білих плям» в історії України. Усунення їх має історичне і краєзнавче значення.

Висвітленню історії Висунської республіки допомагають матеріали Миколаївського і Херсонського облдержархівів та Березнегуватського і Висунського історико-краєзнавчих музеїв, які ще не введені в науковий обіг. Частина архівних матеріалів опублікована в збірниках документів [1], але вони, на жаль, висвітлюють події тільки з точки зору більшовицьких підходів до історії. Деякою мірою цей недолік компенсують газети за 1919 — 1920 рр., насамперед, есерівські — «Борьба» [2], «Селянская газета» [3], а також білогвардійські — «Херсонское утро» [4], «Родной край» [5], «Николаевский день» [6], які разом з «Одеським комуністом» [7] дають можливість ознайомитися з різноманітними оцінками Висунської республіки. Важливим джерелом є опубліковані спогади учасників подій у Висунську [8], а також статті історико-мемуарного характеру Кіна Д., Ленау М., Бінштока М., Мальта М., Інгулова С. та інших авторів, опубліковані в журналах «Літопис революції» та «Пролетарська революція» [9]. Вони нерівноцінні за змістом, не завжди дають достовірний матеріал, але можуть бути необхідною основою для подальших досліджень історії Висунської республіки.

В радянській історіографії, особливо в післявоєнний період, події цієї республіки згадуються лише епізодично. Це стосується і праць М. Супруненка [10], П. Балкового [11], Ю. Білана [12] та А. Алексашенко [13]. Лише нарис про Висунськ з тому «Миколаївська область» [14] та історико-художня книга А. Сіроша [15] майже повністю присвячені подіям Висунської народної республіки, але й вони не дають об'єктивної картини повстання, бо не позбавлені стереотипів, характерних для висвітлення історії того періоду.

В кінці серпня 1919 р. всі населені пункти Миколаївщини та Херсонщини були захоплені військами Денікіна [16]. Насамперед постало питання: як буде ставитися селянство до нової влади, бо «кожну нову владу, особливо на Україні, селянин оцінював не по обіцянках і промовах її представників, а по кількості десятин землі, які прибавляються в його господарстві» [17]. Селянина турбувало те, як утриматися на землі і по можливості збільшити свою ділянку. Він був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним справдити його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника [18]. Більшість селянства зустріла прихід Денікіна вороже або очікуюче

і тільки багатії відкрито заявили про свої симпатії до нього [19]. Денікінська влада, яка заявляла у декларації «За що ми боремось» [20], що займеться земельною реформою для задоволення всіх потреб трудового населення, на ділі не тільки не дала землю, а, навпаки, своєю економічною, аграрною [21] і національною політикою настроїла проти себе дрібну буржуазію і селянство. І тому майже відразу очікуюча позиція селянства змінилася ворожістю, яка згодом вилилася у великий повстанський рух [22].

Денікінський порядок був не тим, якого чекала більшість селянства. Розстріли, грабунки, реквізиції хліба, худоби, а головне — конфіскація землі, змушували селянство проводити паралель між денікінщиною і Радянською владою більшовиків. Остання теж здійснювала продрозверстку, але на той час давала селянину всю землю. Ось як говорили селяни про Радянську владу: «Хоч і плоха, але все-таки своя, селянська» [23]. Та найбільше викликала невдоволення на селі примусова мобілізація в Добровольчу армію. Вона і відіграла головну роль в переході до активного військового опору з боку селянства [24]. Почав розгортатися повстанський рух, який на півдні України мав глибокі історичні корені [25]. «Селяни не вірять новому уряду, все більше схиляються в бік більшовиків, говорять, що наступає їх царство...» [26], — писалося в доповідній записці Херсонського губернського старости. Керівниками повстань стали більшовики, ліві есери — борьбисти, українські комуністи — боротьбисти, сільські активісти [27]. Особливо активізувалися борьбисти і боротьбисти восени 1919 р. [28] Та тільки в двох випадках рух завершився створенням формувань державного типу: Висунської та Баштанської республік. Це стало можливим завдяки керівництву Херсонського борьбистсько-боротьбистського центру у Висунську і Миколаївського більшовицько-борьбистського у Баштанці, а також внаслідок специфічного історичного розвитку цих сіл, де на протязі всього існування зберігалися волелюбні бунтарські традиції. Селянський рух, який виник стихійно — у відповідь на денікінську політику, під впливом різних партій антиденікінського спрямування перетворився в організовану форму боротьби.

В серпні 1919 р. у Висунськ прийшли накази про постачання денікінській армії продовольства і фуражу. Але селяни різними способами намагалися не виконувати їх. 6 вересня на території Херсонського повіту білогвардійці оголосили загальну мобілізацію. У відповідь на це Висунський повітвиконком виступив із зверненням до селянства: денікінцям не дати жодного солдата, створити повстанський комітет повіту, негайно розпочати формування бойового загону [29]. Був встановлений зв'язок з Херсонським повітовим комітетом оборони. У Висунськ нелегально прибули: С. Д. Аносов — заступник голови Херсонського повітового комітету оборони, анархіст, близький до більшовиків [30]; І. І. Пліс — голова Херсонського повітового виконкому, більшовик [31]; Т. О. Логиненко — член повстанкому Херсонського повіту, комуніст-боротьбист [32]; Д. Е. Наріжний, лівий есер-борьбист [33] та М. С. Шевченко, більшовик [34]. За їх допомогою створили міцний партизанський загін, а 14 вересня у Висунську було організовано повстанський штаб Херсонського повіту [35], який очолив С. Д. Аносов. Його заступниками були есер-борьбист Ф. С. Юхименко [36] і М. С. Шевченко [37], командиром створеного загону — колишній прапорщик З. Н. Мурлян [38].

Виникнення повстанського осередку викликало тривогу у білогвардійців. Вони направили у Висунськ каральний загін (сотню солдат з гарматою та чотирма кулеметами під командуванням Богомолова). 24 вересня 1919 р. білогвардійці підійшли до села, але були розгромлені повстанцями [39]. 27 вересня Висунський комітет оборони видав наказ «Про підтримку революційного порядку в посаді Висунськ та його околицях». В наказі говорилося, що комітет оборони «стоїть на захисті всіх громадян, не звертаючи уваги на нації, і просить підтримувати спокій і порядок» [40].

Білогвардійське командування розуміло велику небезпеку для себе висунських подій. Газета «Херсонское утро» писала: «Знищити Висунське гніздо бандитів — значить викорчувати весь бандитизм у повіті» [41]. Швидко була організована нова каральна експедиція проти висунчан. Сформовані з

тилових частин Добровольчої армії та куркульсько-поміщицьких «дружин самооборони», два загони по шістсот багнетів кожний 1 жовтня підійшли до Висунська. Командували ними Молодцов і Заїкін. Бій продовжувався до 7-ї години вечора і завершився повним розгромом білогвардійців [42].

Після цієї перемоги керівники повстання розіслали в навколишні села своїх представників для організації загального повстання проти денікінців. З Березнегуватого прибув загін близько 200 чоловік під командуванням М. Ф. Луняки, члена КП(б)У [43]. Великоолександрівці під керівництвом колишнього політкаторжанина Т. Білого прислали також 200 чоловік, озброєних кулеметами і польовою гарматою [44]. Прибули повсталі з Володимирівки на чолі з уродженцем Березнегуватого, головою володимирівської сільради Г. П. Дюміним [45]. Прийшов на допомогу і загін новосевастопольців, керівником якого був український комуніст — боротьбист П. Тришевський [46]. З Новопетрівки і Бурханівки прибула кінна півсотня під командуванням більшовика П. Ткаченка [47]. Невеликий загін прибув із Явкина [48]. Так йшов процес створення Висунської республіки. Складалася вона з понад 15 населених пунктів і займала територію 1,75 тис. квадратних кілометрів.

7 жовтня 1919 р. відбулися загальні збори жителів Висунська і навколишніх сіл. На мітингу виступив Ф. С. Юхименко, а Д. Наріжний іменем Української робітничо-селянської республіки посад Висунськ і його волость оголосив Тимчасовою Висунською народною республікою. Її уряд очолив Ф. С. Юхименко [49], керівником Висунської ради оборони став М. С. Шевченко [50].

Висунський уряд оголосив надзвичайний стан і мобілізацію, згідно з Декретом РНК була запроваджена обов'язкова військова підготовка [51].

Повстанці оволоділи залізничною станцією Явкино, де захопили білогвардійський поїзд, який віз зброю та спорядження для формування полку [52]. Розгромили під Мурахівкою загін Херсонського військового коменданта Салікова та перешкодили білогвардійській мобілізації в Березнегуватому. На той час сили повстанців налічували більше 3,5 тис. бійців [53], з них близько 1000 чоловік — кіннотники [54]. І вони могли розширити район своїх дій. В цей час, 25 жовтня 1919 р., виходить наказ командуючого повстанськими військами України Г. А. Колоса: «Усім командирам бригад і окремих загонів всі наявні бойові сили направити на повітові, губернські й інші значні вузли з метою їх захоплення» [55]. У повстанкомі був складений план, за яким висунці мали захопити Херсон [56], а баштанці — Миколаїв [57]. Підтримати наступ селян мали робітничі виступи в містах [58]. В результаті Херсонського походу висунські повстанці під керівництвом Д. Загороднього захопили хутір Кобзаря, село Снігурівку [59], Чорнобаївські хутори [60] та розгромили інтендантську команду білогвардійців [61]. О 12-й годині ночі з 29 на 30 жовтня вокзал і залізнична станція Херсон перейшли до рук висунців [62], але повстання робітників так і не почалось. Як стало відомо згодом, члени Херсонського ревкому були арештовані агентами генерала Я. Слащова [63]. Це й провалило всю справу. Коли ж ввечері 31 жовтня околиці Херсона почали обстрілювати англійські міноносці «Керсіда» та «Тюмульт», висунські повстанці були змушені відступити. Білогвардійська преса так оцінювала похід висунчан: «...до Херсона підійшла банда біля 200 чоловік, є дані, що більшість бандитів — висунці...» [64].

Наступ на Херсон значної військової поразки білогвардійцям не завдав, але це була величезна моральна перемога селянства. В зведенні штабу Денікіна писалося: «Селяни з презирством ставляться до Добровольчої армії і вважають, що вона недостатньо сильна, щоб підтримувати свою владу [65].

На початку листопада денікінці розпочали широкі каральні операції проти повсталих на півдні України. 12 листопада військами генерала Я. Слащова була розбита Баштанська республіка [66] та загін висунців, посланий на допомогу баштанцям [67]. 19 листопада війська генерала Склярова оточили Висунськ. Білогвардійська преса з радістю повідомляла: «Останній оплот

розбійницьких банд, посад Висунськ, оточений нашими військами» [68]. Повсталий Висунськ тримався дві доби, а вночі з 20 на 21 листопада Рада оборони і уряд республіки, щоб зберегти військову силу, вирішили організовано відступити в бік Кривого Рога. Більше 2 тисяч бійців уночі залишили посад [69]. Про зникнення партизанів білогвардійці дізналися тільки 21 листопада. Оскаженілі від такої невдачі,каратели розстрілювали всіх, хто потрапляв на очі [70]. «Те, що було у Висунську, не було, напевне, на Україні. На вулицях билися вилами, камінням, всім тим, чим було можливо...» [71]. За свідченням документів, господарська розруха у Висунську оцінювалася в 593 мільйони карбованців (на тодішні гроші) [72]. Про становище, що склалося на Миколаївщині, підпільна газета «Одеський комуніст» писала: «...Оплот повстанців — Висунськ і Баштанка — значно потерпіли. Але в головному — знищити живу революційну силу — слащовцям не вдалося» [73].

З боями просувалася на Кривий Ріг повстанська армія Висунської народної республіки. В дорозі її наздогнали загін С. Горбаня з Таврійських степів та Богоявленський полк [74]. В кінці листопада повстанці під керівництвом Ф. С. Юхименка вибили з Кривого Рога білогвардійців. 25 листопада 1919 р. у Кривому Розі було створено Тимчасовий радянський уряд Херсонського повіту. Голова уряду — Ф. С. Юхименко, заступник — І. Соболєв — колишній завідуючий військово-мобілізаційним відділом Херсонського губпарткому КП(б)У, народний комісар оборони — С. Горбань [75].

19 грудня 1919 р. Рада оборони направила 6-ту і 9-ту роти висунців на станцію Долгінцево, де могли з'явитися денікінці, щоб відрізати Кривий Ріг від Катеринослава. Бійці розташувалися на відпочинок, але вранці, 20 грудня, підійшов загін білокозаків. Непомітно зняли вартових. Почався нерівний бій. Частина повстанців навіть не встигла дотягнутися до зброї. Більше сотні бійців було взято в полон. Розстріляно 126; з них 98 висунчан, 26 великолександрівців. Пораненим А. Т. Шульзі і З. Н. Мурляну вдалося врятуватися [76].

17 січня 1920 р. полки 41-ї дивізії визволили Висунськ. З червоноармійськими військами повернулась і частина повстанців. Останні в складі 41-ї та 45-ї дивізій під командуванням А. М. Осадчого і Й. Е. Якіра продовжували воювати з білогвардійцями [77].

Роль Висунської республіки в розгромі денікінщини на півдні України очевидна. Висунськ був центром партизанського руху Херсонського повіту. Саме з Висунська контролювалися основні військові дії повстанських центрів: Баштанки, Богоявленська, Великої Олександрівки; партизанських загонів Таврії і підпільних комітетів Миколаєва та Херсона. Висунська повстанська армія відіграла основну роль у визволенні Кривого Рога. Завдяки спільним діям різних партій — більшовиків, борьбистів, боротьбистів Висунська республіка змогла протриматися 69 днів і вписати яскраву сторінку в історію селянства України.

[1] В огне гражданской войны: Сб. документов и материалов: 1918 — ноябрь 1920 г. — Одесса, 1962. — 503 с.; Гражданская война на Украине 1918 — 1920: Сб. документов и материалов. — К., 1967. — Т. 2. — 918 с.; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — дек. 1920). — Херсон, 1962. — 407 с.; Победа Советской власти на Херсонщине (1917 — 1920). — Херсон, 1957. — 380 с. та ін.

[2] Борьба. — 1920. — 4 апреля.

[3] Селянская газета. — 1919. — 11 мая.

[4] Херсонское утро. — 1919. — 10 октября, 12 ноября.

[5] Родной край. — 1919. — 31 октября.

[6] Николаевский день. — 1919. — 1 ноября, 17 ноября.

[7] Одеський комуніст. — 1919. — 2 листопада.

[8] П а с т е р н а к П. Висунская республика // Героическое подполье. — М., 1976. — С. 291 — 295; Ш к о л я р е н к о П. Юність моя бойова // Народна трибуна. — 1969. — 13 вересня.

[9] К и н Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. — 1926. — № 3 — 4. — С. 70 — 90; Л е н а у М. Деникинское подполье в Николаеве в 1919 г. // Летопись революции. — 1926. — № 3 — 4. — С. 52 — 65; Б и н ш т о к М. Николаевское подполье // Летопись революции. — 1926. — № 3 — 4. — С. 10 — 20; М а л ь т М. Денікінщина і селянство// Пролетарська революція. — 1924. — № 4. — С. 144 — 178; И н г у-

л о в С. Под пятой (Из эпохи деникинского подполья) // Летопись революции. — 1926. — № 3 — 4. — С. 21 — 52.

[10] С у п р у н е н к о М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. — К., 1979. — 287 с.; С у п р у н е н к о Н. И. Очерки гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. — М., 1966. — 455 с.; С у п р у н е н к о М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. — К., 1957. — 343 с.

[11] Б а л к о в и й П. М. Війна без флангів. — К., 1966. — 303 с.

[12] Б і л а н Ю. Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 — 1920 рр. — К., 1957. — 48 с.

[13] А л е к с а ш е н к о А. П. Партизанское движение в тылу Деникина в 1919 г. // Решающие победы советского народа над интервентами и белогвардейцами в 1919 г. — М., 1960. — С. 366 — 412.

[14] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К., 1971. — 771 с.

[15] С і р о ш А. Республіка повсталих. — Одеса, 1969. — 88 с.

[16] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 35.

[17] М а л ь т М. Назв. праця. — С. 145.

[18] С у б т е л ь н и й О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 315.

[19] Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. р. 3264, оп. 2, спр. 3, арк. 71.

[20] В о л к о в С. Белая гвардия, путь твой высок... // Адмирал Александр Васильевич Колчак. — М., 1992. — С. 12 — 13.

[21] Ф е д ю к В. П. Деникинская диктатура и ее крах. — Ярославль, 1990. — С. 44.

[22] К и н Д. Назв. праця. — С. 70.

[23] М а л ь т М. Назв. праця. — С. 171.

[24] К и н Д. Назв. праця. — С. 71.

[25] Борьба. — 1920. — 10 марта.

[26] ХОДА, ф. р, 3264, оп. 2, спр. 3, арк. 81.

[27] М а л ь т М. Назв. праця. — С. 179.

[28] Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне. — М., 1980. — С. 36.

[29] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 31.

[30] Л и п ш и ц В. Херсонщина в 1917 году // Летопись революции. — 1926. — № 2. — С. 111.

[31] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 29.

[32] Матеріали музею історії с. Висунськ. — Інв. № 53.

[33] Борьба. — 1920. — 4 апреля; Селянская газета. — 1919. — 11 мая.

[34] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 41.

[35] С у п р у н е н к о М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. — С. 179.

[36] Там же.

[37] Народна трибуна. — 1969. — 13 вересня.

[38] Херсонское утро. — 1919. — 12 ноября.

[39] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 37.

[40] Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. — С. 191.

[41] Херсонское утро. — 1919. — 10 октября.

[42] Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — Миколаїв, 1959. — С. 183.

[43] Матеріали Березнегуватського історичного музею. — Інв. № 33.

[44] Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — С. 124.

[45] Матеріали Березнегуватського історичного музею. — Інв. № 37.

[46] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 43.

[47] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 38.

[48] Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. р, 940, оп. 2, спр. 4, арк. 35.

[49] Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5. — С. 435.

[50] С і р о ш А. Назв. праця. — С. 40 — 41.

[51] Декреты Советской власти. — М., 1973. — Т. 6. — С. 133.

[52] Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — С. 186.

[53] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 246.

[54] Матеріали історії с. Висунськ. — Інв. № 66; ХОДА, ф. р. 949, оп. 1, спр. 32, арк. 119 — 120.

[55] Гражданская война на Украине. — Т. 2. — С. 445.

[56] И н г у л о в С. Указ. соч. — С. 43.

[57] МОДА, ф. р. 940, оп. 2, спр. 1, арк. 110.

[58] Г р и ц е н к о М. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919 — 1920 рр.). — Херсон, 1933. — С. 32.

[59] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 709.

[60] Родной край. — 1919. — 31 октября.

[61] МОДА, ф. р, 1814, оп. 1, спр. 13, арк. 2 — 3.

[62] Родной край. — 1919. — 31 октября.

[63] С л а щ о в-К р ы м с к и й Я. А. Белый Крым 1920 г. Мемуары и документы. — М., 1990. — С. 8.

[64] Николаевский день. — 1919. — 1 ноября.

[65] ХОДА, ф. р, 3264, оп. 2, спр. 3, арк. 83.

[66] МОДА, ф. р, 940, оп. 2, спр. 4, арк. 110.

[67] Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. — С. 179.

[68] Николаевский день. — 1919. — 17 ноября.
[69] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — С. 246.
[70] Історія Української РСР. — Т. 5. — С. 435.
[71] Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. — С. 196.
[72] МОДА, ф. р, 152, оп. 1, спр. 11, арк. 26.
[73] Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — С. 306 — 307.
[74] Гриценко М. З історії боротьби з інтервентами... — С. 5.
[75] Народна трибуна. — 1969. — 13 вересня.
[76] Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська обл. — С. 246.
[77] Там же. — С. 247.

О. І. Лупандін (Київ)

Питання про кримську автономію у 1918 р.

Протягом багатьох століть Кримський півострів, як стратегічний плацдарм на Чорному морі, був сферою політичних інтересів держав Чорноморського басейну. Питання про його приналежність знову гостро постало на початку XX ст. — в добу національно-визвольних змагань України і чергової спроби відродження її державності.

Проблеми, пов'язані з національно-територіальним і державно-правовим статусом Кримського півострова на фоні складних історичних перипетій того періоду, досі не знайшли належного відображення в історіографії.

У радянській історичній науці події минулого висвітлювалися виключно з партійно-класових позицій і тому головна увага дослідників, які вивчали період революції і громадянської війни у Криму, зосереджувалася на воєнно-політичних аспектах боротьби з «контрреволюцією» та іноземною інтервенцією за встановлення радянської влади на півострові під керівництвом більшовицької партії [1].

В даному повідомленні робиться спроба висвітлити підходи у визначенні статусу Криму за часів Української держави П. Скоропадського 1918 р.

Бурхливі політичні події 1917 р. — Лютнева революція, повалення царизму, жовтневий збройний переворот у Петрограді — поклали край існуванню абсолютистської Російської держави, спричинили посилення національних рухів. Результатом цих процесів стало самовизначення окремих регіонів колишньої імперії (Україна, Фінляндія, Грузія, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Крим тощо) і виникнення на її території ряду держав і державних утворень.

Більшовицька диктатура, тривала громадянська війна, політичне протиборство, боротьба за владу на фоні загальносвітових процесів протистояння двох військово-політичних блоків — Антанти і Четверного союзу — не тільки справили вирішальний вплив на прагнення окремих територій до державної самостійності, а й зумовили формування стосунків між новими державними одиницями.

Становлення української державності було нерозривно пов'язане з вирішенням таких ключових проблем, як утвердження міжнародно-правового статусу незалежної й суверенної України і забезпечення політичної і стратегічної цілісності її території.

Мирні переговори в Бресті представників Української Народної Республіки з державами Четверного союзу і РСФРР були першим кроком на шляху здобуття країною міжнародного визнання. Брестські угоди, що трактували Україну як сформовану суверенну державну одиницю, відкривали перспективи зміцнення її державності. Підписання мирного договору УНР з державами австро-німецького блоку (9 лютого 1918 р.) знаменувало її офіційне визнання ними. До того ж, згідно з VI статею мирного договору держав Четверного союзу з РСФРР 3 березня 1918 р. й остання зобов'язувалася визнати право українського народу на самовизначення, підтвердити за-

конність влади Центральної Ради в Україні, укласти з нею окремий мирний договір, негайно вивести з її території формування Червоної гвардії тощо [2].

Та незважаючи на переконливі досягнення у зовнішньополітичній сфері, тогочасний український уряд, відчуваючи хиткість свого становища у протиборстві з прорадянськими силами, змушений був шукати воєнної підтримки у своїх новоявлених союзників — німців і австрійців. Результатом цього кроку стала фактична окупація ними України, що, звичайно, мало негативні наслідки. Однак німецько-австрійські війська стали певною перешкодою у російській політиці щодо України і, отже, виконували роль стабілізуючого чинника. Через посередництво окупаційних властей вирішувалися важливі питання державного рівня. А навесні 1918 р. за допомогою союзних військ Україна була очищена від формувань Червоної гвардії.

Визволяючи територію УНР від радянських військ, українські і німецькі війська вступили в межі Кримського півострова і просувалися на Сімферополь. Однак під тиском німецького командування українські частини змушені були зупинитись, а згодом залишити Крим. З правової точки зору дії німецьких властей були виправдані: українські частини не мали права окуповувати Кримський півострів, оскільки останній не був включений III Універсалом Центральної Ради до складу Української Народної Республіки [3].

Ситуація ускладнювалася й тим, що на території півострова існувала проголошена І Установчим з'їздом Рад робітничих, солдатських, селянських депутатів і ВРК Таврійської губернії (7 — 10 березня 1918 р.) Таврійська радянська республіка, що входила до складу РСФРР. В умовах загрози окупації німцями Криму ЦВК Рад республіки Тавриди за пропозицією РНК РСФРР своїм декретом 22 березня 1918 р. проголосив створення Таврійської радянської соціалістичної республіки на території лише Кримського півострова (північні повіти Таврійської губернії були вже окуповані).

Проголошення формально незалежної республіки Тавриди в умовах Брестського миру, що позбавляв РСФРР можливості застосування відкритих воєнних дій, мало на меті завуалювати організований опір німецьким військам на півдні і відвернути окупацію Кримського півострова.

Претензії України на Крим випливали з цілого ряду причин. Насамперед йшлося про його важливе стратегічне значення як форпосту на Чорному морі і бази для створення українського флоту, значний відсоток українського населення, економічні зв'язки півострова з Україною тощо.

Однак Центральній Раді не довелося займатися розв'язанням кримського питання. 29 квітня 1918 р. вона була усунута від влади шляхом державного перевороту, внаслідок якого утворилася Українська держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Республіканські форми державного правління часів Центральної Ради змінилися диктаторським повновладдям гетьмана. Встановлення централізованої, більш дійової форми влади певною мірою відкривало реальні перспективи подолання економічної кризи, стабілізації внутріполітичної ситуації в країні, подальшої розбудови незалежної і суверенної Української держави. Саме в цей період українською стороною було зроблено чимало важливих кроків у зовнішньополітичній сфері, зокрема у розв'язанні кримського питання.

Слід зазначити, що справа з визначенням статусу Криму ускладнювалася наявністю кількох претендентів на нього: крім України на нього зазіхали РСФРР, татари та монархічні сили, що виступали за відродження «єдиної неділимої» Росії. Власні інтереси щодо Криму мала й Німеччина, війська якої його окупували.

Звичайно, основними претендентами на Крим були Україна і РСФРР. Політика обох держав у вирішенні цієї проблеми визначалася неврегульованістю міжнародних відносин, урядовими деклараціями, односторонніми актами, що проголошувалися на різних етапах розвитку подій, їх оцінками і тлумаченнями кожною із сторін у своїх інтересах. Ситуація погіршувалася

внаслідок громадянської війни, обставини якої геть відмітали політичні, дипломатичні та інші чинники у вирішенні багатьох справ.

Відстоюючи свої інтереси щодо Криму, українська сторона вживала багатьох заходів для позитивного розв'язання цього питання. Одним з пріоритетних напрямів політики нової гетьманської влади було формування кордонів територіально цілісної Української держави. На засіданні 7 травня 1918 р., розглядаючи це питання, Рада Міністрів ухвалила рішення: «Визнати кордонами первісно намічений на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України» [3].

Щоб запобігти непорозумінь з окупаційними властями, П. Скоропадський звернувся до німецького посла в Україні барона Мумма з нотою, в якій наголосив на важливості й необхідності прилучення Криму до України, зважаючи на тісний зв'язок справи побудови незалежної й економічно міцної Української держави із створенням українського військово-морського флоту і налагодженням морської торгівлі.

Схваливши принципову позицію гетьмана щодо прилучення Криму до України, з метою якнайшвидшого вирішення цього питання український уряд доручив окремим міністерствам обгрунтувати економічну необхідність цього акту, а після обговорення й ухвалення відповідних аргументів Радою Міністрів повідомити їх німецькій стороні [4].

30 травня міністр закордонних справ Української держави Д. Дорошенко звернувся до німецького посла Мумма та австро-угорського посла Форгача з нотою, в якій він відзначив хибність політики уряду Центральної Ради, III Універсал якої обминув питання про належність до України Криму, а також інших територій — Холмщини, частини Бессарабії, Курщини і Воронежчини. Цим Універсалом, виданим за умов федерації з Росією, коли питання про її кордони з Україною не мало ще принципового значення, вони встановлювалися лише в загальних рисах. Д. Дорошенко висловив думку, що, виходячи з факту існування незалежної суверенної Української держави, цілісність території якої з політичного, стратегічного, економічного, етнографічного поглядів має першорядне значення, враховуючи принцип самовизначення і волевиявлення місцевого населення, прилучення Криму до України може відбутися на автономних засадах [5].

Тим часом з остаточною окупацією Криму наприкінці квітня 1918 р. німецькими військами пала Таврійська радянська республіка. Німецькі власті були зацікавлені у створенні підконтрольної їм місцевої форми врядування на півострові. Отже, 25 червня 1918 р. під егідою окупаційних властей був утворений крайовий уряд Криму, до якого увійшли колишні царські урядовці: генерал М. Сулькевич, сенатор А. Ахматович, колишній російський посол в Царгороді Н. Чариков, граф В. Татищев, В. Налбандов, Д. Сейдамет та інші.

В урядовій декларації 18 червня 1918 р., якою визначалася структура влади в Криму, було викладено основні напрями політики кримського уряду, які передбачали, зокрема, збереження самостійності півострова і утвердження його міжнародного становища. Відновлювалися права приватної власності. Передбачалася реформа землеволодіння і підтверджувалася дійсність на території Криму всіх законів колишньої Російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 р. Проголошувалися свобода зібрань, друку і віросповідання. Кримський уряд заявив про свої наміри щодо формування в подальшому власної армії і флоту, у зв'язку з чим висував претензії на частину Чорноморського флоту колишньої Росії. Урядом визначалися державний прапор і герб.

Проте ця декларація зовсім не торкалася питань міжнаціональних відносин і прав різних народностей, які проживали на півострові. Про будь-яку залежність від України або про прилучення до неї в документі не було і мови.

Незважаючи на урядові заяви щодо проведення самостійного незалежного курсу, кримське керівництво дотримувалося проросійської орієнтації. Са-

мовизначення Криму мало тимчасовий характер, лише до відновлення єдиної (але не соціалістичної і не радянської) Російської держави. На думку міністра закордонних справ Української держави Д. Дорошенка, такий політичний курс кримського уряду певною мірою суперечив волі населення півострова. Він зазначав, що у вирішенні кримського питання український уряд мав підстави виходити з того, що не тільки українці, а й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною. «Тільки росіяни, що тепер поробилися кримськими самостійниками, мріяли про майбутню реставровану Росію і до цього часу хтіли зберегти самостійну Кримську державу. Опинившись в ролі кримського правительства, російські політики і урядовці хтіли зовсім ігнорувати Українську Державу» [6].

Однак діяльність Кримського крайового уряду залежала від німецького окупаційного командування. В липні 1918 р. з Криму до Берліна було направлено урядову делегацію, що мала на меті добитися від німецького уряду визнання незалежності Криму від України, а також позики і встановлення безпосередніх торговельних відносин. Таємно німецькому уряду була також передана доповідна записка Кримсько-татарської національної директорії про створення самостійного Кримського ханства під протекторатом Німеччини й Туреччини.

Здійснення політичної стратегії українського уряду щодо Кримського півострова ускладнювалося ще й тим, що свої претензії на нього висувала радянська Росія, для якої Кримський півострів із стратегічного, політичного і військового поглядів був не менш важливим, ніж для України. Зіткнення інтересів обох держав призвело до запеклих дискусій на українсько-російських мирних переговорах, що відбувалися в Києві. Зокрема, це питання порушувалося під час обговорення проекту державних кордонів між Українською державою та РСФРР.

Радянська Росія ніяк не бажала погодитися з перспективою втрати Криму і деяких інших регіонів (Дон, Кубань), що прагнули стати на шлях державного самовизначення, і вважала їх тимчасовими антирадянськими «контрреволюційними» формуваннями на своїй території. Російські представники, декларуючи право націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, водночас наголошували, що це не означає визнання цього права за «імпровізованими установами, що були споруджені не своїми силами (вільним волевиявленням трудового населення. — *О. Л.*), а урядом» [7].

У заяві 24 травня на українсько-російських мирних переговорах російська делегація висловила свою точку зору з приводу прагнення окремих регіонів колишньої Росії до самовизначення. В ній, зокрема, говорилося, що «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не являються правомочними. Правомочними вони не можуть бути, оскільки окремі області однієї держави аж ніяк не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права, а тому не можуть виступати як такі на конгресах і конференціях. Якщо базуватися на принципі самовизначення, що був проголошений російською революцією, і який ми вважаємо одним з найбільших її завоювань, то в даному випадку він не має додатку, оскільки області, про які йде мова (Дон, Кубань, Крим. — *О. Л.*) фактом проголошення і здійснення радянської влади втілили в життя принцип самовизначення» [8].

Однак це певною мірою суперечило змісту російської заяви від 25 травня, в якій говорилося, що під юрисдикцію уряду РСФРР підпадають лише ті території, на яких діє влада робітничо-селянських рад [9]. Виходячи з цього положення, українська сторона вважала, що з відокремленням Кримського півострова у самостійну державну одиницю з нерадянською формою влади всі підстави для переговорів України з Росією щодо Криму втратили сенс.

Із свого боку, РСФРР у вирішенні долі спірних місцевостей наполягала на дотриманні норм міжнародного права, положень, закріплених у різних договорах і міжнародних актах, зокрема у Брестському мирному договорі, в якому і згадки не було про державні утворення, що виникли на території колишньої Російської імперії. Радянська Росія категорично відкидала спроби

української сторони заперечувати існування українсько-російського кордону між Кримом і Українською державою, оскільки з ліквідацією радянської влади на півострові РСФРР втратила свої суверенні права на нього.

В ході переговорів 10 вересня російська делегація опублікувала декларацію, в якій наголошувалося, що «з боку української делегації не було наведено будь-яких доказів на захист підтримуваного нею положення. Українська делегація не могла пред'явити жодного договору і жодного дипломатичного акту, з якого випливало б, що Росія втратила своє право на Крим, або ж, що це право було заперечуване контрагентами Росії при укладенні Брест-Литовського договору» [10].

Слід зазначити, що намагання пов'язати вирішення питань державного статусу окремих регіонів колишньої Російської держави, які відпали від неї, з умовами Брестського договору, було характерною рисою російської дипломатії того часу і свідчило про прагнення зберегти свою зверхність над ними. Так, російська сторона вважала, що всі вони становлять невід'ємну частину РСФРР і тому крім кордонів з Австро-Угорщиною, що існували перед війною, та нової межі від Тарнограда до Вигонівського озера, що встановлювалася за Брестським мирним договором, на всіх інших ділянках визначення державних меж України може статися тільки за згодою РСФРР, оскільки новоутворені країни не згадувалися ні в Брестському договорі РСФРР з державами Четверного союзу, ні в додатковому її договорі з Німеччиною від 27 серпня 1918 р. [11]

Українська держава у своїх міжнародних стосунках, в тому числі і з Кримом, виходила із факту своєї суверенності й незалежності. Міжнародні договори і угоди, в яких вона участі не брала (Брестський мирний договір РСФРР з державами австро-німецького блоку 3 березня 1918 р. і додаткова серпнева угода РСФРР з Німеччиною), не накладали на неї будь-яких зобов'язань. Тим часом, додаткова угода від 27 серпня, якою підтверджувалася державна незалежність Естляндії, Лифляндії і Грузії, була безпосереднім доказом того, що Брестський мир не гарантував непорушності території колишньої Росії.

Російська сторона звинувачувала Україну, яка намагалася безпосередньо вступати в контакти з новоутвореними країнами і самостійно вирішувати питання відносин з ними, в порушенні норм міжнародного права і втручанні у внутрішні справи РСФРР. Прецеденти з Кримом, Доном, Кубанню російська сторона кваліфікувала, як наступальну політику України щодо Росії.

Питання про Кримський півострів РСФРР ставила в залежність від III Універсалу Центральної Ради, який був актом одностороннім. Незважаючи на докорінну зміну політичної ситуації з часу видання цього Універсалу, російська сторона розхвалювала його демократизм, відповідність меті етнографічної цілісності українського народу і, посилаючись на нього, відстоювала великодержавницькі позиції.

У намаганні російської дипломатії поставити розв'язання питань відносин Української держави з державними утвореннями, що виникли на території Росії, зокрема Кримом, в залежність від їхніх стосунків з РСФРР українська сторона вбачала претензії, не виправдані ні дипломатичними, односторонніми або державними актами, на які посилалася РСФРР, ні державним статусом сторін.

Заяви російського уряду про те, що державна незалежність країни вирішується згідно з волевиявленням населення і набуває правочинності лише внаслідок укладення міжнародних трактатів, спростовувались фактом існування радянської Росії в добрестський період, коли вона ще не одержала міжнародного визнання, яке було б зазначено у міжнародному договорі. До того ж, РСФРР виникла аж ніяк не внаслідок народного голосування. Розігнання більшовиками у січні 1918 р. Установчих зборів і розв'язання кривавої громадянської війни свідчили про підходи, зовсім протилежні декларованим.

Тривала громадянська війна і відсутність чітко визначених відповідними міжнародними актами кордонів між новоутвореними державами робили безпідставними скарги РСФРР на втручання в її внутрішні справи.

У з'ясуванні політики української сторони щодо Кримського півострова характерним є документ «О границях Української Держави під взглядом політичним», підготовлений відомим діячем українського національного руху Д. Донцовим, який брав участь в українсько-російських переговорах. Цей документ охоплював велике коло питань у визначенні українських кордонів як з РСФРР, так і з державними утвореннями на території колишньої царської Росії. Зокрема, відзначаючи помилковість політики українського уряду за часів Центральної Ради і положень III Універсалу, що не включали Крим до складу України, Д. Донцов обгрунтував позицію Української держави з цього питання.

Значною перешкодою у вирішенні справи про Крим була невиразність визначення того, які саме території колишньої Росії перебували під юрисдикцією радянського уряду. Від чиєго імені уповноважена була промовляти на міжнародній арені РСФРР: колишньої Росії без України та інших територій, що відпали від неї за брестськими угодами, чи від імені власне Росії без державних утворень, що консолідувалися в державні одиниці вже після підписання Брестського миру?

На думку Д. Донцова, Українська держава у проведенні зовнішньої політики повинна була твердо стояти на власній позиції, виходячи з факту розпаду Російської імперії та утворення окремих самостійних територій. Однак він вважав, що «прийняти право політичного самовизначення за кількома стами тисячів мешканців Крима, значило би зробити залежними від їх доброї волі долю 40 мільйонового краю України... Опріч того подібні карликові держави (як Крим) яко вишні стратегічні пости ніколи не затримують своєї незалежності. Виділений з України, до котрої він є органічно прив'язаний, Крим зробився би іграшкою в руках других сил» [12].

З огляду на чітко визначену проросійську орієнтацію політики кримського уряду, Українська держава не бажала мати у себе під боком черговий зародок відбудови єдиної неділимої Росії. На думку Д. Донцова, визнання права Криму на самовизначення мало носити характер не політичний, а лише культурно-національний, зважаючи на права татарського народу. З політичної точки зору Крим був складовою частиною України і таким мусив залишитися й надалі. Українська держава мала намір провадити в цьому напрямі тверду політику і не йти на ніякі компроміси.

Передбачаючи, чим може завершитися втрата Криму для України, Д. Донцов наводив факти з історії: Паризький мир 1856 р. змусив Росію відмовитися від права мати військово-морський флот на Чорному морі та арсенали на його узбережжі. Він писав: «Такі і подібні обмеження суверенності Української Держави чекають цю останню по втраті Криму, взглядно на його перехід в інші руки... Належність Криму до України є condicio sine qua non української незалежності» [13]. Отже, мова могла йти лише про переговори з Кримом щодо його статусу в Українській державі.

Український уряд у справі визначення державної приналежності Кримського півострова керувався інтересами суверенної і незалежної Української держави, у світлі чого вирішувалося й питання стратегічного забезпечення державних кордонів. Вони мали бути встановлені так, щоб суверенність України не зазнала шкоди як внаслідок втрати своїх, так і через прилучення чужих територій.

Здійснення політичної лінії на прилучення Криму до Української держави потребувало від її уряду застосування гнучкої тактики. Зважаючи на активізацію проросійських сил в Криму і недостатність інформованості місцевого населення про стан справ в Україні, слід було відповідно підготувати громадську думку. На необхідність цього, зокрема, звертав увагу симферопольський повітовий староста, який докладав, «що не тільки татари, а й російське населення Криму має самі перекручені відомості про Україну та український уряд. Відсутність слушної інформації робить плідний грунт

для всіляких абсурдних чуток і перекрученого тлумачення подій. Необхідно найшвидше створити в Криму добре налагоджений друкований орган, який повинен інформувати населення в бажаємому напрямку. Газета повинна видаватися російською мовою» [14].

Міністерство закордонних справ Української держави виділило кошти на підтримку трьох газет, які поширювали ідеї прилучення Криму до України. Однак кримський уряд всіляко перешкоджав цій пропаганді. Переслідувалися не тільки українські газети та громади, які підтримували думку про необхідність приєднання Криму до України, а й навіть заборонялося приймати з України урядові телеграми державною мовою.

У свою чергу, український уряд вирішив вжити відповідних акцій щодо Криму. Рада Міністрів Української держави затвердила розроблену міністром закордонних справ Д. Дорошенком програму економічної блокади півострова. Із середини серпня припинився товарообмін з Кримом, сухопутне і морське сполучення. Вводився митний догляд вантажів, що надходили з України. Пропускалися лише товари і продукти для потреб німецьких окупаційних військ.

Наслідком цих репресивних заходів стало різке погіршення економічного становища в Криму. Економічна блокада півострова, уведена наприкінці літа — в період збирання врожаю, призвела до занепаду основної статті прибутку Криму — торгівлі овочами та фруктами.

Німецьке окупаційне командування звернулося до українських властей з пропозицією зняти блокаду в інтересах кримського населення. Зокрема, в листі начальника штабу німецьких окупаційних військ в Україні генерала Гренера прем'єр-міністру Української держави Ф. Лизогубу зазначалося: «Внаслідок розвитку подій відносини між Україною та Кримом за останні тижні до того напружені, як у політичному, так і в господарському відношенні, що коли найближчим часом не стануться зміни, можна буде побоюватись подальшого зростання вже створених труднощів, які навряд чи є в інтересах України і Криму. З приводу цього верховне командування дотримується тієї думки, що необхідно якнайшвидше дійти згоди і скликати нараду з цього питання» [15].

Пояснюючи свою політику, український уряд відповідав, що Україна взяла на себе зобов'язання щодо постачання товарів до Німеччини, а щодо Криму, який не входив до складу Української держави, таких зобов'язань не має. Незважаючи на це, український уряд виявляв готовність піти назустріч населенню півострова, якщо крайовий уряд Криму дійде порозуміння з Україною [16].

Економічна політика України досягла мети. Кримський уряд надіслав до Києва телеграму, в якій висловив згоду на ведення переговорів про форму державного об'єднання з Україною. Тоді ж Рада Міністрів Української держави розглянула на своєму засіданні 18 вересня питання про припинення митної війни. Враховуючи тяжке становище кримського населення, яке за таких умов не мало змоги реалізувати зібраний врожай, український уряд прийняв постанову про тимчасове припинення митного догляду вантажів, що надсилалися до Криму, за умови негайного початку переговорів з представниками Криму [17].

В середині вересня до Києва прибула кримська делегація у складі міністра освіти Н. Чарикова, міністра шляхів Л. Фрімана, міністра харчових справ Никифорова. Очолював її А. Ахматович. З української сторони у переговорах взяли участь прем'єр-міністр Української держави Ф. Лизогуб і міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Німецьке окупаційне командування направило на переговори свого спостерігача — принца Рейса.

У ході переговорів кримська делегація всіляко намагалася обійти питання про злуку, внаслідок чого українська сторона заявила про невизнання її компетентності і зажадала призначення нових уповноважених, які б представляли основні народності Криму.

Делегація в новому складі, що прибула згодом, зайняла більш поступливу позицію. Після довгих і гострих дебатів було досягнуто порозуміння і

вироблені прелімінарні умови договору, за яким Криму надавалася автономія в складі Української держави. При Раді Міністрів України запроваджувалася посада статс-секретаря у справах Криму.

Так було вирішено питання про принципи входження Кримського півострова до складу Української держави в 1918 р., проте до практичного здійснення цих ідей тоді справа не дійшла.

Поразка Четверного союзу у світовій війні безпосередньо вплинула на хід подій в Україні. Німеччина та окупаційні власті не могли вже виконувати роль стабілізуючого чинника в цьому регіоні і виводили свої війська. Ситуація значно погіршувалася внутрішнім протиборством у краї. Антигетьманське повстання під проводом Директорії і воєнні дії прорадянських сил, безпосередньо спрямовуваних і підтримуваних РСФРР, загострювали ситуацію.

15 листопада 1918 р. був утворений новий Кримський крайовий уряд на чолі з С. Кримом. Після того, як німецькі війська залишили півострів, цей уряд у своїй діяльності почав спиратися на сили Антанти, яка підтримувала антирадянські сили Росії, зокрема на французькі війська, що вступили до Криму. Одним з основних своїх завдань кримський уряд вважав зближення з усіма організаціями, які мали на меті відродження колишньої єдиної неділимої Росії.

Політичні й воєнні баталії виключали можливість мирного розв'язання багатьох питань, у тому числі кримського.

Крах Української держави у грудні 1918 р., за існування якої було зроблено реальні кроки і досягнуто певних зрушень у вирішенні справи державної приналежності Криму, встановлення згодом в Україні радянської влади і більшовицької диктатури на довгий час поклали край не тільки планам злуки з Кримом, а й взагалі втіленню ідеї української державності.

[1] Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы. — Симферополь, 1957; Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. — Симферополь, 1957; Брошеван В. М., Мусієнко В. В. З історії кримського підпілля (1918 — 1920 рр.) // Укр. іст. журн. 1983. — № 6. — С. 79 — 84; Кононенко Л. Оборона Крыма от германского нашествия в апреле 1918 года // Военно-исторический журнал, 1984. — № 2. — С. 82 — 87; Глебов И. С. Разгром войск Врангеля в Крыму // Защита Великого Октября. — М., 1982. — С. 289 — 291; Думова Н. Г. Легенда о белокадетском правительстве в Крыму (1918 — 1919 гг.) и факты истории // Непролетарские партии России в 1917 году и в годы гражданской войны. — М., 1980. — С. 198 — 207.

[2] Документы внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1. — С. 122.

[*] За III Універсалом (20 листопада 1917 р.) територію УНР складали Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина і Таврія (без Криму).

[3] ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 6 зв.

[4] Там же, спр. 3, арк. 1 зв.

[5] Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 186, арк. 30 — 30 зв.

[6] Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — С. 213.

[7] ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 4, арк. 28.

[8] Там же, спр. 1, арк. 19.

[9] Там же, арк. 43.

[10] Там же, спр. 4, арк. 66.

[11] Там же, ф. 3766, оп. 2, спр. 14а, арк. 1. За Брестським мирним договором від Росії відокремлювалися території, що знаходилися на захід від лінії, яка починалася від Фінської затоки і закінчувалася на північ від Брест-Литовська (ст. 3); округи Ардаган, Карс, Батум (ст. 4), Фінляндія (ст. 5), Україна (ст. 6). Додаткова угода 27 серпня констатувала відокремлення Естляндії, Лифляндії, Грузії.

[12] ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 17, арк. 77.

[13] Там же, арк. 79.

[14] Там же, ф, 1064, оп. 1, спр. 17, арк. 90.

[15] Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 39.

[16] Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 214.

[17] ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 254 зв. — 255.

Ф. І. Степанов (Маріуполь)

З історії переселення болгар у південну Україну в 50 — 60-х роках XIX ст.

Болгари, які з різних причин змушені були залишити батьківщину в XVIII — XIX ст., прибували переважно в Херсонську, Таврійську та Бессарабську губернії [1-2], тобто в південну Україну, яка тоді називалася Новоросією. Тут вони зберегли рідну мову та звичаї, хоча водночас прагнули бути схожими на своїх сусідів. Німецький учений-мандрівник Й. Г. Кооль, який побував у Новоросії в 1847 р., писав: «Усі болгари, яких мені довелося бачити, дуже схожі у всіх деталях на малоросіян, навіть в одязі і домашній обстановці. Як відомо, ці нації між собою дуже близькі» [3]. Болгари, що оселилися в Новоросії, особливо чоловіки, вільно говорили українською мовою. Ці факти свідчать, що між болгарами та українцями тоді існували широкі, багатогранні та сталі контакти.

Однією з найпоширеніших їх форм були міжнаціональні шлюби, які стали вельми зручним способом приховування біглих кріпаків, хоча за це болгарам загрожували певні строки тюремного ув'язнення. Зокрема, в липні 1856 р. болгари з с. Ольшанка Бобринецького повіту Херсонської губернії звернулися з проханням до царя, в якому зазначали: «Наші предки, які прибули з Туреччини в 1773 р. в Росію, оселилися в с. Ольшанка. Зберігаючи звичаї та мову предків, ми нині відчуваємо труднощі в здійсненні шлюбів дітей своїх тому, що з часом внаслідок нечисленності нашого суспільства утворилася між родинами спорідненість, що стає на перешкоді шлюбним союзам. Близькі до нас за походженням болгари-колоністи відмовляються вступати з нами в родинні відносини. Внаслідок цього відбувається розвал господарств і маємо негативні наслідки для нашого морального побуту». Тому ольшанці просили прирівняти їх до становища колоністів [4].

Цар передав цю петицію на розгляд військовому міністру М. О. Сухозанету. В листопаді 1856 р. начальник штабу резервної кавалерії генерал-лейтенант Лауніне, у віданні якого перебувала Ольшанка, писав Сухозанету: «Болгари живуть між військовими поселенцями — малоросіянами, що сповідують однакову з ними православну віру; отже, можуть вибрати собі наречених такої ж віри, якщо б тільки не мали закоренілих забобонів, внаслідок яких вони вважають шлюб з чужоплемінними особами великим злочином». Далі Лауніне повідомляв: «Багато малоросіян одружені з болгарками, а болгари — з малоросіянками». Виникає питання: якщо болгари цуралися брати шлюб з українцями, то яким чином в Ольшанці з'явилися змішані шлюби? Відповідь проста: в результаті приховування біглих кріпаків. Але Лауніне про це не писав [5].

Ольшанка була не єдиним болгарським селом, де мешкали колишні кріпаки. Зокрема, за даними доглядача колонії Тернівка Херсонської губернії Чернявського, в 1856 р. з 185 її господарів семеро були неблагонадійними, з них Іван Георгієв перебував під слідством за сприяння біглим селянам [6]. Загалом приховування колишніх кріпаків було для болгар звичною справою. Ігноруючи численні вимоги властей видавати втікачів, болгари оголошували їх своїми співвітчизниками і виступали цілими селами на їх захист. Це явище набуло настільки масового характеру, що на вільних казенних землях, відведених для заселення болгарами, виникали окремі села українських селян-колоністів.

Місцеві власті неодноразово скаржилися начальству на «погану поведінку» болгар. Приховування ними біглих кріпаків, невиконання вимог начальства, неблагонадійність, відмова сплачувати податки — все це викликало занепокоєння російських властей тим, що населення Новоросії наслідує їх приклад. Історик К. О. Поглубко слушно вважав, що переселення болгар у Новоросію було прогресивним явищем, бо вони, встановивши тісні зв'язки з українським, російським і молдавським селянством, пліч-о-пліч боролися

проти гнобителів, розвивали сільськогосподарське виробництво, товарно-грошові відносини і продуктивні сили, сприяли ліквідації феодалізму і утвердженню капіталізму в цьому регіоні Росії [7].

Тому, коли в 50 — 60-х роках XIX ст. болгари знову з'явилися в Новоросії, місцеве населення приязно зустріло їх. Учасник задунайського походу російської армії М. Лоран писав, що в 1854 р. російські солдати надавали болгарам, які переселилися з Добруджі в Бессарабію, всіляку допомогу — піклувалися про дітей, жінок, хворих, захищали їх від нападів бандитів, переправляли через Дунай тощо. При цьому слід враховувати, що в тодішній російській армії було чимало українців. У Бессарабії болгари зустріли теплий прийом. Їм надали безкоштовно харчі і житло [8].

У 1861 р. мешканці Видинського пашалика вирішили переселитися в Росію через Румунію, однак уряд останньої не дозволив їм це зробити. Тоді російський уряд наказав командуванню російської чорноморської військової флотилії доставити їх на суднах. Капітани кораблів мали розпочати цю операцію 1 квітня 1861 р., але спочатку хворих вилікувати в спеціальному наметовому лазареті, розміщеному на турецькому березі. Болгари, дізнавшись про розпорядження царя, вже в березні стали продавати своє майно і вимагати видачі закордонних паспортів, але одержали їх лише в серпні. Протягом цього часу їм довелося зазнати чимало поневірянь, нападів бандитських зграй, труднощів, викликаних вкрай складними побутовими умовами, тощо. В результаті багато з них померли, а решта були виснажені і хворі. Осіння негода, брак часу і напади бандитських зграй не давали можливості влаштувати для них лазарет. Тому капітанам довелося брати на судна хворих болгар.

За таких умов увесь тягар їх транспортування ліг на плечі матросів і суднових лікарів. Для дітей, жінок і людей похилого віку вони надавали кращі каюти, пригощали їх чим могли. Становище ускладнювали шторми, однак, долаючи численні перешкоди, судна все ж доставили болгар у Феодосію та Євпаторію, а деяких — в Одесу та Севастополь.

І де б не з'являлися болгари, скрізь вони зустрічали теплий прийом. Місцеве населення дарувало їм одяг, надавало житло і транспорт, влаштовувало для них лазні, їдальні, лікарні тощо. Навіть севастопольці — мешканці міста, що зазнало великих руйнувань у ході Кримської війни, — прагнули хоч чимось допомогти приїжджим. Про гостинність жителів Євпаторії, також розореної в роки війни, чиновник Балтенков у листопаді 1861 р. писав завідуючому переселенцями П. М. Стремоухову: «Я в Євпаторії обійшов будинки, в яких живуть болгари. Завдяки прихильному ставленню місцевих жителів вони розміщені в теплих квартирах, їх відвідують, доставляють їм воду, дрова та ін. Своєю долею вони дуже задоволені» [9]. Тоді ж П. М. Стремоухов писав міністру державного майна М. М. Муравйову: «Все населення Євпаторії та Феодосії... прагнуло забезпечити болгар усім необхідним, і ці їх... зусилля є найвтішнішим явищем. Жителі обох міст виявляли особливі зусилля для допомоги переселенцям. Жертвуючи гроші, одяг, їстівні припаси і медикаменти, жителі старанно займалися їх розміщенням і опікою. Вся маса прибулих у наші межі видинських болгар високо оцінює опіку в портах. Розголос про прихильне ставлення до переселенців у Росії швидко рознісся по всій Болгарії» [10].

Завдяки піклуванню мешканців Євпаторії та Феодосії болгари швидко оговталися після тяжкого шляху і одразу рушили в північні повіти Таврійської губернії, де їм були відведені земельні ділянки. Жителі цих міст проводжали їх як добрих друзів. На новому місці болгари рили землянки, запасали на зиму паливо, йшли наймитувати до поміщиків або працювали ремісниками у містах, щоб заробити на шматок хліба та одежину.

Їх становище ускладнила надзвичайно холодна зима 1861 — 1862 рр. Щоправда, уряд наказав видати болгарам чоботи, кожухи, хліб і кормові гроші з розрахунку 6 коп. на людину на добу. Однак чиновники ставилися до новоприбулих грубо, видавали їм неякісний хліб і речі, привласнюючи виділені на це кошти. Вони відмовилися задовольнити прохання болгар ви-

дати чай для хворих і молоко для дітей, мотивуючи своє рішення надто мізерними сумами кормових грошей, які, однак, також не видавали, цинічно заявляючи: «Болгари — великі діти, замість хліба куплять собі ласощі». Одержавши скарги болгар з приводу казнокрадства чиновників та їх зневажливого ставлення до іноземців, товариш міністра державного майна генерал-майор О. О. Зелений 23 жовтня 1861 р. наказав управляючому Таврійською палатою державного майна Шотту видавати болгарам той самий неякісний хліб, але вдвічі більше. Замість житла і палива цар звелів споруджувати церкви вартістю 500 крб. кожна [11].

Однак церкви не могли врятувати болгар від голодної смерті. Тому вони продовжували писати скарги в різні інстанції. Після чергової їх перевірки чиновник Дембровський писав новоросійському генерал-губернатору Строганову: «Я подивився видинських болгар. Для догляду за хворими призначено лікаря і трьох фельдшерів. Усі вони без медикаментів, перев'язувальних матеріалів, медичних інструментів та письмового приладдя. Болгари скаржилися мені, що продукти доставляються несвоєчасно і неякісні: борошно погане, солонина несвіжа, тхне, гарбузи, картопля і цибуля морожені. Кожушків роздано 321, а чобіт — 340 пар. Тим часом у зв'язку з поганою і шкідливою для здоров'я погодою переселенці потребують кожушанок і чобіт. Вони зовсім бідні, не мають грошей, на які могли б придбати що-небудь. Роботи знайти не можна. Просять виділити хоча б трохи грошей для найнеобхідніших потреб» [12]. Жили болгари в землянках з дірявими дахами, крізь які просочувалася дощова вода. Від такої «урядової милості» можна було лише вмерти.

Однак болгари не загинули. Їм на допомогу прийшли місцеві селяни, які з власної ініціативи запропонували жити в своїх хатах і півроку безкоштовно давали одяг, паливо і харчі: солонину, борошно, свіжу баранину, горох, квасолю, капусту, картоплю. Крім того, вони подарували болгарам 1200 корів, відкрили школи, чотири лікарні на 80 ліжок. Усе це утримувалося за рахунок добровільних пожертвувань. На утримання хворих виділялося: у лікарняних будинках по 20 коп., а в лікарнях — по 50 коп. на людину на добу. Тяжкохворих болгар доставляли в Сімферополь, де в лікарнях для них було кілька ліжок, за кожне з яких платили по 75 коп. на добу [13].

У лютому 1862 р. Дембровський писав Строганову: «Я відвідав видинців, які розміщені на зимових квартирах у казенних поселеннях. Вони перебувають на утриманні селян, завдяки піклуванню яких стан їх здоров'я поліпшився. Тепер вони мають дуже здоровий вигляд. Становище болгар у дуже задовільному стані. Щоправда, антисанітарія, породжена тіснотою, призвела до поширення корости та віспи, а зимова погода — до простудних захворювань. Хворі перебувають під наглядом 5 медиків, які виконують ці обов'язки добровільно. Для допомоги їм виділено лікарського помічника і 6 фельдшерів. Платню лікарям, медикаменти, харчі та технічне обслуговування забезпечують селяни за рахунок добровільних пожертвувань та особистої праці. В селах селяни виділили кращі хати, в яких розмістили хворих, а тяжкохворих направляють у лікарні. Я відвідав їх і виявив, що приміщення зручні, добрі і теплі. Вздовж стін зроблені нари, на яких лежать чисті матраци і білосніжні подушки з постільною білизною і ковдрами. Скрізь встановлені вентилятори. Хворим видається лазаретна білизна. У хворих на коросту їх власна білизна спалюється, а при виписці їм видається нова» [14].

Болгари були дуже вдячні місцевим жителям за таке доброзичливе ставлення до них. Однак саме це найбільше непокоїло чиновників. Адже в таврійських селах мешкали переважно біглі кріпаки, які виступали за ліквідацію кріпацтва і надання землі селянам. Причому їх виступам були притаманні масовість, організованість, тривалість, рішучість. Вони справляли революціонізуючий вплив на решту селян Таврії, зокрема й видинських болгар, які також були чесними, наполегливими, непоступливими при відстоюванні своїх вимог, не підкорялися начальству.

Ці спільні риси українських і болгарських селян сприяли зміцненню їх єдності в боротьбі проти гнобителів. Щоправда, російський уряд поставив пе-

ред майбутніми переселенцями таку вимогу — «брати ті землі, які їм будуть вказані, і поселятися на вказаних їм умовах» [15]. Спочатку їм обіцяли виділити по 9 десятин вільної казенної землі на чоловіка і надати права колоністів. Однак, коли вони прибули в Росію, їм відвели лише по 1,5 десятини на сім'ю, до того ж дуже незручні ділянки, які належали місцевим селянам, що врятували їх від смерті. У зв'язку з цим небажання болгар селитися на виділених землях зростало. Однак російський уряд заборонив їм відмовлятися від запропонованих ділянок і вільно пересуватися по Таврії.

Обставини, в яких опинилися болгари в Росії, змушували їх вмирати від голоду або йти наймитувати до поміщиків. Однак жоден з цих варіантів не влаштовував їх. Тому вони просили чиновників надати вільні казенні землі в обіцяних розмірах і одержували стандартну відповідь, що інших земельних ділянок немає. Водночас місцеві селяни, вказуючи на поміщицькі латифундії, говорили: «Землі багато. Всім вистачить. Вимагайте. А якщо землі немає, то хай уряд її для вас купить» [16].

Незважаючи на численні прохання болгар дати їм поміщицькі землі, М. М. Муравйов наказав завідуючому переселенцями Новоросії О. Ф. Гюне продовжувати «селити болгар на вказаних їм ділянках без права відмови» [17]. У лютому 1862 р. О. Г. Строганов писав міністру державного майна О. О. Зеленому: «На основі височайше затвердженого 18 січня 1860 р. положення комітету міністрів видинці мають право на вибір землі під заселення з усіх тих ділянок, які ще ніким не вибрані. Обмеження цього права викликало в болгар недовір'я до уряду. Вони незадоволені виділеними землями, мають намір повернутися в Туреччину. Необхідно вжити всіх заходів для утримання болгар у Росії, бо повернення їх на Батьківщину паралізує наш вплив на слов'ян. Видинцям слід пред'явити всі без винятку вільні і зайві землі» [18].

Але в даному разі О. Г. Строганов піклувався не про болгар, а про себе, намагаючись уникнути відповідальності за провал такої важливої для царизму справи. Поступово болгари стали не просити, а вимагати виконання попередніх обіцянок. «Вимоги болгар останнім часом, — писав у квітні 1862 р. О. Ф. Гюне О. О. Зеленому, — настільки стали нахабними, що вони, збираючись товпами, з гамом і криками вимагали у начальства землю. Бачачи сильне їх незадоволення і готовність жертвувати життям для досягнення своїх намірів, я змушений був просити начальника Таврійської губернії вжити законних заходів для відновлення порядку» [19].

Добиваючись задоволення своїх вимог, 120 болгар приїхали в Одесу, де протягом двох місяців безуспішно відвідували кабінети чиновників різного рангу, в тому числі О. Г. Строганова, О. Ф. Гюне та інших. Втративши будь-яку надію на позитивне вирішення своїх проблем в Одесі, вони звернулися безпосередньо до царя Олександра II. Однак він відповів, що землі, на які претендують болгари, належать поміщикам, тому немає ніякої можливості задовольнити їх подання. Тим часом їх вимоги не були нездійсненними, адже самі таврійські поміщики просили уряд скупити їх землі. Йдучи їм назустріч, уряд у 1860 р. придбав у них 17500 десятин. Але на цьому купівля земельних ділянок була припинена, оскільки, на думку М. М. Муравйова, в Таврії казенних земель достатньо для поселення державних селян [20]. Посилання на відсутність коштів для купівлі землі також були безпідставними, бо на переселення болгар у Росію виділено 1750 тис. крб. сріблом, а використано лише 910 тис., решта ж повернута в казну [21].

Болгари, дізнавшись про те, що уряд скуповує поміщицькі землі, але не для них, а з іншою метою, заявили, що самовільно захоплюватимуть їх. Тоді уряд став погрожувати «військовою екзекуцією». Навесні 1862 р., коли 19 болгарських сімей захопили землі графа Мордвинова, О. Г. Строганов надіслав туди війська, які заарештували «порушників закону» і кинули у в'язницю, конфіскували їх зброю і майно. Однак болгари заявили, що після відходу військ вони продовжать захоплення поміщицьких земель [22].

У квітні 1862 р. наглядач кримських колоній Гофман і начальник Таврійської губернії Жуковський повідомили Гюне, що болгари самовільно

вирішили селитися на землях поміщиків. Перший пропонував діяти «примерно», другий — вислати їх у Туреччину. Ознайомившись з цими депешами, Строганов підтримав пропозицію Гофмана. Однак у зв'язку з тим, що «на підданство вони ще не присягали», їх лише зігнали з поміщицьких земель [23].

Щоб унеможливити захоплення поміщицьких земель, уряд заборонив болгарам переміщуватися по Таврії. Порушників мали заарештовувати і кидати до в'язниць. На допомогу таврійській поліції для боротьби з «бунтівниками» були виділені війська. Переконавшись у неможливості одержати поміщицьку землю, болгари вирішили повертатися на батьківщину. Але влада і в цьому стала їм на перешкоді. Зрештою, справа дійшла навіть до кривавих сутичок, у ході яких було вбито кількох чиновників. Налякані таким розвитком подій, власті відпустили болгар. Місцеві жителі дали їм на зворотній шлях харчі та підводи. Причому в цей час вони самі перебували в дуже складному становищі. Адже в ході Кримської війни вся Новоросія була розорена, але особливо постраждала Таврія. До того ж значно зросли податки і скоротилися розміри земельних наділів. Різке погіршення життєвого рівня спричинило загострення класової боротьби. Для захисту інтересів поміщиків цар направив у Таврію 30 — 40 тис. солдат, які утримувалися в її північних повітах за рахунок селян. Становище ще більше ускладнили засуха і нальоти сарани.

Болгари бачили, що українські селяни діляться з ними останнім шматком хліба, надають дах над головою, підтримують у важку хвилину. Це викликало в їх серцях почуття братерської дружби до своїх українських колег, готовність прийти їм на допомогу.

Тому після повернення на батьківщину на запитання турецьких та англійських журналістів про їх життя на чужині вони відповідали: «Землі в Росії багато. Переселенцям там дають худобу, реманент і гроші. Утримання було відмінне, начальники привітні. Але жити в Росії ми не можемо, бо немає там лісів, гір і проточних річок. Вода гірка. Клімат нам незвичний» [24].

Така відповідь свідчила про те, що болгари не бажали жодним словом кидати тінь на країну, народні маси якої надавали їм та їх співвітчизникам з Молдавії та Добруджі велику допомогу. Про неї у листопаді 1861 р. П. М. Стремоухов писав М. М. Муравйову: «Мешканці казенних селищ приймають вихідців з Молдавії привітно, надають їм безкоштовно житло і відводять для їх худоби пасовиська» [25]. У жовтні 1862 р. О. Ф. Гюне повідомляв О. О. Зеленому, що успішне влаштування переселенців під час зимівлі і задовільний стан їх здоров'я головним чином слід віднести за рахунок гостинності селян Новоросії. Болгарам вони видавали хліб, надавали житло і паливо безкоштовно [26].

Восени 1861 та навесні 1862 рр., коли болгари з Бессарабії перебиралися в Таврію на місця нового поселення, селяни попутних сіл виділяли їм підводи і харчі, надавали житла, пасовиська тощо. Загалом шлях від Бессарабії до Таврії болгари долали за два місяці. Однак мали місце й затримки внаслідок хвороб і загибелі худоби. Тому основна частина переселенців прибула на нове місце проживання лише восени 1862 р. Бачачи безвихідне становище болгар, селяни Таврії виділяли їм саклі, куплені у ногайців. Зробивши невеликий ремонт, переселенці жили в них до весни. Тим, кому не вистачило саклів, селяни дали притулок у своїх хатах. Крім того, вони виділили болгарам хліб (бо наданий Таврійською палатою державного майна виявився неякісним) і сіно для худоби.

Отже, народні маси Болгарії здавна відчували почуття любові і дружби до України та її народу. Переселення болгар на Україну сприяло розширенню і поглибленню цих відносин. Царизм всіляко намагався показати себе в очах болгарського народу як його благодійник, покровитель, захисник і визволитель. Однак болгарські селяни, потрапивши в Україну, переконувалися в протилежному. Тому вони палко співчували українським селянам, які страждали від гніту царизму, встановлювали з ними добросусідські

відносини, допомагали переховуватися біглим кріпакам тощо. Українські селяни бачили в болгарах товаришів по боротьбі проти гнобителів.

Цар дозволив іммігрувати в Росію видинським болгарам, розраховуючи таким чином забезпечити поміщиків Таврії безправними наймитами, посилити свій вплив на болгарський народ, внести розбрат між таврійськими селянами і переселенцями і підмінити їх класову боротьбу проти поміщиків міжнаціональними чварами. Однак болгари, об'єднавшись з українськими селянами, вели вперту боротьбу за землю і волю. Зрештою, вони зазнали поразки і змушені були повернутися на батьківщину.

[1] — [2] Мишев Д. България в миналото. — София, 1916. — С. 344 — 345.
[3] Kool J. G. Reisen in Sud russland, erster Teil. — Leipzig-Dresden, 1847. — S. 216.
[4] ЦДІА Росії, ф. 386, оп. 1, спр. 371, арк. 1 зв.
[5] Там же, арк. 4 — 6 зв.
[6] Там же, ф. 383, оп. 19, спр. 26426, арк. 6, 14 — 19 зв.
[7] Копанский Я. М., Мадиевский С. А., Мунтян М. А., Поглубко К. А. Листая летопись дружбы. — Кишинев, 1970. — С. 30 — 32.
[8] Лоран Н. Переселение болгар в Россию // Русский архив. — 1897. — № 2. — С. 318, 319, 321.
[9] ЦДІА Росії, ф. 383, оп. 23, спр. 35681, ч. II, арк. 245 зв., 246.
[10] Там же, спр. 35704, арк. 121 зв., 135. 135 зв.
[11] Там же, спр. 35681, ч. II, арк. 171, 195, 196.
[12] Там же, оп. 26, спр. 38833, арк. 2 — 4 зв.
[13] Там же, оп. 23, спр. 35681, ч. I, арк. 57 зв., 385; ч. II, арк. 102, 310 зв., 311 зв.; ч. III, арк. 220 — 227 зв., 365 зв., 385; оп. 26, спр. 38833, арк. 3,6 зв., 8 зв., 16 зв., 17, 80 зв.; ф. 386, оп. 1, спр. 301, арк. 64, 65.
[14] Там же, ф. 383, оп. 26, спр. 38833, арк. 2 — 4 зв., 7, 9, 10, 90.
[15] Там же, оп. 23, спр. 35681, ч. III, арк. 378 — 379.
[16] Там же, спр. 35704, арк. 98 зв.
[17] Там же, спр. 35681, ч. II, арк. 41 — 48.
[18] Там же, арк. 341 — 342.
[19] Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 303, арк. 5.
[20] Там же, ф. 651, оп. 1, спр. 468, арк. 25 зв., 38 зв., 39.
[21] Там же, ф. 383, оп. 23, спр. 35703, арк. 66.
[22] Там же, спр. 35681, ч. I, арк. 109, 192 — 194, 296 — 311.
[23] Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 308 а, арк. 84 — 86, 92 — 100.
[24] Там же, ф. 383, оп. 23, спр. 35681, ч. III, арк. 140.
[25] Там же, спр. 35704, арк. 84.
[26] Заселение Новороссийского края в 1862 г. // Журнал Министерства государственных имуществ. — 1863. — Ч. 82. — С. 460 — 461.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

О. М. Шевченко (Київ)

Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII — XVIII ст.

Міжнародні культурні впливи належать до позитивних суспільних явищ, оскільки вони стимулюють розвиток тих країн, які їх сприймають. З плином часу Московській державі дедалі складніше було відмежовуватися від ідей, що виникали та формувалися в західноєвропейських країнах. Найпростішим шляхом проникнення в неї досягнень європейської культури був шлях через Україну. Значною мірою цьому сприяла політична, а згодом і церковна злука України з Московською державою. Підпорядкування київської митрополії московському патріархатові створило сприятливі умови для впливу на різні сторони церковного життя і побуту московського суспільства. У другій половині XVII — XVIII ст. Україна стає своєрідним мостом між Москвою і Західною Європою, посередницею між двома культурами — європейською і московською.

У зазначений період науковий, культурний, богословський і літературний потенціали України були чи не найвищими серед країн православного світу. Цьому сприяло багато політичних і цивілізаційних чинників попередніх століть, зокрема невдача Флорентійської унії (1439 р.) та падіння у 1453 р. Константинополя, завойованого турками, що привело до ослаблення візантійських впливів на українських землях. Натомість потужнішими ставали впливи європейського права, науки, мистецтва, релігії тощо.

Об'єднання Литви і Русі з Польщею в один політичний організм, завершене Люблінською унією (1569 р.), та Берестейська унія (1596 р.), посиливши наступ католицизму на українські землі, викликали релігійну полеміку, яка спонукала православних озброїтися знаннями та освітою, що піднесло б престиж православ'я на противагу католицькій науці. Ці події започаткували, розвивали і поглиблювали чимало процесів і тенденцій у сфері духовної культури. Як зазначав І. Франко, саме вони значною мірою підготували духовний поступ, «зрівняли для нього грунт, уможливили його аналогічно до того, як колись завоювання Римом східного світу уможливило там розвиток науки і величезну еволюцію в царині етики і релігійних вірувань» [1].

Національний культурно-освітній рух на українських землях, що знайшов відображення у створенні великої мережі шкіл, організації наукової і літературної роботи, відкритті друкарень та розвитку видавничої справи, мав велике значення для подальшого світоглядно-культурного поступу України. У цей період виникають та набувають авторитету академії в Острозі (заснована 1577 р.), Замості (1593 р.), а згодом Києво-Могилянська академія (1632 р.).

Українська культура, розвиваючись на тлі жорстоких конфесійних конфліктів, зіткненні релігійних і культурних традицій, синтезувала здобутки візантійсько-давньоруської духовності з трансформованими на вітчизняному грунті запозиченими інокультурними елементами духовного життя. Відкрита для європейського Заходу, вона все ж була «позначена яскраво вираженою самосвідомістю та яскравими національними особливостями» [2]. Як зазначає італійський вчений С. Грачотті, «вільний вибір Заходу не є денаціоналізуючим: українець не стає римо-католиком і не стає поляком тоді, коли робить вибір на користь латинсько-західної культури» [3]. Засвоюючи досягнення західноєвропейської культури, «малороси... потім старанно

переносили свої звички і світогляд в єдиновірну Москву, ці погляди безсумнівно прививалися» [4].

Носіями релігійно-культурного впливу ставали високоосвічені ченці, «ізрядні», за висловом автора «Жития милостивого мужа Федора Ртищева», «в житті й чині, в читанні й співі церковному і келейному правилі» [5]. У другій половині XVII — XVIII ст. багато видатних українських культурних і церковних діячів побували у Москві, вносячи «багато звичаїв, навичок і поглядів, перейнятих із Заходу, з Європи, з Польщі і незнаних доти на Москві» [6].

Під час перебування на російському престолі царя Олексія Михайловича культурні впливи виявилися насамперед у літературі та мистецтві. Ще більш відчутними вони стали за Федора Олексійовича. Як зазначали сучасники, в країні «почався політес з маніру польського» (польським називали все українське) [7]. Вихованка С. Полоцького Софія Олексіївна також виявляла інтерес до української культури, «не только охотно принимала от них книги с посвященіями и отдельные панегирики, но и заказывала их притом с гравюрами» [8].

Великий авторитет у Москві здобули українські вчені, до яких москвичі стали звертатися за допомогою ще на початку XVII ст. Про це свідчили листування київського митрополита І. Борецького з московським царем та поїздка до Москви у 1624 р. вченого П. Беринди [9]. З плином часу, як зазначає академік А. Пипін, зв'язки Москви з «південним заходом...ставали необхідніше; власних сил явно невистачало... До половини XVII ст. в Москві стало нарешті зрозуміло, що для книжкової справи потрібні справжні вчені люди: у себе вдома таких людей не було; їх стали викликати з Києва» [10]. У 1649 р. цар Олексій Михайлович просив київського митрополита С. Косова відрядити до Москви знавців грецької та латинської мов. У відповідь на це прохання митрополит послав київських вчених Арсенія Сатановського та Єпифанія Славинецького, а згодом Дамаскина Птицького для перекладу Біблії з грецької мови на слов'янську.

Текстологічна робота київських книжників щодо опрацювання конфесійних текстів зводилася до їх порівняння із давніми слов'янськими, а також із грецькими оригіналами та українськими виданнями. В результаті у 1663 р. в Москві було видано Біблію, яку можна вважати своєрідною копією Острозької Біблії, виданої в Україні 1581 р., оскільки в ній є значна кількість українських мовних елементів [11]. Велика частина московської конфесійної літератури була виправлена за київськими зразками, здобувши українське семантичне забарвлення.

Українська релігійна книжка була досить популярною у XVI — XVIII ст. у Московській державі. Загальна кількість таких книг становила близько 2/3 всіх слов'янських книг Московщини. Їх офіційно використовували в російських єпархіях [12]. Добре відомими і використовуваними у церквах Московської патріархії були українські номоканони. Зокрема, московські номоканони 1639, 1651 та 1658 рр. є майже копіями номоканона київського видання 1624 р. [13]. Малий Катехизис 1648 р. є скороченим варіантом катехизису П. Могили 1645 р. На початку XVIII ст. Д. Туптало модернізував катехизис, написаний близько 1630 р. київським митрополитом І. Копинським. Він розповсюджувався в Московській державі від початку XVIII ст. до часів Катерини II. [14]

У XVII ст. і пізніше у Московській державі друкувалися російські книжки та переклади українських, а також компіляції книг, що видавалися в Україні. Серед них — «Кирилова книга», «Книга о вере», «Большой Катехизис», «Кормчая Книга» та інші [15].

Відомими у Московській державі були праці українських церковних діячів Л. Барановича («Меч Духовный»), І. Галятовського («Месія Праведный», «Небо Новое», «Ключ Разумения»), Д. Ростовського («Руно Орошенное»), С. Яворського («Камень Веры»), С. Полоцького («Псалтырь Рифмотворная»). Зокрема, за наказом московських царів Івана і Петра остання праця

була покладена на ноти «чрез композицию сиречь чрез твореніе Их Царскаго Пресвятлаго Величества... певчаго дьяка Василия Титова» [16].

Ознайомлювали українські церковні діячі московський загал і з працями західноєвропейських авторів. Заслуговує на увагу, зокрема, їх перекладацька діяльність. Так, на основі перекладів праць Пуффендорфа, Страттемана згодом видано підготовлені Г. Бужинським праці «Вступ до історії Європейських Держав», «Про обов'язки людини і громадянина», «Театрон». Він переклав також значну частину великого історичного словника Морерієра [17].

Українська релігійна книжка різними шляхами потрапляла на територію Московської держави. Наприклад, у 1688 р. до Москви прибули священики А. Заруцький і Д. Туптало з своїми творами, які вони мали намір подарувати. У 1692 р. ієромонах Батуринського Крупецького монастиря М. Оснецький надіслав московському патріархові зібрані ним праці Є. Сиріна разом із збірником «Беседы ап. Павла на 14 посланий» [18]. А в 1698 р. Києво-Печерська лавра надіслала патріарху московському «Псалтырь». Українські книги користувалися попитом під час спеціальних розпродаж у Москві, які організовував московський уряд. Розповсюдженню і популяризації української книжки сприяло і те, що вона друкувалася в друкарнях Московської держави. Зокрема, в заснованій приблизно в 1655 — 1656 рр. друкарні Іверського монастиря побачили світ «Часослови» (1657, 1658 рр.). Наприкінці 1678 р. відкрив друкарню С. Полоцький, в якій опубліковано ряд праць, серед яких — «Букварь» (1679 р.) і «Псалтырь рифмованая» (1680 р.) [19].

Літературна діяльність українських богословів знаходила своїх прихильників у Москві. Так, сучавський митрополит Досифей, ознайомившись з працею П. Могили «Лифос», дивувався «и почто, мню, не часто друкують: великая бо сия книга предстательница и вежа твердая Церкви Православной» [20].

Слід зазначити, що розповсюдження творів українських авторів часом викликало спротив московського духовенства. Вони піддавалися суворій, інколи варварській цензурі. У багатьох київських книгах московські церковники знаходили сліди західних єресей (про це свідчить нарада архієреїв, скликана патріархом Йоакимом у 1690 р., на якій ряд книг піддано анафемі і спалено) [21].

Однак критика окремих духовних осіб та ієрархії не завжди означала смертний для книг вирок. Так, будучи декілька разів занесеною до списків заборонених, книга «Зерцало богословія» (1619 р.) К. Транквіліона продовжувала розповсюджуватися. Теж можна сказати і про «Учительное Евангеліе» (1618 р.) цього ж автора, неодноразово розкритиковане і разом з тим добре відоме священикам Московської патріархії. Документація св. Синоду свідчить про те, що і в 30-х роках XVIII ст. московські священики читали проповіді за «Транквіліоновою книгою». Розкритиковані на соборі 1690 р. праці Л. Барановича і С. Полоцького вже в листопаді 1695 р. за наказом московського патріарха Андріана були підготовлені для «рассылки».

Загалом українська релігійна книжка відігравала важливу роль у суспільному житті Москви. Вона сприяла поширенню української богословської науки, стаючи постійним популяризатором української культури взагалі.

Богослови, яких запрошували для співпраці до Москви, займалися й педагогічною діяльністю. Українська система церковної освіти й школознавства стала зразком для московської. Причому основну роль у цій справі відіграли українські вчені-монахи, запрошені з цією метою московським урядом.

Питання про необхідність заснування в Москві вищої школи на зразок західноєвропейської або київської було порушене у другій половині XVII ст. С. Полоцьким. І хоч воно було схвально оцінене московським царем Федором Олексійовичем, за його царювання ідея створення такої школи не втілилася у життя. У 1685 р. його знову порушив С. Медведєв, але безрезуль-

татно. Перевагу було віддано грецькому напрямку з відкриттям наприкінці 1685 — на початку 1686 р. школи братів Ліхудів.

І все ж необхідність зростання ролі київської науки у Московській державі стає дедалі відчутнішою. Цікавим щодо цього, на наш погляд, є анонімний лист, одержаний О. Меншиковим, в якому констатувалося, що у Києві та інших українських містах і селах при церквах були засновані початкові школи для дітей. У них знаходили притулок і бідні люди. У листі говорилося про необхідність заснування і в Московській державі таких шкіл, для чого слід підготувати вчительські кадри [22].

З призначенням С. Яворського місцеблюстителем патріаршого престолу він одночасно став куратором московських шкіл. Згодом Московська академія була реорганізована на зразок Києво-Могилянської. Для здійснення її реформи з Києва були викликані як вчителі, так і учні [23]. Вихованці Києво-Могилянської академії ввели такі порядки і звичаї, які здавна існували у Києві. Із зайняттям представниками українського чернецтва на початку XVIII ст. єпископських кафедр у московській церкві за київським зразком організується шкільна освіта у різних місцевостях Московської держави.

До створення св. Синоду духовні школи були засновані в єпархіях: ростовській (Д. Туптало), тобольській (Ф. Ліщинський), архангельській та смоленській (В. Волостовський і Д. Кроткевич). Існували і школи нижчого типу у різних місцях Сибіру. Як пише А. Крупенін, верхотурський архімандрит Сильвестр заснував школи для навчання «грамоте й катехизису», а кращих учнів направляв для здобуття освіти у тобольській семінарії [24] — [25].

З утворенням св. Синоду духовний регламент вимагав, щоб «всяк епископ имел в доме или при доме своем школу для детей священнических» [26]. Щоб повністю задовольнити потребу в учительських кадрах, їх почали викликати з українських єпархій. Зокрема, в січні 1724 р. Синод просив київського владику повідомити, скільки в київському архієрейському домі та підлеглих йому монастирях є вчених-монахів та ієромонахів, які могли б «искусно школы учить и слово Божіе проповедовать» [27]. Шукали учителів в українських єпархіях і окремі російські архієреї. Так, у 1749 р. володимирський єпископ Платон Петрункевич просив у Синоду виділити кошти на такі пошуки. Аналогічні запити надходили і пізніше. Це викликало занепокоєння київського владики, який просив Синод не вказувати хоча б імен викладачів-кандидатів, а лише зазначати їх кількість та вказувати предмет, щоб не залишати київські школи без спеціалістів [28]. І дійсно, в цей період, як зазначав смоленський єпископ Гедеон, від київської митрополії, «аки от преславных оных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала, и вся своя новозаведенная училищные колонии напоила и израстила» [29].

За підрахунками проф. М. Петрова, число вихованців Києво-Могилянської академії, які викладали протягом 1721 — 1750 рр. у різних навчальних закладах Московської держави, досягає 125 осіб [30].

Витіснення українців із педагогічних установ Російської імперії почалося лише наприкінці XVIII ст., хоча ще тривалий час вони продовжували працювати в Москві та інших містах.

При цьому окремі росіяни у зазначений період здобували освіту в Україні. Переважно це були діти росіян, які служили в Києві. Щоправда, приїздили для вивчення «наук свободных» до Києва і представники російської аристократії [31]. Підтвердження російським урядом у 1700 і 1742 рр. указу 1694 р., яким дозволялося росіянам здобувати освіту в Київській академії, було своєрідним «відкритим листом» для бажаючих навчатися у Києві [32]. Крім того, чимало українців перебували у ролі домашніх вчителів «при князях, боярах и иных панах» у Росії.

Вплив української освіти відчувався і в московських школах. Так, книгами, за якими у XVIII ст. вивчали Закон Божий, були українські катехизиси («Діалогизм» та «Сокращенное христіанское учение» Ф. Прокоповича і «Православное исповедание веры» П. Могили) [33]. Московська граматика 1721 р. була майже дослівним передруком граматики М. Смотрицького 1619 р. Складена Г. Лопатинським «Повна Система» богословських наук про-

тягом тривалого часу була обов'язковим підручником у Московській Слов'яно-Греко-Латинській академії.

Значного поширення у Московській державі набуває й українське драматичне мистецтво, репрезентоване, зокрема, шкільними виставами. Почавши з наслідування найпростіших зразків західноєвропейського середньовічного театру (міракль, містерій, мораліте, інтермедій і т. д.), українська драматургія наприкінці XVII ст. набуває виразно класицистичних конструкцій і стає першою моделлю театру, з якою ознайомилася Москва. Спеціально для навчання комедійній справі у 1675 р. до Москви приїжджає викладач Києво-Могилянської академії С. Чижинський [34].

Основним популяризатором «шкільної драми» стала Московська академія. Як зазначає М. Петров, драматичні вистави «пересажены были в Москву из Киевской Академии и культивировались выписанными из Киева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы, представления и мотивы для своих драматических произведений из киевских школьных пьес» [35].

Знайомлять глядачів з творами українських драматургів і вихованці духовних семінарій. Так, уже в 1705 р. «разные комедійные акции» були поставлені за зразком «южнорусских школяров» та винесені на суд тобольських глядачів [36]. За участю українців виникають театри в різних місцевостях Московської держави.

Стає відомою у Московській державі і українська риторична проповідь, яка у бароковому стилі досягла вершин свого розвитку у XVII ст. Про це, зокрема, свідчить вихід у світ першого в Україні підручника гомілетики І. Галятовського «Наука або способ зложеня казаня» (1659, 1663, 1665 рр.). В ньому автор, прагнучи осмислити специфіку вітчизняної оповідної манери у взаємозв'язку із загальноприйнятими риторичними нормами, зробив спробу застосувати методику латинських риторик до українського матеріалу [37].

Традиції красномовства українських церковних діячів знаходили своїх прихильників і серед московського загалу. Зокрема, парохіяни церкви Івана Богослова в Москві у 1667 р. хотіли мати священика, «умеющего произносить проповеди и учить риторическому учению» [38]. На інтерес росіян до проповідей вказують і єзуїти ("народ весьма охотно слушает проповеди") [39]. Разом з тим вони зазначають, що саме через недбалість московських священнослужителів відбуваються ті нещастя, від яких страждають самі росіяни, оскільки духовні особи не можуть наставляти народ у таїнства віри [40].

Цінив українську проповідь (казань) і царський двір, де, ймовірно, виголошували свої проповіді визнані київські оратори. Серед майстрів цього жанру слід назвати Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивиловського, а пізніше — С. Яворського, Ф. Прокоповича, Г. Бужинського та інших. У 1701 р. була введена офіційна посада вчителя проповіді у Московській академії, а у 1742 р. інституція проповідників почала діяти при царському дворі.

Визначною складовою української духовності є церковна музика, яка, змінивши характер співу московської церкви, вплинула на розвиток московського мистецтва.

Стилістика української гімнографії, названа «київським співом», знайшла визнання і в Росії. Оформившись як синтез музичних традицій південнослов'янських та західноєвропейських, київська школа співу розвивалася у тісній взаємодії з найновішими здобутками світової музики [41]. Перейнятий з Візантії разом з інститутом християнської церкви церковний піснеспів на Україні пройшов складну еволюцію. Засвоюючи досягнення греко-візантійського і балканослов'янського ареалів (що простежується в «грецькому», «болгарському» і «сербському» наспівах), в Україні в XV — XVI ст. формується власна стильова основа церковного піснеспіву. Виникає і особливий тип гімнографічного пісенного збірника — Ірмолой. Використовуючи європейські стильові новації в церковному співі, в Україні утверджуються високоорганізоване багатоголосся (партесний спів — спів, розкладений на голосові партії) та так звана київська квадратна нотація, що витісняє

знаменну (ідеографічну) нотацію. Відомі протягом століть біблійні тексти починають розкриватись як джерело драматичних образів, які збуджували, вражали, захоплювали слухачів. Досягнувши вершин свого розвитку за часів Києво-Могилянської академії, українська гімнографія сформувала особливий стиль — київський спів, що зачаровував багатьох чужинців. Будучи відомим у Москві за часів патріарха Никона (1652 — 1666 рр.), київський спів набуває значного поширення наприкінці XVII ст. Поряд з поліфонічним церковним співом у межах Московської держави поширюється нова система нотопису — «болгарські» та «грецькі» наспіви.

З середини XVII ст. до Москви часто запрошували українських співаків, диригентів, вчителів музики. Українських архієреїв, які приїжджали до Московської держави, супроводжували хори, які співали у московських церквах [42]. Інколи «певческие капеллы» привозили з України самі росіяни. Вже наприкінці царювання Олексія Михайловича на українські «дисканти» і «баси» був значний попит. Наприклад, 10 січня 1675 р. А. Матвєєва звернулася до гетьмана І. Самойловича з проханням відрядити до Москви співаків митрополита Й. Тукальського [43]. Комплектувались з українців і придворні хори [44]. Російські аристократи мали серед придворних музикантів, що навчали співу та грі на струнних інструментах їх нащадків. Вирішальним фактором для розвитку українського поліфонічного співу було те, що, посідаючи російські кафедри, українські церковні діячі в підлеглих їм єпархіях і монастирях створювали українські хори, які популяризували особливий спосіб співу. Вони також підбирали обдарованих хористів, музикантів і диригентів тощо.

Переїзд до Москви за царювання Федора Олексійовича одного з найвизначніших теоретиків хорового співу М. Дилецького справив значний вплив на піднесення місцевих культурних традицій. Теорія вільної композиції, викладена ним в «Граматиці пінія мусикійського», була популярна у Московській державі [45]. Загалом українські ірмолої стали зразками для церковної музики протягом тривалого часу. Значна їх кількість поширена в Російській імперії українськими архієреями [46].

Українські вчені-архієреї започаткували на Московщині також мережу церковних і світських бібліотек. Значні збірки книг залишили нащадкам Д. Ростовський, І. Туробойський, С. Яворський, Ф. Прокопович, Л. Горка та інші.

Велика кількість українських ієрархів, перебуваючи в Московській державі, займала високі посади, зосередивши в своїх руках «майже всі життєві та культурно-релігійні інтереси московської церкви... аж до часів Катерини II» [47]. У грудні 1700 р. «екзархом, блюстителем, адміністратором» патріаршого престолу було призначено С. Яворського, згодом — першого президента Синоду. Митрополитом Тобольським і Сибірським став Ф. Лещинський, митрополитом Ростовським і Ярославським — Д. Туптало, Ю. Базилевич вступив на посаду Курського і Білгородського митрополита на початку 1704 р. тощо. До заснування св. Синоду з початку XVIII ст. в Російській імперії працювало 15 архієреїв (українців і білорусів). За даними К. Харламповича, у 1700 — 1762 рр. із 127 церковних осіб на російських кафедрах 70 були українцями і білорусами [48].

Така ситуація не могла не позначитися на громадській думці росіян. Особливо обурювався колишній директор петербурзької друкарні Абрамов, який, подаючи проект цариці Анні «О должности, как ею императорскому величеству управлять христианскою, боговрученною ея величеству империею», радив відновити патріархат, довіривши його «благоговейному мужу не от польських и малороссійских людей» [49].

Вплив українців у російській церкві був настільки сильним, що в 1754 р. імператриця Єлизавета відкрито висловлювала членам Синоду побажання, щоб керівні посади в церкві займали і кандидати російського походження. Такий порядок був закріплений синодальним наказом від 20 квітня 1754 р. [50] Але цей наказ не відразу став втілюватися в життя. Так, у наступному році Синод знову змушений був шукати достойних серед «монашест-

вующих» персон українських єпархій. А в 1758 р. із 10 вакантних церковних кафедр Росії лише на одну був затверджений росіянин.

Стан справ змінився з приходом на престол Катерини II (28 червня 1762 р.). Характерним стає призначення на архієрейські кафедри росіян. Більше того, імператриця заборонила приймати з українських єпархій до російських «без крайней надобности..., при поставлении на настоятельские места обозначать национальность, образовательный ценз, место пострижения» [51].

Чималий вплив справили українці на формування культурного рівня московських монастирів, перебуваючи там тривалий час наставниками, архімандритами, ігуменами. Переходи українських монахів у московські монастирі були досить частими ще у другій половині XVII ст. Вже тоді відзначається київський характер Воскресенського монастиря (поблизу Москви) та Савина монастиря в Москві. Як свідчить запис чиновника Московського Успенського собору, 27 липня 1656 р. в жіночому монастирі співали «всенощную» стариці-киянки, зокрема по-київському «великое славословие» [52]. Бажання посилити склад братії Іверського Валдайського монастиря за рахунок київських ченців прослідковується у листуванні 1656 р. між патріархом Никоном та іверським архімандритом. Значний вплив мали українці і на діяльність Донського монастиря. Архімандрит І. Рогалевський зазначав, що в ньому «по призванію из малороссийских городов... собраны были» монахи [53]. Заселений українцями був і Симонов монастир, доказом чого є те, що Г. Доменецький, який його очолював у 1680 — 1691 рр., вільно володіючи церковнослов'янською мовою, устави і «назиданія» монахам писав на «малороссийском наречии», напевне, більш зрозумілому останнім [54].

Із провінційних російських монастирів найбільш яскраво виражений український характер мали два монастирі Орловської єпархії — Чолнський Спаський (неподалік від Трубчевська) та Свенський Успенський (біля Брянська). Синодики монастирів містять чимало прізвищ українських монахів. Була навіть спроба перетворити Заіконоспаський монастир на резиденцію київських митрополитів у Московській державі [55]. Зрозуміло, що в наступні роки (від Петра I до Єлизавети Петрівни), коли українці займали важливі посади в єпархіальному управлінні московської церкви, українські релігійні і культурні впливи зростали.

Перебували українці і на дипломатичних посадах, зокрема служили в російських закордонних посольствах у Лондоні, Варшаві, Дрездені, Відні, Константинополі, Пекіні та ін. Документація Києво-Могилянської академії свідчить про те, що її випускників запрошували на ці посади [56]. Її вихованці працювали також перекладачами у різних установах Росії. Це не дивно, адже філологічна ерудиція, започаткована гуманістами Відродження, всіляко культивувалася у стінах Києво-Могилянської академії і з часом стала тут звичайним явищем.

Отже, діяльність українських релігійних діячів позитивно позначилася на збагаченні культури, освіти Російської держави. Вже А. Брікнер зазначав, що Україна своїм впливом європеїзувала Москву [57]. Російський дослідник П. Мілюков писав про упереджене ставлення до українців в Росії, зазначаючи, що «киевское... влияние проникло всюду» [58], сприяючи формуванню загальної російської культури, впорядкуванню церковного життя імперії.

[1] Франко І. Характеристика руської літератури XVI — XVIII ст. // Європейське відродження та українська література XIV — XVIII ст. — К., 1993. — С. 347.

[2] Грачотті С. Спадок Ренесансу в українському барокко // Українське барокко. Матеріали І Конгресу Міжнародної асоціації україністів. Київ, 27 серпня — 3 вересня 1990 року. — К., 1993. — С. 8.

[3] Там же.

[4] Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 — 1709). — СПб., 1891. — С. 229 — 233.

[5] Власовський І. Нариси історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк — Бавнд Брук, 1977. — Т. 2. — С. 252.

[6] Франко І. Назв. праця. — С. 359.

[7] Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 235.
[8] Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — С. 260.
[9] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1883. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 542 — 543.
[10] Пыпин А. Н. История русской литературы. — СПб., 1898. — Т. 2. — С. 320.
[11] Буслаев Ф. Историческая христоматия церковно-славянскаго и древнерусскаго языков. — М., 1861. — С. 169 — 171, 218, 224 — 226.
[12] Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1898. — Кн. 1. — С. 19.
[13] Павлов А. С. Номоканон при Большом Требнике. Его история и тексты, греческий и славянский, с объяснительными и критическими примечаниями. — М., 1897. — С. 60 — 63.
[14] Роте Ганс. Деякі питання українсько-російських взаємин у давній літературі // Варшавські українознавчі записки. — Варшава. 1989. — Зошит 1. — С. 113.
[15] Каратаев И. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. — СПб., 1883. — Т. 1. — С. 506, 534 — 535.
[16] Историко-статистическое описание Тихвинского Богородицкого монастыря. — СПб., 1859. — С. 105; Шляпкин И. А. Указ. соч. — С. 126.
[17] Греч Н. Опыт краткой истории русской литературы. — СПб., 1822. — С. 107 — 108.
[18] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 453.
[19] Там же. — С. 438 — 439.
[20] Цит. за: Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. — К., 1993. — С. 242.
[21] Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. — СПб., 1842. — Т. 5. — С. 337 — 342; Шляпкин И. А. Указ. соч. — С. 117 — 188.
[22] Подметные письма Голосова, Посошкова и др. (1700 — 1705) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете. — 1888. — № 2. — С. 29.
[23] Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII века. — СПб., 1904. — С. 60, 61, 66.
[24] — [25] Крупенин А. Краткий исторический очерк заселения и цивилизации Пермского края // Пермский сборник. — М., 1959. — Кн. 1. — С. 29.
[26] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 634.
[27] Прилежаев Е. М. Из истории русской духовной школы в первые годы Синодального управления // Христианское чтение. — 1879. — № 1. — С. 189 — 190.
[28] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 656.
[29] Там же. — С. 637.
[30] Корчмарик Ф. Б. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. — Нью-Йорк, 1964. — С. 96.
[31] Иконников В. С. Киев в 1654 — 1855 (Исторический очерк) // Киевская старина. — 1904. — Т. 86. — С. 226 — 227; Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 413 — 414.
[32] Полное собрание законов Российской империи. — Т. 4. — № 1870 (далі — ПСЗ).
[33] Ежов А. По каким книгам обучались в нас Закону Божию в XVIII столетии и чему обучались? // Странник. — 1896. — Т. 1. — С. 60.
[34] Морозов П. Очерки из истории русской драмы // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1888. — Кн. 256. — С. 371.
[35] Цит. за: Огієнко І. І. Назв. праця. — С. 248.
[36] Знаменский П. Духовныя школы в Россіи до реформы 1808 року. — Казань, 1881. — С. 25.
[37] Білецький О. І. Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1952. — С. 260.
[38] Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — М., 1899. — Т. 1. — С. 543 — 544.
[39] Письма и донесения иезуитов о России конца XVII — начала XVIII века. —СПб., 1904. — С. 29 — 30.
[40] Там же. — С. 29.
[41] Цалай-Якименко О. Київська школа музики в її міжслов'янських та загальноєвропейських зв'язках XVII ст. // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. — К., 1988. — С. 144 — 145.
[42] Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 379.
[43] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 322.
[44] Страдомский А. Прот. Л. Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-северский // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1852. — Ч. 75. — С. 98 — 99.
[45] Цалай-Якименко А. «Повість о пінії мусикійском» — видатна пам'ятка вітчизняної музично-естетичної думки середини XVII ст. // Українське музикознавство. — 1976. — № 11; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, спр. 126/672 С.
[46] Смоленский С. О собрании русских древнепевческих рукописей. — М., 1899. — С. 45.
[47] Корчмарик Ф. Б. Назв. праця. — С. 44.
[48] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 459.
[49] Лотоцький О. Автокефалія. — Варшава, 1938. — Т. 2. — С. 441.

[50] ПСЗ. — Т. 14. — № 10216.
[51] Там же. — Т. 17. — № 12332.
[52] Голубцов А. П. Чиновники Московского Успенского собора // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском Университете. — М., 1907. — Кн. 223. — С. 274.
[53] Харлампович К. В. Указ. соч. — С. 282.
[54] Браиловский С. К литературной деятельности Гавриила Доменецкого // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — СПб., 1904. — Т. 9. — Кн. 4. — С. 22.
[55] Російський державний архів давніх актів, ф. 124, рік 1693, спр. 52, 84; рік 1691, спр. 11.
[56] Петров Н. И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — К., 1904. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 269 — 271, 275, 365 — 366; Ч. 2. — С. 312; К., 1907. — Т. 4. — Отд. 2. — С. 234 — 235.
[57] Brueckner A. Europaisierung Russland Land u Jolk Yotha. — 1888. — P. 15, 18.
[58] Милюков П. Очерки по истории русской культуры. — СПб., 1902. — Т. 2. — С. 41.

В. А. Золотарьов (Харків), Ю. І. Шаповал (Київ)

«Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР)

У заголовок цієї статті ми свідомо винесли рядок із підготовленої 1937 р. в апараті НКВС України довідки про діяльність тодішнього заступника наркома внутрішніх справ УРСР, комісара державної безпеки 2-го рангу Карла Мартиновича Карлсона. Наведені слова доволі точно характеризують його життєвий шлях і діяльність. Гадаємо, що фахівцям і всім, хто цікавиться минулим, варто знати і про цю людину, оскільки він був однією із помітних постатей в системі комуністичних органів держбезпеки, правдива історія яких донині залишається ненаписаною.

Він мав стовідсотково, сказати б, ортодоксальну партійно-політичну дореволюційну біографію. Ось якою вона поставала у його власному викладі: «Народився я 10 листопада 1888 р. у м. Рига. Батько працював у кузні Російсько-балтійського вагонобудівного заводу у м. Рига, а мати, щоб заробити засоби до існування, прала білизну по панських будинках. Щоб допомогти батькам утримати родину, яка складалася з п'яти чоловік (батько, мати, дві сестри та я), мені довелося вже з 10 років йти працювати влітку під час канікул. Я закінчив 4-класне Ризьке елементарне міське училище та два класи (4-й та 5-й) Ризького німецького ремісницького училища, яке відвідував учнем складача у друкарні.

З революційним рухом мені довелося познайомитися на початку 1905 р., коли я був учнем у друкарні. Складач тієї друкарні тов. Гринштейн давав мені есдеківські брошури та прокламації і, нарешті, влітку ввів до гуртка РСДРП (партійний стаж у ВКП(б) К. М. Карлсону зараховано з 21 травня 1905 р. — *Авт.*). Через 2 — 3 місяці цей гурток розпався, і учень іншої друкарні ввів мене до гуртка «АУСМА» Латиської соціал-демократії. Влітку 1906 р., після переїзду із Риги до Пітера, я вступив до гуртка Латиського міського району «Велна Звайгза». У червні 1907 р. був заарештований за належність до РСДРП, під час обшуку знайшли прокламації та брошури. До великодня 1908 р. просидів у Хрестах. (Хрести — в'язниця у Санкт-Петербурзі на Арсенальній набережній. Це два хрестоподібних цегельних будинки, у кожному з яких розташовано 999 одиночних камер. — *Авт.*) Через мою хворобу (малокров'я у тяжкій формі) і почасти клопотанням моєї тітки, перед великоднем я був звільнений на поруки тітки та під нагляд поліції. У листопаді 1908 р. довелося стати перед судом Судової палати. Після отримання обвинувального акта та розмови з адвокатами Стучко та Соколовим я сховався від суду і виїхав за кордон. Прибувши до Німеччини, в Берлін, я почав належати до групи «Арзему Зени». Влітку 1909 р. Латиським закордонним комітетом я був відкликаний із м. Кемніца, де працював складачем у друкарні, до Брюсселя для обладнання друкарні та організації видавництва часопису «Соціал-Демократичний Вісник».

1910 р. за кордон перевезли центральний орган с. д. Лат. краю «Циня» ("Боротьба") і друкарню розширили. Я працював складачем, завідуючим друкарнею, експедитором, секретарем Брюссельської групи. 1912 р. на референдумі всіх закордонних груп я був обраний секретарем Бюро Закордонних груп с. д. Лат. краю. Бюро це організували після розколу закордонного бюро ЦК у Парижі, коли тов. Олександров утік з касою. Тоді латиський ЦК зі своїм закордонним комітетом став на бік меншовиків. Закордонні ж групи

були за своїм складом більшовицькими і на противагу ЦК організували своє закордонне бюро, яке почало видавати свій «Бюлетень». Секретарем бюро я був у 1912 — 1914 рр. 1917 р., коли тов. Ленін проїхав через Німеччину до Росії, ми, брюссельські емігранти, подали прохання німецькому генерал-губернаторові про дозвіл виїзду через Німеччину до Росії. Після отримання дозволу ми, гурт емігрантів на чолі з депутатами Другої думи т.т. Романовим і Татариновим, наприкінці травня 1917 р. виїхали через Німеччину — Швецію до Росії.

До Пітера приїхав 9 червня 1917 р. Латиський пітерський комітет залишив мене для роботи в місті та доручив поставити друкарню і організувати видання єдиної газети «Пролетарська Циня». Я був призначений завідуючим друкарнею по Столярному провулку, 7 (колишня комерційна друкарня)».[1]

Його досвід роботи в друкарні був використаний не тільки в «колисці пролетарської революції», а й згодом у Москві, де йому довелось попрацювати членом колегії по управлінню друкарнею ВЦВК «Известия» (колишня друкарня «Слово»).

Однак його «кришталева», не засмічена участю ні в яких антиленінських угрупованнях і течіях біографія відіграла свою роль: в червні 1918 р. його рекомендують на роботу в органах ЧК. 5 червня 1918 р. він був призначений завідуючим розвідкою і згодом помічником завідуючого Секретно-оперативним відділом ВЧК.

15 серпня під час наступу чехословаків його відряджають до Нижнього Новгорода як уповноваженого ВЧК по Волзі, де він здійснює «велику роботу по придушенню повстань і ліквідації великої організації польських легіонерів», як зазначалося в одному з документів.

К. М. Карлсон керував операцією по ліквідації загону лівого есера Трофимовського, який діяв у районі Чебоксар. Він особисто піднявся на пароплав «Міаурі» та змусив заколотників скласти зброю. У своїй автобіографії він так напише про цю операцію: «Мною був роззброєний, заарештований та розстріляний у Нижньому Новгороді Трофимовський».

Ініціатором арешту Трофимовського був безпосередній начальник К. М. Карлсона, відомий чекіст М. Я. Лаціс, який очолював Особливий відділ та ревтрибунал 5-ї армії. У журналі «Червоний терор», що вийшов 1 листопада 1918 р. у Казані, Лаціс повчав своїх підлеглих: «Не шукайте у справі обвинувальних доказів, чи повстав він проти Ради зі зброєю чи на словах. Насамперед ви повинні його спитати: до якого класу він належить, якого він походження, яку має освіту та професію. Ось ці запитання і повинні визначити долю звинувачуваного» [2].

1 жовтня 1918 р. К. М. Карлсона призначають головою Казанської губернської ЧК замість І. П. Павлуновського [3].

З «Нагородного листа на заступника голови ДПУ України тов. Карлсона Карла Мартиновича»*: «Під його керівництвом та при його особистій участі була ліквідована низка контрреволюційних організацій, проведена очистка вражених районів від бандитизму. Тут, у Казані, тов. Карлсон зі всією більшовицькою енергією та чекістською наполегливістю проводить колосальну роботу по червоному терору та очищає вражені райони від білогвардійщини». Під керівництвом К. М. Карлсона були придушені селянські повстання в Мамадиському, Ланшевському та Казанському повітах і в м. Араку.

У травні 1919 р. сталися події, які певною мірою вплинули на подальшу долю голови губернської ЧК. За постановою Казанського губкому РКП(б) та коменданта укріпрайону були заарештовані відповідальні працівники губернської ЧК. Вони звинувачувалися у хабарництві та пияцтві. Справу передали до Казанського ревтрибуналу. К. М. Карлсон, відстоюючи корпоративні інтереси, рішуче протестував проти цього, як міг, намагався захистити своїх підлеглих. При цьому наголошував, що тут не обійшлося без особистої помсти чекістам. Обидві сторони апелювали до Москви, звідки до Казані виїхали нарком юстиції Д. І. Курський та заступник голови ВЧК І. К. Ксенофонтов [4]. Незабаром здійснилось правосуддя: голова Спаської повітової

ЧК І. Терешин, його заступник С. Никифоров, воєнком О. Панкратов та слідчий губернської ЧК Стекольщиков були розстріляні. К. М. Карлсона відкликали до Москви, але, як з'ясувалось, не для того, щоб зробити зауваження. Невдовзі його призначають членом Колегії Секретно-оперативного відділу ВЧК. Він займається знайомою роботою — ліквідує селянські повстання у Тверській, Володимирській та Подільській губерніях. Тут Карлсон неодноразово ризикував своїм життям, керуючи бойовими загонами, розгромив та ліквідував цілу низку великих контрреволюційних організацій та повстань.

Виїздив він і до Астрахані, де розслідував конфлікт між особливим відділом та губвиконкомом. Як кажуть, «і щуку кинули до річки!». Після повернення до Москви Карлсон деякий час працює членом Колегії МЧК. Все це передувало відповідальному моменту в його кар'єрі — призначенню в Україну, в планах приборкання якої московське керівництво значну роль відводило саме ЧК, яка ні за характером своїх дій та політикою, ні тим більш за своїм національним складом ніколи не була українською. Не маючи підтримки серед широких верств населення, пробільшовицький радянський уряд прохав своїх московських шефів прислати надійних чекістів. За рішенням ЦК РКП(б), до українських міст з Росії виїхали значні групи гвардійців «залізного Фелікса» [5].

У грудні 1919 р. постановою Всеукраїнського ревкому начальником Управління надзвичайних комісій та Особливих відділів України був призначений В. М. Манцев, який до цього працював заступником голови Московської ЧК [6]. 7 січня 1920 р. своїм наказом «Усім надзвичайним комісіям та Особливим відділам на терені України» він затвердив своїми заступниками Ю. Г. Євдокимова, котрий до цього очолював Особливий відділ МЧК, та К. М. Карлсона [7].

Постановою ВУЦВК від 17 березня 1920 р. каральні органи в Україні було перетворено у Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами (Цупрнадком, російською мовою — Цупрчрезком) при Раднаркомі УСРР. К. М. Карлсон був призначений помічником начальника Цупрнадкому В. М. Манцева.

З автобіографії К. М. Карлсона: «Був помічником начальника Цупрчрезкому. Їздив до Катеринослава та Полтави з метою створення та інструктажу ЧК. Під час наступу Врангеля як повноважний представник Цупрчрезкому був відряджений на Азовське узбережжя для організації ЧК і налагодження чекістської роботи. Організовував ЧК у Таганрозі, Маріуполі, Луганську. Брав участь у ліквідації десанту полковника Назарова у станиці Миколаївській. Після чого працював у Маріупольському повіті по ліквідації махновщини та проведенню продрозверстки».

Про те, як К. М. Карлсон виконував «продовольчу програму», красномовно свідчить його телеграма, у якій повідомляється, що відразу після зайняття чекістами села Ігнатівки були заарештовані 193 дезертири та 38 куркулів-махновців. 17 чоловік розстріляли, а решту відправили до концтабору. У селі Сретенці заарештували 11 чоловік, у Апостоловці — 30. «Грецькі села Ялта та Урзуф відмовилися дати хліб і мобілізованих, — пише К. М. Карлсон, — тоді були проведені мітинги, поставлений ультиматум, взяті заложники, після чого хлібну розверстку виконали успішно».

На рахунку другого чекістського загону 10 розстріляних, 27 відправлених до концтабору, 5 — у колонію для неповнолітніх злочинців [8].

6 листопада 1920 р. К. М. Карлсона призначили головою Донецької губернської ЧК. Цей промисловий район, який вважався «індустріальним серцем» більшовицької Росії, перебував у гострій паливній кризі. В. І. Ленін уважно стежив за подіями в Донбасі і в січні 1921 р. підписав постанову про створення комісії на чолі з Ф. Е. Дзержинським для виявлення причин катастрофічного стану з вугіллям. Голова ВЧК взимку 1921 р. двічі поспіль приїздив до губернії, провів колегію Донецької губернської ЧК, яка, зокрема, ухвалила: «...Боротьба з розкраданням вугілля та його охорона цілком і

повністю покладається на губ. ЧК... з цією метою губ. ЧК передаються військові частини, які одночасно будуть вести енергійну боротьбу з бандитизмом» [9].

Рішенням Ради Української трудової армії вся відповідальність за збереження вугілля у Донбасі покладалася на К. М. Карлсона [10]. 23 лютого 1921 р. Ф. Е. Дзержинський наказав йому «уважно вивчити керівний склад залізниць України, щоб поліпшити управління транспортом», а потім досить жорстко проаналізував дані, які йому підготував К. М. Карлсон [11].

Зазначимо, що з 1919 р. всі залізничні проблеми в Україні вирішував так званий транспортний відділ ВУЧК — Цупрнадкому. Отже, той факт, що залізничників України «чистив» Карлсон, свідчить про його неабиякий авторитет у Дзержинського, а також, напевно, про недовіру голови ВЧК до керівництва транспортного відділу ВУЧК. Додамо, що у березні 1921 р. за особистим розпорядженням «залізного Фелікса» до Бахмута (нині Артемівськ), де був на той час центр губернії, прибула велика група чекістів з Росії [12].

Карлсон блискуче справився із завданням. І на засіданні Колегії ВУЧК 26 жовтня 1921 р. тимчасово виконуючий обов'язки голови ВУЧК В. А. Балицький порушив питання про нагородження К. М. Карлсона та начальника Особливого відділу Київського військового округу М. М. Бистрих орденами Червоного Прапора. Процитуємо «Нагородний лист на Карлсона К. М.»: «... під час розрухи на транспорті, коли паливо було головним стрижнем відродження народного господарства — тов. Карлсон за завданням Партії та Уряду провів колосальну роботу по розгрому організованого контрреволюційного саботажу у вугільній промисловості та на транспорті.

Завдяки його винятковій енергії та чекістській наполегливості були виконані завдання Партії та Уряду по паливу, забезпеченню паливом низки галузей народного господарства та найважливіших залізниць Союзу.

Під час перебування тов. Карлсона в Донбасі була проведена велика робота по ліквідації махновщини та низки інших великих банд — Каменюка, Зайцева, Золотого Зуба. Також були викриті та ліквідовані економічні контрреволюційні організації у вугільній, металургійній та хімічній промисловості Донбасу».

Однак питання про нагородження К. М. Карлсона орденом Червого Прапора «за тривалу боротьбу з бандитизмом» було позитивно вирішено лише у квітні 1923 р., а постановою колегії ВУЧК від 17 грудня 1921 р. він був нагороджений золотим портсигаром з написом: «За викоренення бандитизму та успішну боротьбу на економічному фронті від Колегії ВУЧК». Це була своєрідна компенсація.

15 грудня 1923 р. дружина головного інженера Кадіївського рудоуправління Гулякова, яка розірвала стосунки зі своїм чоловіком, повідомила ДПУ про те, що її чоловік займається економічним шпигунством. Вона повідомила також, що за дорученням Гулякова кілька разів їздила до Харкова до представника польського консульства Ружицького, передавала йому свідчення про стан шахт Кадіївського рудоуправління та отримувала від нього значні кошти [13].

Про заяву Гулякової повідомили К. М. Карлсона, який миттєво зрозумів, що свідчення ображеної дружини можна використати для гучного політичного процесу. До слідства підключилися працівники Економічного управління ДПУ УСРР.

З 14 по 21 липня 1924 р. Верховний суд УСРР розглядав справу по звинувачуванню групи інженерів Кадіївського та Лідійського рудників у підтримці контактів з колишніми власниками шахт, отриманні від них грошей та в економічному шпигунстві. Звинувачення були безглузді, розраховані на загальну упередженість проти старих фахівців. Так, Гулякова спочатку звинуватили у тому, що він зберігав рудники та шахти для концесій, а у вироку повідомлялося, що він зумисне руйнував їх [14].

Верховний суд УСРР засудив Гулякова до десяти, Балтайтіса до семи, Манукьяна до п'яти, Годзевича та Овсяного до трьох та Вейцмана до двох

років позбавлення волі [15]. До «шахтинської справи» залишалося ще п'ять років.

1 вересня 1923 р. головою ДПУ України замість В. М. Манцева був призначений його колишній заступник В. А. Балицький. Саме в цей час тривала партійна дискусія. Чимало прихильників Л. Д. Троцького знайшлося і в лавах чекістів України. Опозиціонерів очолив начальник секретно-оперативної частини ДПУ УСРР Я. А. Ліфшиць. Пізніше В. А. Балицький так розповість про ситуацію, що склалася в українському ДПУ наприкінці 1923 р.: «Особисто довелося в Харкові зустрітися з Ліфшицем як з опозиціонером. У нього були досить міцні зв'язки, і був час, коли стан був такий, що осередки деінде тріщали, незважаючи на те, що я очолював тоді ДПУ. Довелося навіть деякий час бути у меншості. Тільки згодом нам вдалося потрохи цю публіку заспокоїти, розігнати та розпустити» [16].

14 лютого 1924 р. Я. А. Ліфшиця відкликали до Москви. Всім стало зрозумілим, що керівництво ДПУ УСРР потребує посилення. І ось 24 травня 1924 р. постановою Ради народних Комісарів УСРР заступником голови ДПУ був призначений К. М. Карлсон. 7 червня він здав справи новому начальнику Донецького губвідділу ДПУ Х. А. Леонюку, який перед цим 9 місяців навчався на курсах партпрацівників при ЦК КП(б)У, а ще через три дні приступив до виконання нових обов'язків. Того ж дня Балицький відбув у відпустку, і Карлсону довелося більше двох місяців очолювати республіканське ДПУ.

З 28 серпня 1924 р. він за сумісництвом очолив секретно-оперативну частину, а з 21 листопада 1925 р. — секретно-оперативне управління ДПУ УСРР. Характеризуючи роботу свого підлеглого, В. А. Балицький згодом писав: «Перебуваючи беззмінно з 1924 р. на посаді Начальника СОУ та Заступника Голови ДПУ України, тов. Карлсон, завдяки вмілому керівництву та глибокому знанню всіх галузей оперативної чекістської роботи, розгромив ряд найкрупніших контрреволюційних організацій на Україні — «Мужицька партія», «СВУ» та ряд інших, а також провів велику роботу по ліквідації куркульства на Україні» (З «Нагородного листа...» — *Авт.*).

У липні 1931 р. В. А. Балицький був призначений заступником голови ОДПУ СРСР В. Р. Менжинського. Дістали нові призначення і провідні чекісти України. Так, М. М. Бистрих очолив Головне управління прикордонної охорони та військ ОДПУ СРСР, І. М. Леплевський — Особливий відділ ОДПУ СРСР, В. Т. Іванов — повноважне представництво ОДПУ по Івановській промисловій області. А ось К. М. Карлсон залишився в Україні заступником нового голови ДПУ С. Ф. Реденса.

Реденса Карлсон добре знав по роботі в Москві та в Україні. Єднало їх і те, що обидва вони постраждали від голови ДПУ Грузії Л. П. Берії. І якщо для того, щоб усунути Реденса з посади голови ДПУ Закавказької СФРР, Берія використав чарівну жінку, то відрядженого для перевірки К. М. Карлсона, за свідченням начальника відділу Економічного управління ДПУ ЗСФРР А. М. Єршова-Лурьє, звинуватив «у неправильній національній політиці в Закавказзі» [17]. Нам не вдалося поки що з'ясувати більш конкретні аргументи, які висував проти Карла Мартиновича Берія. Але відомо, що він надавав великого значення вихованню національних кадрів у органах державної безпеки. Карлсон же був справжнім «інтернаціоналістом». 17 років працював він в Україні, але в усіх численних анкетах на запитання «Чи володієте українською?» ставив риску. Ставив риску навіть на запитання «Чи розумієте?»

Восени 1932 р. уся українська партійна організація була мобілізована на виконання сталінського плану хлібозаготівель. 30 жовтня К. М. Карлсона та секретаря ЦК КП(б)У М. П. Голода відряджають до Чернігівської області «для прийняття на місці спільно з обкомом усіх засобів до більшовицької мобілізації сил та забезпечення виконання установленого плану хлібозаготівель» [18]. Процитуємо постанову політбюро ЦК КП(б)У від 29 грудня 1932 р. (Йдеться про Дніпропетровську область. — *Авт.*):

«2. Т.т. Карлсону та Реденсу організувати висилання на північ злісних елементів і куркулів (без родин) у кількості 700 чоловік» [19].

Коли голод уразив значну територію СРСР, на якій проживали мільйони людей, вже неможливо було зробити «таємницю» з цієї трагедії. Треба було давати усьому цьому якесь пояснення. Воно було винайдено за перевіреним рецептом — почався пошук ворогів. Для посилення «боротьби з куркульством» 21 лютого 1933 р. головою ДПУ УСРР та повноважним представником ОДПУ по Україні призначили В. А. Балицького [20]. (С. Ф. Реденс незабаром став повноважним представником ОДПУ по Московській області.) Цьому призначенню у Москві надавали великого значення, адже за сумісництвом він залишався заступником голови ОДПУ. Разом з В. А. Балицьким в Україну повернулися І. М. Леплевський, який став заступником голови ДПУ УСРР (замість Х. А. Леонюка), та В. Т. Іванов, який очолив Донецький облвідділ ДПУ. Колишній заступник повпреда ОДПУ по Московській області З. Б. Кацнельсон очолив Харківський облвідділ. Але не втратив, а навіть зміцнив свою впливову позицію, оскільки саме він керував атакою ДПУ на українське селянство.

З «Нагородного листа на заступника голови ДПУ України тов. Карлсона Карла Мартиновича»: «... провів велику роботу по ліквідації куркульства на Україні.

У 1932 — 1933 рр. тов. Карлсон особисто керував слідством у справі про контрреволюційні організації в сільському господарстві України (справа «Конденсатор-Незадоволені»).

У результаті енергійного та вмілого розгортання слідства було викрито та ліквідовано могутню контрреволюційну повстанську та шкідницьку організацію, що охоплювала своїм впливом 133 райони України. Організація налічувала до 3 000 чоловік і мала свої контрреволюційні осередки у 114 колгоспах, 102 МТС, 167 районних центрах України. Контрреволюційна організація мала зв'язок із закордонним і з Московським контрреволюційним центром і діяльно готувала повстання навесні 1933 р. ...

Голова Державного політичного
управління УСРР
В. Балицький».

Розробки К. М. Карлсона були використані у Москві. У березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії». Заарештовані, за офіційною версією, мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні» [21]. Колегія ОДПУ СРСР засудила: до розстрілу — 35 чоловік, до 10 років таборів — 22 чоловіка, інших до 8 років таборів [22].

Вже у квітні 1933 р. ДПУ УСРР «викрило» так званий «український філіал» союзного «контрреволюційного заколоту» у сільському господарстві, який нібито очолював колишній заступник завідуючого сектором урожайності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН) В. О. Батієнко. Всього в участі в заколоті звинуватили 15 чол. [23]

«Боротьба з куркульством» призвела до того, що тисячі дітей втратили батьків. Аби врятувати своє життя, вони тікали до великих міст. Багато з них робили це з відома батьків.

З постанови ЦК КП(б)У від 6 травня 1933 р.: «... Останнім часом спостерігається наплив дітей до Харкова, Києва, Одеси та інших найбільших центрів. Це скупчення кількості дітей в містах і на залізничних вузлах утворює загрозу поширенню епідемій.

ЦК КП(б)У вважає за необхідне:

Для боротьби з безпритульністю та бродяжним елементом утворити при Раднаркомі УСРР Всеукраїнську комісію в складі: т.т. Карлсон (голова), Канторович (Наркомздрав), Хвиля (Наркомоз), Малозовський (Наркомпраць), Лаврищев (Упнаркомшлях), від Харківської області — Бронєвой...» [24].

7 липня К. М. Карлсон був призначений членом ще однієї комісії — по організації похорон М. О. Скрипника. Навіть самогубство старого більшовика використали для боротьби з «ухилом до українського націоналізму». Виходячи з того, що члени і кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У та члени президії ЦК КП(б)У вирішили «ховати т. Скрипника без поваги; що звичайна для членів ЦК» [25], неважко здогадатися, які саме завдання повинен був вирішувати заступник голови ДПУ УСРР.

У грудні 1933 р. В. А. Балицький порушив перед П. П. Постишевим клопотання про представлення до нагороди орденом Червоного Прапора К. М. Карлсона, начальника Економічного управління ДПУ УСРР С. С. Мазо, начальника Іноземного відділу ДПУ УСРР В. П. Кареліна та працівників Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР: начальника відділу М. К. Александровського (наприкінці грудня того ж року став начальником Особливого відділу ДПУ УСРР), його заступника Б. В. Козельського та оперуповноваженого С. А. Пустовойтова. У листі на ім'я другого секретаря ЦК КП(б)У зокрема зазначалося: «... за останній рік органами ДПУ УСРР нанесено рішучого удару по контрреволюції, яка здійснювала на Україні широку руйнівну роботу... Ліквідовано найбільш великі контрреволюційні організації:

1. Українська військова організація ("УВО");
2. Польська організація військова ("ПОВ");
3. Організація українських есерів;
4. Заколот у сільському господарстві та інше» [26].

Відзначимо, що у 1932 р. С. Ф. Реденс вже представляв К. М. Карлсона для нагородження орденом Червоного Прапора «за особливі заслуги перед Республікою та за нещадну боротьбу з усіма видами контрреволюції». Але тоді заступникові голови ДПУ довелось задовольнитися другим значком «Почесний чекіст». І ось друга спроба. Здавалося, що тепер все буде гаразд. Тим більше, що республіканська парторганізація гідно оцінила внесок К. М. Карлсона у боротьбу з «класовими ворогами»: у січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У його було обрано членом ЦК [27], а на організаційному пленумі ЦК КП(б)У — 23 січня 1934 р. — кандидатом у члени оргбюро [28]. Однак того ж 1934 р. сталася подія, що змінила службове становище К. М. Карлсона. У ДПУ УСРР були виявлені фінансові порушення. Треба було якось реагувати, хтось повинен був відповісти за це. І таку відповідальність поклали на заступника голови ДПУ: навесні 1934 р. постановою ЦК ВКП(б) він був увільнений зі своєї посади.

Але схоже, що у ті роки керівництво ОДПУ СРСР не вважало фінансові злочини серйозним гріхом. Так, у 1929 р. начальник Іноземного відділу Одеського окружного відділу ДПУ В. М. Пескер-Пискарьов був викритий у привласненні 2 000 карбованців, але це не завадило йому зайняти відповідальну посаду у Іноземному відділі ДПУ УСРР. Правда, його теж «покарали» по партійній лінії. З 1930 р. до дня свого арешту у серпні 1937 р. він був кандидатом у члени ВКП(б) [29].

Про які «фінансові порушення» працівниками ОДПУ взагалі могла йти мова, якщо на початку 30-х рр. почала складатися практика, коли коштовності та цінні речі заарештованих конфісковувалися і продавалися через спецторги працівникам НКВС? [30]

В. А. Балицький вмів цінувати людей, які були йому особисто віддані. 20 липня 1934 р. наказом НКВС СРСР № 2277 «покараного» К. М. Карлсона призначили начальником Управління НКВС по Харківській області замість Я. К. Краукліса. Повернувшись до Харкова, К. М. Карлсон почав формувати свою «команду» та за згодою В. А. Балицького поміняв керівників всіх оперативних відділів. Так, начальником секретно-політичного відділу став М. І. Говлич, який займав перед цим таку ж посаду у Дніпропетровську, оперативного відділу — О. Я. Санін-Затурянський — начальник опервідділу Київського облвідділу ДПУ, економічного відділу — начальник І-го відділення ЕКУ ДПУ УСРР — Л. С. Арров-Тандетцький, особливого — начальник І-го відділення особливого відділу ДПУ УСРР — Н. Ш. Новаков-

ський. Заступником начальника УНКВС по Харківській області був призначений Я. З. Камінський, перед цим — заступник начальника УНКВС по Одеській області.

К. М. Карлсон швидко зорієнтував своїх співробітників на посилення боротьби з «ворожими елементами». Невдовзі з'явились результати. У своєму наказі № 261 від 28 березня 1935 р. наркомвнусправ УСРР В. А. Балицький сповіщав особовий склад про викриття та ліквідацію контрреволюційної організації українських есерів-боротьбистів, яка мала за мету відокремлення України від Радянського Союзу та перетворення її в колонію німецького та польського фашизму..., вбивство керівників Радянської влади та комуністичної партії, утворивши для безпосереднього виконання терористичних актів кілька терористичних груп у Києві, Харкові та Полтаві. За цей подвиг начальник СПВ УДБ УНКВС по Харківській області М. І. Говлич був нагороджений двома місячними окладами, його помічник Л. Т. Янушев, начальник 2 відділу Б. Я. Лисицький та оперуповноважений Г. М. Бордон отримали місячні оклади [31].

26 листопада 1935 р. постановами ЦВК та РНК СРСР керівники НКВС СРСР були затверджені у спеціальних званнях. Нарком внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягода отримав звання генерального комісара державної безпеки (дорівнювало званню Маршала Радянського Союзу в РСЧА). Звання комісарів державної безпеки 1-го рангу (дорівнювало званню командарма 1-го рангу) отримали заступники наркома внутрішніх справ СРСР Я. С. Агранов та Г. Є. Прокоф'єв, нарком внутрішніх справ УСРР В. А. Балицький, начальники Управлінь НКВС: по Далеко-Східному краю — Т. Д. Дерібас, по Ленінградській області — Л. М. Заковський, по Московській області — С. Ф. Реденс. Звання комісарів державної безпеки 2-го рангу (дорівнювало званню командарма 2-го рангу) отримали начальники відділів Головного управління державної безпеки НКВС СРСР: особливого — М. І. Гай, секретно-політичного — Г. А. Молчанов, економічного — Л. Г. Миронов, оперативного — К. В. Паукер, іноземного — А. А. Слуцький, транспортного — О. М. Шанін; наркоми внутрішніх справ Білорусії — І. М. Леплевський, Закавказької СФРР — С. А. Гоглідзе; начальник Головного управління Робітничо-Селянської Міліції НКВС СРСР — Л. Н. Бельський, заступник наркома внутрішніх справ УСРР — З. Б. Кацнельсон, начальники УНКВС: по Казахській АРСР — Л. Б. Залін, по Харківській області — К. М. Карлсон, по Саратовському краю — Р. О. Піляр [32].

Як бачимо, рейтинг Карлсона був надзвичайно високий, він увійшов до двадцятки. Таку довіру керівництва наркомату, партії та уряду слід було відпрацьовувати.

Втім, після «покарання» він і так працював доволі активно. У 1935 р. на Харківщині було викрито «контрреволюційну соціалістичну партію», а у 1936 р. заарештовано понад 150 католицьких родин [33].

Правицею К. М. Карлсона у боротьбі з «українськими буржуазними націоналістами» та троцькістами був начальник секретно-політичного відділу УДБ Харківського облуправління НКВС капітан державної безпеки М. І. Говлич. (У 1932 — 33 рр. — начальник секретно-політичного відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. За часів єжовщини — начальник УНКВС по Амурській області. Взимку 1938 р. нагороджений орденом Червоної Зірки. Пізніше розстріляний як «ворог народу».) Саме підлеглі М. І. Говлича, котрий, до речі, був водночас і секретарем парткому Харківського управління НКВС, вчинили справжнє полювання на українських письменників.

Коли ми згадуємо, скажімо, письменників І. А. Багмута, П. З. Ванченка, В. Я. Вражливого, Д. П. Гордієнка, Г. Д. Епіка, М. Г. Куліша, О. І. Ковіньки, А. С. Паніва, В. П. Підмогильного, В. Л. Поліщука та В. Ф. Штангея [34], то слід також пам'ятати, що за грати вони потрапили завдяки ордерам на арешт, які підписував начальник УНКВС по Харківській області К. М. Карлсон.

Про те, як К. М. Карлсон надихав своїх підлеглих на боротьбу з класовим ворогом, красномовно свідчить його наказ від 29 березня 1936 р.: «Обстеженням роботи Лохвицького РВ (районного відділу. — *Авт.*) УНКВС встановлено, що стан роботи незадовільний, відділ не забезпечує викриття, не випущено жодної доповідної записки по посівкампанії.

Наказую:

За недостатню роботу по білій контрреволюції, українській контрреволюції, Лохвицькому цукрозаводу, хімічному заводу, тощо... лейтенанту державної безпеки Таруцу оголосити сувору догану. Попередити його, якщо він протягом 3-х місяців не зможе домогтися рішучого поліпшення в оперативній роботі, то до нього будуть вжиті більш суворі стягнення» [35].

Влітку 1936 р. на Харківському паровозобудівному заводі підлеглі К. М. Карлсона заарештували «контрреволюційну групу». Ця акція чекістів викликала обурення серед робітників сталеливарного цеху, де працювали «вороги народу». Після узгодження із заступником голови заводського комітету та профоргом сталевари почали збирати підписи під клопотанням про звільнення одного з «контрреволюціонерів». Клопотання підписали десятки працівників і серед них три члени ВКП(б). Це була відкрита колективна акція недовіри працівникам обласного УНКВС.

З цього приводу терміново скликали засідання обкому КП(б)У, на якому були звільнені з роботи секретар парткому заводу та перший секретар міськкому партії. 25 липня 1936 р. питання «Про контрреволюційну групу у сталеливарному відділі ХПЗ» було розглянуто на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У [36].

21 серпня 1936 р. у своєму виступі на зборах Харківського держпартактиву К. М. Карлсон наполегливо підкреслював необхідність і доцільність репресій проти «ворогів народу»: «Кожний чесний комуніст, робітник нашої великої країни повинен докласти всіх зусиль, щоб цих ворогів викрити, посадити їх на лаву підсудних... За найменшої активності з боку всієї цієї зграї, слід потурити їх з партії, вигонити з підприємств і повідомляти нам для того, щоб ми мали змогу посадити їх у надійне місце» [37]. Далі він докладно розповів про викриття різного роду «контрреволюціонерів» і «контрреволюційних організацій», включно до викриття «контрреволюційної групи» у бісквітному цеху кондитерської фабрики, що здійснювала «агітацію з терористичним ухилом» [38].

З цього та інших документів зрозуміло, що К. М. Карлсон в цей період особливо інтенсивно заохочував шпигуноманію, стимулював ескалацію пошуків «ворогів народу». Одним із наслідків цього стало збільшення справ по обвинуваченню у «контрреволюційності». Так, якщо у 1935 р. спецколегією Харківського обласного суду було розглянуто 405 справ, то у 1936 р. — 796 [39]. Про успіхи партійно-чекістського тандему у боротьбі з «ворогами народу» на Харківщині 7 січня 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У докладно звітував перший секретар Харківського обкому КП(б)У С. О. Кудрявцев [40].

К. М. Карлсона в цей час в Харкові вже не було: він знову зайняв посаду заступника В. А. Балицького. Як це сталося?

Після призначення 26 вересня 1936 р. секретаря ЦК ВКП(б) М. І. Єжова наркомом внутрішніх справ СРСР [41] у всіх ланках наркомату почали відбуватися відчутні зміни. В. А. Балицький скористався моментом та став домагатися призначення К. М. Карлсона своїм заступником.

Помічник начальника І-го відділення відділу кадрів НКВС СРСР старший лейтенант державної безпеки Лазутін, готуючи довідку на К. М. Карлсона для «затвердження... заступником народного комісара внутрішніх справ УСРР», пішов на свідому фальсифікацію. У графі: «Мав чи має партійні догани (які, коли, за що)» Лазутін написав: «Ні».

Старший майор державної безпеки М. Й. Литвин, який очолив відділ кадрів НКВС СРСР у жовтні 1936 р. [42], добре знав про «гріх» К. М. Карлсона, оскільки у 1933 — 1936 рр. працював начальником відділу кадрів та секретарем ЦК КП(б)У. Знав, але довідку Лазутіна затвердив, бо добре засвоїв:

М. І. Єжов полюбляв використовувати грішників — вони зроблять усе, аби виправдати довіру.

14 жовтня 1936 р. К. М. Карлсон був призначений заступником наркома внутрішніх справ УСРР [43], а начальником УНКВС по Харківській області став комісар державної безпеки 3-го рангу С. С. Мазо, який перед цим очолював економічний відділ УДБ НКВС УСРР. Все складалось для К. М. Карлсона нібито добре, якби невдовзі, навесні 1937 р., не почала згасати зірка В. А. Балицького, котрого усунули з посади. 14 червня 1937 р. наркомом внутрішніх справ УРСР був призначений комісар державної безпеки 2-го рангу І. М. Леплевський, який перед цим майже сім місяців очолював 5-й (особливий) відділ ГУДБ НКВС СРСР. Під його безпосереднім керівництвом було сфабриковано справу про так званий «військово-фашистський заколот у РСЧА». За вказівкою І. М. Леплевського співробітники 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР дістали від колишнього командуючого військами Київського військового округу командарма 1-го рангу Й. Е. Якіра свідчення про те, що В. А. Балицький «учасник змови».

З перших же днів перебування у Києві І. М. Леплевського розпочалася розправа не тільки над партійним та радянським апаратом, але й над працівниками центрального та периферійних апаратів НКВС УРСР. Протягом червня були заарештовані начальник УНКВС по Чернігівській області П. Г. Соколов-Шостак, особливоуповноважений при НКВС УРСР Н. Л. Рубінштейн, начальники відділів УДБ НКВС УРСР 5-го (особливого) І. Ю. Купчик та 6-го (транспортного) Я. В. Письменний, начальник політвідділу Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР Л. М. Сороцький та інші. Від заарештованих у першу чергу вимагали компромат на В. А. Балицького. Здобуті свідчення негайно відправлялися до Москви. Сигнали І. М. Леплевського призвели до того, що на черговому Пленумі ЦК ВКП(б), який проходив у Москві з 23 по 29 червня, Балицький був виключений з ВКП(б) та виведений із членів ЦК ВКП(б), але поки ще не заарештований. Це дало новий поштовх для чистки людей Балицького. Однак К. М. Карлсона тоді ще не чіпали. Складається навіть враження, що його певною мірою «прикривав» І. М. Леплевський. Скажімо, коли старший інспектор відділу кадрів М. Артемов шляхом биття дістав у заарештованого заступника начальника 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області О. Я. Саніна-Затурянського компромат на К. М. Карлсона, то на наступному допиті той же Артемов бив Саніна за те, що останній оббрехав заступника наркома [44]. Однак було зрозуміло, що черга К. М. Карлсона, який належав до креатури В. А. Балицького, обов'язково надійде. Так і сталось.

3 — 4 липня 1937 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Про перебіг подій на ньому ми вже напевно ніколи не дізнаємось, адже майже всі його матеріали були знищені. З усіх виступів збереглася цидулка: «Про справи в НКВС України. Справи військові та справи чекістські були віддані на відкуп Якіру та Балицькому. Ураження кадрів виявилося надзвичайно великим... Сволоти та зрадників навколо нас виявилося набагато більше, ніж ми це уявляли ще 2 — 3 місяці тому [45]. Сприяла широкому поширенню зрадницької роботи ворогів бездіяльність протягом ряду років органів НКВС» [46].

З шести працівників НКВС УРСР, які були членами та кандидатами у члени ЦК КП(б)У, на Пленумі були присутні лише двоє — В. Т. Іванов та А. Г. Лепін [47]. Ймовірно, що саме В. Т. Іванов виступав з доповіддю про стан справ у НКВС України.

Пленум вивів «як недостойних звання членів ЦК» К. М. Карлсона із членів, а С. С. Мазо із кандидатів у члени ЦК [48], 4 липня після телефонної розмови з головою Харківського облвиконкому Г. К. Прядченком (котрого також вивели з членів ЦК) [49] застрелився начальник УНКВС по Харківській області комісар державної безпеки 3-го рангу С. С. Мазо [50]. На столі у своєму робочому кабінеті, де сталося самогубство, він залишив записку: «Товариші, опам'ятайтеся! Куди веде така лінія арештів та вибивання з обвинувачуваних свідчень?» [51].

Арешт Карлсона поки що не входив у плани І. М. Леплевського. Зараз важко сказати причину цього: його особисте ставлення до Карлсона чи відсутність вказівки з Москви. Заступника наркома поки прорабляли по партійній лінії, прорабляли всім наркоматом. Так, на партзборах 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УСРР 28 червня ухвалили: «Вважати за необхідне просити керівництво знову переглянути та розслідувати справу Карлсона, Семенова, Янишевського [52] про приховування ними від держави великих грошових сум» [53]. А партзбори секретаріату 8-го (обліково-статистичного) відділу УДБ та апарату особливоуповноваженого 11 липня 1937 р. вважали «цілковито своєчасною і вірною постанову Пленуму ЦК КП(б)У про вихід із складу ЦК тов. Карлсона як одного з найближчих помічників Балицького протягом багатьох років, який до цього часу не викрив всіх неподобств, які відбувалися у Наркоматі» [54].

Тепер можна було зводити рахунки з колись всемогутнім Балицьким, якого заарештували 7 липня 1937 року.

26 липня 1937 р. заступник наркомвнусправа СРСР комісар державної безпеки 2-го рангу Л. М. Бєльський, начальник 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР комісар державної безпеки 3-го рангу М. Г. Ніколаєв-Журід та помічник 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР М. О. Листенгурт [55] допитували В. А. Балицького. Останній «зізнався», що протягом 1936 р. особисто втягнув до «військово-фашистської змови» своїх заступників В. Т. Іванова та М. С. Бачинського, начальника транспортного відділу УДБ НКВС УСРР Я. В. Письменного, начальників обласних УНКВС: Харківського — С. С. Мазо та Одеського — О. Б. Розанова. Інших осіб, як таких, що він завербував, В. А. Балицький не називав [56].

Того ж дня наказом по НКВС СРСР № 1192 заступники наркома внутрішніх справ В. Т. Іванов та К. М. Карлсон були звільнені з посади та відкликані «у розпорядження НКВС СРСР».

Не важко здогадатися, з яким настроєм прибув К. М. Карлсон на Лубянку. Адже на той час з шести комісарів державної безпеки 1-го рангу заарештували трьох (Я. С. Агранова, В. А. Балицького та Г. С. Прокоф'єва. Т. Д. Дерібаса заарештують 12 серпня 1937 р.), а з тринадцяти комісарів 2-го рангу за грати потрапили вже сім (М. І. Гай, З. Б. Кацнельсон, Г. О. Молчанов, Л. Г. Миронов, К. В. Паукер, Р. О. Піляр, О. М. Шанін).

У Москві швидко розібралися з В. Т. Івановим — першого серпня його заарештували [57], а ось з К. М. Карлсоном розмовляли довго і ... повірили. 16 серпня наказом НКВС СРСР № 078/с він був призначений начальником Томськ-Асинського табору.

У зв'язку з цим варто нагадати, що у 1932 р. тодішній заступник голови ОДПУ Г. Г. Ягода казав, що вони кидають до таборів групу чекістів не тільки для того, щоб підвищити виробниче використання таборів та будівельні можливості, які криються у належному використанні робітничої сили в'язнів, але перш за все для того, щоб як слід налагодити виховальну роботу по переплавці правопорушників у повноцінних радянських громадян. Генеральний комісар держбезпеки М. І. Єжов нікого «перевиховувати» не збирався, а чекістів кидав до таборів як таких, що не могли на належному рівні викривати «ворогів народу». Для останніх ГУЛАГ став своєрідним «чистилищем», пройти через яке (врятувати життя) пощастило одиницям.

У 1937 — 1938 рр. на роботу у систему ГУЛАГу НКВС СРСР були направлені такі відомі чекісти, як заступник наркома внутрішніх справ УРСР З. Б. Кацнельсон, начальник 2-го (оперативного) відділу ГУДБ НКВС СРСР А. К. Залпетер, його заступник Е. А. Євгеньєв-Шептицький, начальник УНКВС по Курській області М. В. Ємець, по Красноярському краю — Х. А. Леонюк, по Московській області — В. Ю. Цесарський, секретар парткому НКВС УРСР Я. К. Краукліс, заступник начальника УНКВС по Ленінградській області В. М. Гарін та ін. Траплялися, щоправда, поодинокі випадки, коли «грішників» повертали до ГУДБ (наприклад, заступник начальника Дмитровського табору П. Ш. Симановський очолив УНКВС по

Курській, а потім по Орловській області). Однак на К. М. Карлсона чекала інша доля.

У грудні 1937 р. інспектор 3-го відділення відділу кадрів НКВС СРСР сержант державної безпеки Рижков склав «Довідку на начальника Томськ-Асинського табору НКВС — комісара державної безпеки 2-го рангу Карлсона Карла Мартиновича». Від інших подібних службових довідок, які зберігаються у особовій справі № 193674, довідка Рижкова відрізнялась тим, що мала новий розділ:

«ВІДОМОСТІ, ЩО КОМПРОМЕТУЮТЬ»

Із матеріалів, які надійшли на Карлсона К. М. та компрометують його, а також із свідчень заарештованих видно, що «Карлсон є учасником к.р. змови на Україні та найближчою людиною до ворога народу Балицького».

Із свідчень заарештованого Рубінштейна видно, що: «Під час фінансового обстеження комісією ДПУ УСРР у 1933 р. від неї було приховано біля одного мільйона карбованців. Гроші ці були витрачені в основному на особисті потреби керівництва колишнього ДПУ УСРР. Про це добре знав Карлсон».

«Перед від'їздом Балицького до ДСК (Далеко-Східний край. — *Авт.*) останній здав Карлсону до 35 тис. крб. Крім цих грошей Балицький здав Карлсону 2 тис. доларів та невідому кількість золота».

Із свідчень заарештованого Розанова видно, що: «Під час розмови з Балицьким, останній заявив мені (Розанову), що у нього є такий гурт людей, який відданий йому та готовий іти за ним «у разі чого» до кінця, готовий іти на все.

Із складу учасників змови Балицький назвав Карлсона, сказавши про нього «це наш до труни».

Із свідчень заарештованого Гудзя І. Г. видно, що: «За вказівкою Соколова (нач. опервідділу, нині ворог народу) в 1935 р. було надіслано 10 тис. крб. на адресу секретаря Харківського УНКВС Березнєва для Карлсона, нібито для оперативних потреб, виправдані документи представлені не були».

Із свідчень заарештованого Словинського видно, що: «Починаючи з 1933 р., з часу повернення Балицького на Україну, він почав збирати навколо себе певну групу осіб, які були йому особисто відомі та здатні беззастережно виконувати кожні його вказівки та розпорядження. До цієї групи належав Карлсон та інші.

Карлсон був мені відомий як учасник к. р. змови».

Як бачимо, звинувачування Карлсона в основному зводилися до «розкрадання соціалістичного майна», дружби з В. А. Балицьким. Змовником його назвали колишній начальник фінвідділу НКВС УРСР Л. Г. Словинський та колишній начальник УНКВС по Одеській області О. Б. Розанов.

Але не тільки довідка Рижкова зіграла фатальну для К. М. Карлсона роль. У грудні 1937 р. НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту: «Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і подати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області. Повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях.

Підготувати арешти всіх керівників та активістів по цих пунктах концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу.

Операцію стосовано всіх цих категорій активу попередньо провести в один день з подальшим розвитком по типу польської операції» [58].

Про те, у який спосіб виконувалась ця директива, розповів на допиті у 1939 р. старший майор державної безпеки О. М. Радзивиловський (у липні 1937 р. — лютому 1938 р. начальник УНКВС по Івановській області): «Я запитав Єжова, як практично реалізувати його директиву про викриття антирадянського підпілля серед латишів. Він мені відповів, що не слід почувати себе ніяково через відсутність конкретних матеріалів, а слід намітити кілька латишів з числа членів ВКП(б) та вибити з них потрібні свідчення. З цією

публікою не слід церемонитися, їх справи будуть розглядатися у альбомному порядку. Потрібно довести, що латиші та поляки у рядах ВКП(б) — шпигуни та диверсанти.

Виконуючи ці вказівки Єжова, я та всі інші начальники УНКВС зробили одну з найчорніших справ, огульно знищуючи кожного з числа латишів, поляків та людей інших національностей, які входили до ВКП(б). Всі свідчення про їх нібито антирадянську діяльність були отримані, як правило, у наслідку знущань над заарештованими. Це широко застосовувалося як у центральному, так і у периферійних апаратах НКВС» [59].

«Латиських шпигунів» почали, зрозуміло, шукати і серед працівників НКВС, які ще вціліли до того часу. Адже ще влітку були заарештовані начальники обласних управлінь НКВС: кіровського — майор державної безпеки Р. І. Аустрін та омського — Е. П. Салинь. Потім прийшла черга комісарів державної безпеки 3-го рангу Я. П. Зірніса — начальника Головного управління ШОСДОРу НКВС СРСР та В. А. Стирне — начальника 3-го відділу УДБ НКВС УСРР. Серед керівних працівників НКВС СРСР — латишів боротьбу з «ворогами народу» продовжували начальник УНКВС по Ленінградській області Л. М. Заковський та начальник 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР старший майор державної безпеки А. К. Залпетер.

Вже 13 грудня від заарештованого чекіста Я. Я. Мальбардта дістали свідчення про те, що В. А. Балицький, К. М. Карлсон та Я. К. Краукліс є агентами польської та латиської розвідки [60].

«Агенту польської дефензиви» В. А. Балицькому було вже байдуже, оскільки ще 27 листопада він був засуджений до розстрілу [61], а от для його колишніх підлеглих — це був початок кінця.

В перший день нового 1938 р. був заарештований начальник табору НКВС у Архангельській області Краукліс [62]. А 11 січня наказом НКВС СРСР № 82 Карлсон був увільнений з посади начальника Томськ-Асинського табору НКВС та «звільнений зовсім із органів НКВС згідно з статтею 38 пункт «В» «Положення про проходження служби начальницького складу ГУДБ НКВС СРСР». Того ж дня новим начальником табору став старший лейтенант державної безпеки Ф. Й. Автономов — колишній начальник Таганрозького райвідділу НКВС, котрий перед цим чотири з половиною місяці перебував у розпорядженні НКВС СРСР.

22 січня 1938 р. працівники Томського міськвідділу УНКВС по Новосибірській області заарештували К. М. Карлсона на підставі телеграми начальника ГУДБ НКВС СРСР комкора М. П. Фриновського та етапували до Москви. Протримався Карлсон недовго: вже 4 лютого у своїй заяві він «зізнався», що В. А. Балицький завербував його до антирадянської організації правих та розповів йому про існування військової змови на чолі з третім секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, командуючим військами Київського округу Й. Е. Якіром та ним самим. «Учасниками змови» були: командуючий військами Харківського округу І. Н. Дубовий, його перший заступник С. А. Туровський, командуючий військами Уральського округу І. І. Гарькавий та начальник політуправління Київського військового округу М. П. Амелін, працівники НКВС Я. В. Письменний, В. Т. Іванов, С. С. Мазо, Ю. Г. Бжезовський, О. Б. Розанов, Н. Л. Рубінштейн, П. Г. Рахліс, П. Г. Шостак-Соколов та Я. З. Камінський. Відзначимо, що всі «змовники», крім колишнього заступника Карлсона — Камінського вже були заарештовані.

На допиті 20 березня К. М. Карлсона почали «розробляти» по латиській лінії. Він добре знав правила гри і підписав все, що від нього вимагали:

1. У 1907 р., коли він був заарештований у Петербурзі поліцією, видав під час допиту соціал-демократа Грансберга та розпочав співробітництво з царською охранкою, з якою підтримував зв'язок до 1908 р.

2. В еміграції відновив свою провокаторську діяльність, якою займався до 1914 р.

3. З 1919 р. працював агентом латиської розвідки.

4. З 1929 р. працював на користь німецької розвідки.

5. У 1934 р. був завербований Балицьким до «антирадянської організації правих», яка проводила велику шкідницьку роботу у промисловості та сільському господарстві, готувала вбивство К. Є. Ворошилова та інших керівників Радянської держави.

6. Підтримував, за завданням Балицького, зв'язок з польською розвідкою.

На подальших допитах він підтверджував і підтверджував «свої» свідчення, напевно сподіваючись хоч такою ціною вижити. Однак результат був іншим: 22 квітня 1938 р. К. М. Карлсона та Я. К. Краукліса у особливому порядку засудили до розстрілу.

[1] Архів Управління Міністерства безпеки Російської Федерації по Омській області, спр. 193674, арк. 72. Далі автобіографія цитується без посилань.
[2] Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. — М., 1978. — Кн. 1. — С. 226.
[3] Архів Управління Міністерства безпеки Російської Федерації по Омській області. — спр. 193674, арк. 72.
Документ зберігається в особовій справі К. М. Карлсона (Архів Управління Міністерства безпеки Російської Федерації по Омській області, спр. 193674). Далі цитується без посилань.
[4] Чекисты. Сборник. — М., 1987. — С. 43.
[5] Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 — 1922). — Х., 1990. — С. 56.
[6] Усенко И., Ярмыш А. Из когорты «железного» Феликса // Рабочая газета. — 1989. — 5 марта.
[7] Маймескулов Л. Н. та ін. Назв. праця. — С. 57.
[8] Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. (1918 — 1921 рр.) — К., 1992. — С. 243 — 244.
[9] Испытание долгом. Воспоминания чекистов. — Донецк, 1989. — С. 4.
[10] Маймескулов Л. Н. та ін. Назв. праця. — С. 323.
[11] Ф. Э. Дзержинский. Биография. — М., 1986. — С. 301 — 302.
[12] Маймескулов Л. Н. та ін. Назв. праця. — С. 278.
[13] Голинков Д. Л. Назв. праця. — Кн. 2. — С. 295.
[14] Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 — 30-ті роки). — К., 1991. — С. 40 — 41.
[15] Голинков Д. Л. Назв. праця. — Кн. 2. — С. 296.
[16] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 531, арк. 75.
[17] Попов Б. С., Оппоков В. Г. Бериевщина // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 3. — С. 83.
[18] Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 245.
[19] Там же. — С. 300.
[20] Наказ ОДПУ СРСР № 37 від 21.02.1933 р.
[21] Сообщение ОГПУ // Правда. — 1933. — 5 марта.
[22] В Колегії ОДПУ СРСР // Вісті. — 1933. — 12 березня.
[23] Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журнал. — 1991. — № 8. — С. 30.
[24] Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 505.
[25] Пиріг Р. Я., Шаповал Ю. І. Микола Скрипник: хроніка загибелі // Сторінки історії України XX століття. — К., 1992. — С. 305.
[26] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 2886, арк. 87 — 88.
[27] Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 163.
[28] Там же. — С. 165.
[29] Анисимов Н. Л., Оппоков В. Г. Слуга анархии и порядка // Военно-исторический журнал. — 1990. — № 2. — С. 88.
[30] Берия: конец карьеры. — М., 1991. — С. 317.
[31] Архів Управління внутрішніх справ по Харківській області, ф. 48, оп. 1, спр. 12, арк. 14.
[32] Об утверждении лиц руководящего состава Главного управления государственной безопасности НКВД Союза ССР в специальных званиях. Постановление ЦИК и СНК СССР // Известия. — 1935. — 27 ноября.
[33] Золотько А. «Дева Мария отдается за 30 000 000 долларов» // Харьковские ведомости. — 1993. — № 1.
[34] З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 52., 94 — 96, 115, 142, 179, 250, 284, 295, 343, 360, 371, 472.
[35] Христенко О. Б. Справ, що заслуговують на увагу, не мав // Реабілітовані історією. — Київ — Полтава, 1992. — С. 365.
[36] Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 151.
[37] Харківський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 247, арк. 40, 52.
[38] Там же, арк. 76.
[39] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1 — 1 (ст.), спр. 3008, арк. 5.
[40] Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 519, арк. 32 — 37.

[41] О назначении т. Ежова Н. И. народным комиссаром внутренних дел Союза ССР. Постановление Президиума ЦИК СССР // Известия. — 1936, 27 сентября.
[42] Папчинский А. А. Продолжая разговор, начатый А. Г. Авторхановым // Вопросы истории. — 1992. — № 2 — 3. — С. 188.
[43] Про затвердження т. Карлсона К. М. заступником наркома внутрішніх справ УСРР. Постанова ЦВК УСРР // Вісті. — 1936. — 15 жовтня.
[44] Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 54.
[45] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 491, арк. 5.
[46] Там же, арк. 6.
[47] Там же, арк. 8.
[48] Там же, арк. 3.
[49] Архів Управління СБУ по Харківській області, спр. 9880, т. 4, арк. 6 — 7.
[50] Там же, арк. 10.
[51] Там же, арк. 28.
[52] Комбриг П. В. Семенов — заступник начальника Управління внутрішньої та прикордонної охорони НКВС УРСР; О. С. Янишевський — співробітник Управління шосейних шляхів НКВС УРСР.
[53] Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 67.
[54] Там же.
[55] Архів Управління СБУ по Харківській області, спр. 9880, т. 4, арк. 33.
[56] Там же, арк. 32.
[57] Там же, арк. 35.
[58] Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літ. Україна. — 1993. — 29 липня.
[59] О масштабах репрессий в Красной Армии в предвоенные годы // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 2. — С. 76.
[60] Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 51.
[61] Архів Управління СБУ по Харківській області, спр. 9880, арк. 33 — 34.
[62] Наше минуле. — 1993. — № 1. — С. 51.

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

О. С. Рубльов (Київ)

Маловідомі сторінки біографії українського історика

З початком Великої Вітчизняної війни, за умов жорстокої таємної війни, розв'язаної в тилу Червоної армії німецькими спецслужбами, органи держбезпеки СРСР значну увагу приділяли охороні тилів діючої армії, боротьбі з ворожою агентурою. Проте в умовах сталінського режиму ці загальноприйняті заходи, до яких тією чи іншою мірою вдавались усі уряди воюючих держав, набрали традиційних для тогочасної радянської системи форм масових і, насамперед, необгрунтованих репресій як до поодиноких громадян, так і до цілих народів, які були депортовані у східні райони Радянського Союзу.

Вже 22 червня 1941 р. на території, котра вже стала чи мала найближчим часом перетворитися на арену бойових дій, за заздалегідь підготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові ув'язнення «неблагонадійних». Органи держбезпеки піднімали слідчі справи тих, хто раніше був репресований і вже відбув покарання. Нашвидкуруч фабрикувалися нові звинувачення [1].

Серед тих, хто потрапив у перші ж дні війни до цих проскрипційних списків, був і завідуючий сектором доби феодалізму Інституту історії України АН УРСР Михайло Іванович Марченко. 22 червня 1941 р. НКДБ України видав постанову про його арешт, а наступного дня науковець опинився за гратами. М. І. Марченку інкримінувалося те, що він, мовляв, «висловлює націоналістичні погляди й виявляє тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади», що в період роботи ректором Львівського державного університету ім. І. Франка (1939 — 1940 рр.) «брутально спотворював національну політику нашої партії», що нібито виявляє «терористичні та еміграційні (!) настрої»...

Народився М. І. Марченко 19 вересня 1902 р. у с. Гатне Києво-Святошинського району в селянській родині. У сім'ї, крім Михайла, було ще троє молодших синів — Василь, Степан та Іван (відповідно — 1905, 1907 та 1910 рр. народження). У 1911 р. діти втратили матір — Федору Антонівну.

В лютому 1919 р. М. І. Марченко був обраний секретарем ревкому та комбіду в рідному селі. Під час денікінщини брав участь у повстанні проти окупантів. У 1920 — 1923 рр. працював у своєму господарстві й водночас завідував сельбудом сільськогосподарської профшколи у Боярці, 1922 р. став членом КСМУ.

У 1923 р. комітет незаможних селян с. Гатне направив Марченка вчитися до Київської військової артилерійської школи. До 1926 р. Михайло Іванович перебував у війську: червоноармійцем 3-го радіобатальйону у Києві, згодом служив у військовій частині у Харкові, обирався депутатом міської Ради (1925 — 1926 рр.). Після відбуття служби він працював головою правління споживчої кооперації у рідному селі (1926 — 1928 рр.), очолював сільськогосподарську комуну ім. Г. І. Петровського у с. Гостомель Київської округи (1928 — 1930 рр.), обирався головою сільради с. Ново-Петрівське Київської області (1930 — 1932 рр.), якийсь час був заступником заввідділу

комунальної секції Київської міськради. У 1927 р. М. І. Марченко вступив до ВКП(б) — КП(б)У, в 1927 — 1928 рр. був членом пленуму Будаївського райкому (Київська округа), у 1928 — 1929 рр. — пленуму Київського сільського райкому КП(б)У.

В 1929 р. у житті Марченка трапився прикрий випадок: під час чергової партійної чистки його виключили з партії, але незабаром поновили — за необгрунтованістю звинувачень.

На початку 30-х років життєві інтереси Михайла Івановича різко змінилися: його більше не приваблювали ні кар'єра військового, ні сільська кооперація, ні лаври ватажка земляків-незаможників, ні господарська робота. Натомість ним опанувало бажання здобути освіту. Зокрема, він цікавився історичною наукою. У 1932 — 1937 рр. М. І. Марченко навчався в Інституті червоної професури (ІЧП) при ВУЦВК (Харків — Київ). Спочатку він закінчив Інститут підготовки кадрів до ІЧП (дворічний курс підготовчого відділу), а потім трирічний курс основного (історичного) відділу Інституту червоної професури. Спеціалізувався з історії України.

Після завершення громадянської війни нова влада вкрай потребувала кваліфікованих науковців, викладачів, працівників ідеологічного та радянського апаратів, які б обслуговували потреби пануючої партії. З цією метою було засновано мережу відповідних установ: у Москві — Комуністичну академію (1918 — 1936), Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова (1918 — 1932), Інститут червоної професури (1921 — 1936), Російську асоціацію науково-дослідних інститутів суспільних наук (1924 — 1930); у Харкові — Комуністичний університет ім. Артема (1922 — 1932), власний Інститут червоної професури (1929 — 1937), Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН) (1931 — 1936) та ін.

Розглядаючи Інститут червоної професури як джерело поповнення партійно-радянської номенклатури, влада дбайливо піклувалася про матеріально-технічне забезпечення викладачів і слухачів цього навчального закладу. При ВУЦВК діяло спеціальне Управління по справах ІЧП. Навіть у найтяжчі для України (1932 — 1933) роки професорсько-викладацький та студентський склад інституту (разом з родинами) користувався послугами закритого розподільника, їдальні, кравецької майстерні, майстерні по лагодженню взуття (існували навіть спеціальні талони на ремонт калош), регулярно одержував путівки в будинки відпочинку й санаторії.

Для піднесення рівня викладання в Інституті червоної професури ЦК КП(б)У неодноразово ухвалював рішення щодо поповнення викладацького складу інституту не лише працівниками апарату ЦК Компартії України, але й справжніми науковцями, які мали власний авторитет у наукових колах і не потребували для його підсилення титулу «марксист» («історик-марксист», «філософ-марксист» тощо). Так, згідно із серпневим рішенням ЦК КП(б)У 1936 р. Інституту червоної професури було дозволено, наприклад, «притягнути до читання окремих лекцій з історії України» М. Н. Петровського та О. П. Оглоблина [2]. Отже, вже на аспірантській лаві М. І. Марченко познайомився з відомими українськими істориками, а через рік вони стали колегами вже в Інституті історії України АН УРСР. Серед тих, чиї лекції слухав Марченко, слід згадати й Н. Ю. Мірзу-Авак'янц (уроджену Дворянську), талановиту дослідницю української історії XVII ст. та революційних рухів селянства України на початку XX ст. У 1935/36 навчальному році Наталія Юстівна читала в ІЧП курс лекцій з джерелознавства, а наступного року — викладала третьокурсникам історичного відділу (серед них був і М. І. Марченко) курс історіографії.

Непоодинокими були випадки, коли керівництво ІЧП при ВУЦВК запрошувало для читання лекцій відомих спеціалістів з Москви. Так, наприклад, у грудні 1936 р. — січні 1937 р. у київському Інституті червоної професури відбулися виклади московських професорів В. І. Авдієва, знаного вже на той час фахівця з історії Стародавнього Сходу, зокрема історії Давнього Єгипту, та його колеги В. Ф. Асмуса, відомого працями з історії філософії, теорії й історії логіки тощо.

У стінах ІЧП М. І. Марченко не був ані дисидентом, ані тим, хто пас задніх у навчанні. Швидше він належав до кращих з погляду академуспішності слухачів. Про це, зокрема, свідчить включення його до складу бригади викладачів, які у липні — вересні 1936 р. залучалися до викладання на курсах перепідготовки завкультпропів райкомів КП(б)У [3].

Підтвердження цьому знаходимо і в матеріалах розподілу, який відбувся 1937 р. (третьокурсники отримували призначення як такі, що закінчили навчання, решта слухачів — в зв'язку з ліквідацією республіканського ІЧП).

Згідно з протоколом засідання комісії ЦК КП(б)У по розподілу слухачів Інституту червоної професури від 13 червня 1937 р., М. І. Марченко мав одержати призначення на роботу в Інститут історії партії при ЦК КП(б)У (за попереднім розподілом, до АН УРСР передбачалося направити слухачів ІЧП — економістів та літературознавців, але жодного історика).

Цікаво порівняти це призначення з долею однокурсників Михайла Івановича, які разом з ним навчались у семінарі «Історія України». До п'ятірки цих осіб, крім Марченка, належали: А. І. Котовська, К. В. Максимчук, О. М. Мамотенко та А. М. Новоскольцева. Ніхто з них не одержав призначення на наукову роботу. Так, К. В. Максимчук був направлений на педагогічну роботу до Вищої школи пропагандистів при ЦК КП(б)У (згодом працював старшим науковим співробітником Інституту історії України, загинув на фронті), А. І. Котовська надіслана на редакційну роботу, викладачем партійних курсів при Харківському обкомі КП(б)У була призначена А. М. Новоскольцева, О. М. Мамотенка розподілено на посаду керівника кафедри історії партії Дніпропетровської філії Українського інституту масової заочної освіти.

Пояснення таким направленням, безперечно, слід шукати в результатах і якості навчання згаданих осіб. Так, наприклад, на початку вересня 1937 р. А. І. Котовська й А. М. Новоскольцева одержали в ІЧП ідентичні довідки, де зазначалося, що вони закінчили трирічний курс історичного відділу, державних іспитів не склали й вибули на практичну роботу [4].

Інакше склалася доля М. І. Марченка. 28 серпня 1937 р. відбулося рішення Секретаріату ЦК КП(б)У щодо остаточного розподілу групи (13 осіб) слухачів Інституту червоної професури. Дванадцятим у списку був Михайло Іванович, щодо якого зазначалося: «Командирувати тов. Марченка М. І. на роботу до Інституту історії Академії наук УРСР». На документі розгониста резолюція першого секретаря ЦК КП(б)У: «За. С. Косіор» [5].

Створений у липні 1936 р., Інститут історії України АН УРСР спочатку складався з трьох відділів: історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. У ньому працювали 16 науковців, переважно молоді за віком та стажем наукової роботи, які не мали вчених ступенів і звань. Поступово інститут поповнювався науковими кадрами. Із січня 1937 р. у ньому почав працювати вже досвідчений історик М. Н. Петровський [6].

Проте водночас відбувався і зворотний процес: в умовах сталінського терору розгорталися, зокрема, і репресії проти науковців. З посади був усунутий перший директор Інституту історії України А. Х. Сараджев. 27 грудня 1936 р. його взяли під варту як «учасника троцькістської терористичної організації», а 10 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засудила Арташеса Хореновича до страти. Натомість рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада та Президії АН УРСР від 26 грудня 1936 р. керівником установи був призначений секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області С. М. Бєлоусов (аспірант-третьокурсник московського ІЧП, який спеціалізувався по партбудівництву та історії ВКП(б), він у лютому 1933 р. був мобілізований на партійну роботу). У січні 1937 р. останній приступив до виконання своїх обов'язків [7].

У 1937 р. також зазнали репресій і інші працівники Інституту історії України: завідуючий відділом історії феодалізму Т. Т. Скубицький (заарештований у ніч з 11 на 12 червня, він на закритому судовому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві 3 вересня 1937 р. був засуджений до розстрілу і того ж дня страчений); старший науковий

співробітник М. Ф. Трегубенко опинився за гратами 23 вересня, 25 жовтня тим самим судовим органом засуджений до вищої міри покарання, наступного дня розстріляний; у ніч з 24 на 25 вересня був ув'язнений старший науковий співробітник Г. Я. Слюсаренко (з моменту організації інституту працював заступником директора, а після усунення А. Х. Сараджева тимчасово виконував обов'язки керівника установи), 17 листопада виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до страти і 18 листопада 1937 р. позбавлений життя.

Звинувачення на їхню адресу були водночас і стандартними, і безглуздими. Г. Я. Слюсаренко, наприклад, обвинувачувався в тому, що, мовляв, «провадив серед співробітників АН УРСР контрреволюційну фашистсько-націоналістичну агітацію» та вербував нових членів до «антирадянської фашистсько-націоналістичної диверсійно-терористичної організації» [8].

Принагідно зазначимо, що згадані працівники Інституту історії України водночас з науково-дослідною роботою займалися і викладацькою діяльністю. Так, у 1936/37 навчальному році в київському Інституті червоної професури Т. Т. Скубицький читав лекції й проводив семінари з історії України, Г. Я. Слюсаренко та М. Ф. Трегубенко (поряд з невеличким лекційним навантаженням) переважно вели семінарські заняття і консультації з курсів історії СРСР та України. Отже, на останньому курсі ІЧП М. І. Марченко мав нетривале знайомство і слухав виклади цих науковців, яких у стінах Інституту історії України він вже не застав.

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одним із своїх наслідків мали потребу поповнення штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Так, у доповідній С. М. Бєлоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті та ходу підготовки підручника з історії України (середина червня 1937 р.) зверталася увага, зокрема, на потребу зміцнення кадрового складу установи. Пропонувалося створити «нормальну аспірантуру при інституті в кількості 15 осіб», відібравши їх з випускників Київського університету та Інституту червоної професури, які мали нахил і бажання досліджувати проблеми історії, а також направити до інституту «на постійну основну наукову роботу 3-х професорів-комуністів» [9].

Цей документ значною мірою пояснює причини зміни попереднього (від 13 червня) рішення комісії ЦК КП(б)У про розподіл М. І. Марченка до Інституту історії партії та його наступне направлення до Інституту історії України. Згаданими обставинами зумовлений і той факт, що випускник ІЧП Марченко, ще не маючи дисертації та наукових здобутків, тільки переступивши поріг інституту, одразу одержав призначення на посаду завідувача сектором феодальної доби. Звичайно, на це призначення вплинув статус Марченка як «червоного професора» і члена партії, завдяки чому влада при заміщенні керівної посади віддала перевагу початкуючому науковцю, аніж його старшим за віком і досвідом наукової роботи колегам, серед яких були й вищезгадані М. Н. Петровський та О. П. Оглоблин. Останні, до речі, стали підлеглими Михайла Івановича (у меморандумі С. М. Бєлоусова, навпаки, зазначалося щодо М. Н. Петровського: «Проф. Петровський не може бути далі залишений працювати в Інституті історії. Для нього Інститут історії є ширмою для продовження його старої націоналістичної лінії» [10].

І якщо з О. П. Оглоблиним (своїм майже ровесником — 1899 р. народження) у М. І. Марченка склалися товариські стосунки, то з М. Н. Петровським взаємини були прохолодні, якщо не більше: розбіжності у наукових поглядах поєднувалися з особистою взаємною неприязню.

На керівній посаді Марченко виявив себе людиною самостійно мислячою, яка не схилялася беззастережно перед науковими авторитетами, аргументовано відстоювала власну думку, а в разі потреби ладна була вступити у конфлікт з директором інституту (докладніше про це див. док. №№ 10 — 12). У 1937 — 1939 рр. науковець обирався секретарем парторганізації Інституту історії України, депутатом Київської міськради.

З початком другої світової війни (7 вересня 1939 р.) М. І. Марченка покликали до лав РСЧА — на посаду старшого інструктора відділу пропаган-

ди Політуправління Київського особливого військового округу, частини якого (вже як Українського фронту) 17 вересня перетнули польський кордон і вступили на західноукраїнські землі. А ще через місяць — 16 жовтня 1939 р. — Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Затвердити ректором Львівського університету тов. Марченка Михайла Івановича, звільнивши його від роботи в Інституті історії Академії наук.

Просити ЦК ВКП(б) затвердити» [11].

Стратегічний курс сталінського керівництва СРСР на щойно приєднаних територіях полягав у намаганні якнайшвидше інтегрувати їх у тоталітарну радянську систему шляхом нівелювання місцевої специфіки, «зміцнення» кадрів місцевої інтелігенції та керівників завдяки надсиланню численних уповноважених і фахівців зі сходу. І якщо пересічна якість таких приїжджих була невисокою, то все ж таки траплялися й щасливі винятки. До останніх належав і М. І. Марченко.

З вересня 1939 р. у регіоні розпочалися й радикальні перетворення у галузі науки, освіти та культури. У січні 1940 р. урядовим рішенням Львівському університету було присвоєне ім'я Івана Франка (за Польщі носив ім'я Яна Казимира). По всій Західній Україні розширювалася мережа вищих і середніх навчальних закладів. У них дістали можливість навчатися діти трудящих. Були скасовані національні обмеження для українського населення. Навіть вельми скептично настроєні до радянської влади галицькі інтелігенти визнавали кардинальність цих змін: «Залунало скрізь і всюди в публічному житті Західної України нове українське слово. Почала виходити нова українська преса. Появились нові українські видавництва. Повстало нове українське шкільництво, від українських народних шкіл до українського університету у Львові [...]. Основано театр ім. Лесі Українки у Львові й віддано спершу до його розпорядження великий будинок міського театру, яким досі користувались лише поляки. Повстали українські бібліотеки й музеї. Не місце говорити тут у подробицях про це будівництво нової української культури. Вистачить сконстатувати факт, що большевицька влада піклувалася нею дбайливо» [12].

Особливо раділо місцеве громадянство з українізації Львівського університету. «Зараз після приходу Червоної Армії київський професор Марченко, призначений совєтською владою ректором Львівського університету, почав доповнювати університет новими силами, — свідчив один з викладачів ЛДУ. — Було з чого радіти: наново в цьому університеті повстали катедри української мови, літератури, історії, всі студенти мусили вивчати українську мову. Львівський університет розрісся втроє [...]. Величезна більшість студентів одержувала щомісячні стипендії, безплатне мешкання, дешевий харч, і молодь просто вдиралась ліктями до святині науки» [13].

Варто зауважити, що попервах у своїй політиці «українізації» культурно-освітнього життя регіону нова адміністрація навіть припускалася деяких «перехльостів». Зокрема, під час ув'язнення М. І. Марченко визнавав такі «перекручення національної політики ВКП(б)» у своїй роботі на посаді ректора: «1) З моєї санкції, без відому вищестоящих органів радянської влади було вивішено вивіску на університеті українською мовою: «Львівський український державний університет», тоді як, за затвердженим згодом статутом університету, слід було називати — «Львівський державний університет» [...]. И після затвердження статуту вивіску цю я не знімав аж до вказівки про це обкому КП(б)У. Це призводило [...] до розпалювання національної ворожнечі поміж студентством, професурою та іншим складом Львівського держуніверситету. 2) На початку травня м[ісяц]ця 1940 року мною була вивішена на дошці наказів ректора й розіслана деканам факультетів постанова колегії Наркомосу УРСР, в якій пропонувалося мені, як ректорові, збільшити відсоток складу студентів з числа українців [...]» [14].

Проте саме згадані заходи першого радянського ректора ЛДУ здобули йому щирі симпатії місцевої української молоді, яка поступила до вузу у 1939/40 навчальному році. Одна з тогочасних першокурсниць пригадувала у 1983 р. на шпальтах часопису «Свобода» (США): «Вперше я побачила ректо-

ра М. Марченка під час його зустрічі із студентами філологічного факультету. Ще зовсім молодий (приблизно 35 років віку), русявий, синьоокий, елегантно одягнений. Делегація польських студентів домагалася викладів польської історії і літератури польською мовою. На це Марченко дослівно відповів: «Якщо бажаєте викладів польською мовою, переїдьте — будь ласка — до Варшавського університету. Тут є український університет і викладати відбуватимуться українською мовою...» [15].

Та назвати самочинними ці дії М. І. Марченка (хоч українізаційний курс, безперечно, імпонував йому) немає підстав. На початку січня 1940 р. в університеті з'явився другий секретар ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко (до речі, одноліток науковця — наслідки сталінської «кадрової революції» кінця 30-х років), який у супроводі ректора оглянув аудиторії та кабінети, звернув увагу Михайла Івановича, що поодинокі вивіски й оголошення все ще пишуться польською мовою, і запитав: «Чому Ви нерішуче переводите роботу університету на українську мову? Не бійтесь, Вас не звинувачуватимуть у націоналізмі! Чому Ви досі не наголосили, що це університет український?» [16]. У ті часи усна вказівка секретаря ЦК дорівнювала наказові. Як результат цієї розмови і з'явилася згадана вивіска. Так само і документ, що його Марченко вивісив на дошці об'яв, був постановою НКО УРСР, а не ректорським наказом.

Наведені (та численні інші) факти свідчать про виразну протипольську лінію партійно-державного керівництва республіки (без сумніву, санкціоновану Москвою) у перші місяці після приєднання Західної України. На місцях же ця лінія втілювалась у таких діях регіональної адміністрації, що фактично спрямовувалися проти польського населення. «Тотальна антипольська пропаганда після введення військ у Західну Україну й Західну Білорусію» закарбувалася у пам'яті представників молодої генерації СРСР, яких офіційна радянська ідеологія виховувала на інтернаціоналістських гаслах: «Роздмухувалася ненависть вже не проти польських панів, не проти капіталістів й куркулів (все це ідеологія дозволяла), а проти поляків взагалі. Дивно й прикро виглядав цей рух до світової революції» [17].

Толерантнішим курс щодо польського населення західноукраїнських земель став лише після прийняття 6 серпня 1940 р. постанови ЦК КП(б)У «Про незаконні дії, припущені місцевими органами влади у Львові». У ній, зокрема, зазначалося, що міські партійні і радянські органи припускають «затиснення польської мови (були факти заборонення лекторам читати лекції польською мовою в аудиторії, яка не розуміє української мови)», було багато випадків «перешкоджання прийому на роботу поляків, у відношенні до польського населення припускаються і інші перегиби, які грають на руку ворогам народу». Документ засуджував свавільні дії працівників міліції, які «пропонували лікарям об'яви про години прийому хворих, написані на польській мові і поміщені на дверях приватних квартир, замінити об'явами, написаними на українській мові, що свідчить про грубу сваволю робітників міліції і нерозуміння ними основ ленінсько-сталінської національної політики» [18].

За рецептами відомої сталінської статті «Запаморочення від успіхів» хиби «генеральної лінії» перекладалися на завзятих місцевих адміністраторів та аборигенів-націоналістів: «З приходом частин Червоної Армії визволений народ на землях Західної України установив радянську владу і прогнав експлуататорів, організаторів міжнаціонального розбрату. В братській співдружбі все населення західних областей УРСР активно включилось в будівництво нового соціалістичного життя. Але вороги — польські і українські буржуазні націоналісти — намагаються штовхати наших робітників на перегиби у відношенні місцевого, почасти, польського населення, продовжують всякими засобами розпалювати національний розбрат між українцями і поляками, використовуючи з цією метою сваволю і порушення революційної законності, яке припускається партійними і радянськими робітниками» [19] (виділено мною. — О. Р.).

З перших же кроків сталінська адміністрація мала на меті якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну систему. При цьому в галузі освіти, науки і культури поряд з помітними здобутками (особливо вражаючими порівняно з часами польського владарювання) виразно простежувалася тенденція до насаджування тогочасних радянських організаційних структур (далеко не зразкових) та відвертого нехтування місцевими особливостями і традиціями. Стосувалося це, зокрема, й організації навчального процесу у вузах, де неухильно запроваджувалася притаманна системі освіти в СРСР дріб'язкова регламентація. «Значне місце у моїй роботі перших місяців після прийняття обов'язків ректора зайняла перебудова організаційного та навчального процесу, — згадував М. І. Марченко. — Справа полягала у тому, що принцип роботи наших радянських вищих учбових закладів докорінно відрізняється від порядків, що існували у Львівському університеті й взагалі в університетах Польщі. Навчальний процес треба було будувати за суворо встановленим навчальним планом, забезпечивши виконання його на основі докладно розроблених ВКВШ (Всесоюзний комітет у справах вищих шкіл) програм, встановити й забезпечити повністю обов'язкове відвідування занять студентами, чого не було в польських університетах [...]» [20].

І якщо Михайлу Івановичу такий порядок навчання здавався природним і не викликав заперечень, то дещо інакше сприймала його місцева професура: «Народний комісаріят освіти почав засипати наш університет розпорядками, планами, анкетними листками та обіжниками. Те, що ми відразу повинні були достосуватись до нової системи навчання, — не було найприкріше. Ми мусили звикнути за одну ніч до того, що університет у розподілі своєї праці зовсім нагадує середню школу з примусовими щоденними лекціями [...]. За совєтським законом на кожного викладача в університеті припадала означена кількість годин у рік, яку він мусив відробити, щоб одержати визначену йому місячну плату. Професор мусив мати принаймні 12 годин викладів тижнево. Крім цього, він мусив приймати раз у тиждень студентів на т. зв. консультації, перед іспитами вести окремі підготовчі лекції (т. зв. оглядові), мусив виказатись, що веде для себе наукову роботу, мусив бувати на засіданнях своєї катедри, на зборах, мітингах і доповідях, організованих різними гуртками, секціями і проводами університетських товариств, мусив раз у раз робити письмові звіти з своєї праці й давати докази, що не відтягається від громадської роботи» [21].

Після багатьох років автаркії і примусового курсу сталінського керівництва на самоізоляцію країни від навколишнього світу, радянські люди, які потрапляли на західноукраїнські землі після вересня 1939 р., прилучалися до більш високого рівня життя й побутової культури (хоча міжвоєнна Польща далеко не належала до найбагатших країн Європи).

Прилучалося й керівництво України, щоправда, іноді у дещо анекдотичній формі. «Привезла я своїх родичів до Львова, до палацу воєводи, де квартирував М[икита] С[ергійович], — згадувала дружина Хрущова, Ніна Петрівна. — Стали вони ходити по кімнатах, дивувались усьому. Наприклад, покрутив мій батько водопровідного крана й гукає матері: «Підійди, поглянь, вода ллється із труби!». Усі прибігли, дивилися, ойкали, лише брат Іван Петрович сказав, що він бачив водогін, коли відбував військову службу» [22].

Прилучалося до здобутків «західної цивілізації» й рядове громадянство Радянської України. Тогочасний київський старшокласник, а в майбутньому відомий поет і критик тоталітаризму, свідчив 1991 р.: «Була ще обставина, що повинна була би змусити мене замислитися, — потік речей звідти. Хлопчаки вимінювали у польських полонених на хліб авторучки, які у нас вважалися предметом розкоші. Ми майже цілий рік потім писали у реквізованих польських зошитах. Все це показувало, що звільнені жили значно заможніше, ніж визволителі» [23].

Та найбільше скористалися із своїх тимчасових переваг численні урядовці нової адміністрації, їхні родини, а також особи, які діставали відрядження до Західної України. «За армією хлинула у Львів маса уря-

довців та їх родин. На автах або залізницею приїздили напівнагі люди, без порядних черевиків, без білизни [...] примітиви, які не вміли поводити себе, які не зазнали людського життя [...] — ділився враженнями місцевий педагог. — Але ж приїжджі були тільки людьми. Через тиждень у Львові почалась справжня погоня за мануфактурою, за конфекцією, за черевиками [...], анахорети повдягались в європейське вбрання. Жінки, як мухи до меду, почали липнути до мод, до костюмів, гарних черевиків. Незабаром пішла слава по цілому Совєтському Союзі, що Львів — рай мануфактури. І хлинули бідні люди з Одеси, Києва, Харкова, Москви до Львова на «командировку», очевидно, щоб закупити декілька купончиків на одяг, декілька пар черевиків [...]. Большевики захворіли на культуру, на люксус, на західні речі. Приїжджі стали шукати за комфортними помешканнями, вибагливими меблями, килимами, порцеляною, сріблом. Одним словом: «давай Європу!» [24].

Не пасли задніх у цьому відношенні й співробітники органів внутрішніх справ, які, послуговуючись серпанком таємничості, що оповивав їхню діяльність, мали більше, ніж будь-хто, можливостей для зловживань. Так, наприклад, співробітник служби охорони партійно-радянського керівництва, старший лейтенант держбезпеки М. В. Савельєв у Західній Україні в 1940 р. придбав легкову автомашину за півтори тисячі карбованців, а наступного року продав її за п'ятнадцять тисяч. Працівник Чернівецького управління НКВС України В. О. Ларкін «сигналізував» М. С. Хрущову 20 жовтня 1940 р., що керівництво УНКВС, користуючись сприятливою кон'юнктурою перших місяців після приєднання Північної Буковини, понабирало «собі стільки, що, слово честі, зробились тими самими старими миршавими міщанами, у яких «мотлоху» вистачає на десятки років». Більшість начальників відділів зайняли «панські квартири» по 6 — 8 кімнат, забезпечили себе відрізами на костюми (по 5 — 10 на кожного) та ін. Особливо «відзначився» начальник адмінгоспвідділу Управління Л. А. Левітін, який займався незаконними торговельними операціями, а власного сина, котрий завітав до Чернівців, відправив додому, у Київ, службовою машиною, завантаженою вщерть «барахлом». В останньому випадку винні були покарані.

Випадки «негідної поведінки окремих членів партії, що послані на роботу у західні області УРСР», були настільки численними, що Політбюро ЦК КП(б)У в одному з тогочасних рішень вважало за необхідне «нагадати комуністам, що працюють там (тобто у Західній Україні. — О. Р.), про своєрідність умови і обстановку, в яких вони працюють, що тим більш зобов'язує їх бути для оточуючого населення прикладом гідним радянського громадянина і члена більшовицької партії» [25].

Більш високий рівень життя населення західноукраїнських земель за Польщі, ніж при радянській владі жителів УРСР справив враження і на М. І. Марченка. У своїх занадто відвертих розмовах з колегами по ув'язненню (про що останні не забарилися повідомити «органи») Марченко розповідав про свої враження з 1939 — 1940 рр., пригадував ціну костюма, який він тоді придбав у Львові, свідчив, що працюючий вузівський викладач у Польщі жив непогано, принаймні, набагато краще свого радянського колеги.

Обіймаючи ключову посаду, М. І. Марченко, проте, не став на шлях зловживань службовим становищем і самозбагачення. Певні фінансові порушення, яких припустився тоді ректор ЛДУ, пішли на користь керованій ним установі. Так, у листопаді 1939 р. він одержав від облвиконкому мільйон злотих, котрі були зараховані на поточний рахунок вузу, та одночасно неформальну рекомендацію якомога швидше витратити їх: польська валюта, котра перші місяці після возз'єднання функціонувала нарівні з карбованцем, незабаром мала виводитися з обігу. За вказівкою Марченка господарники університету придбали паливо на зиму, п'ять вантажних та дві легкових автомашини, навчальні посібники, будівельні матеріали для ремонту, меблі для гуртожитку, продукти для студентських їдалень, 60 тисяч злотих витратили на придбання квартир і меблів для них, що призначалися

приїжджим викладачам. І хоча гроші були вкладено блискавично, навіть без санкції НКО УРСР (за що згодом ректор одержав догану), але на момент скасування злотого все ще залишалося близько 200 тисяч невитрачених коштів, які довелося повернути банкові [26].

Михайло Іванович з вдячністю згадував сприятливі можливості для наукової праці, що були у нього у Львові: «Умови для цього у Львові були не лише не гірші у порівнянні із Києвом, а, навпаки, значно кращі. До моїх послуг були добре обладнані кабінети як у мене вдома, так і в університеті; велетенські книгозбірні не лише університетські, але й цілого Львова, архіви, музеї, до моїх послуг був увесь науковий апарат підлеглого мені навчального закладу. Щодня по кілька годин вранці та ввечері у мене було присвячено науковій роботі. В результаті цієї роботи я захистив дисертацію на початку травня 1940 року. У Київський державний університет було представлено мною дисертаційну роботу на тему: «Боротьба Росії і Польщі за Україну в перше десятиріччя після приєднання України до Росії. 1654 — 1664 рр.» [...]. Ця робота була цілковито схвалена, й Учена рада історичного факультету Київського державного університету одностайним рішенням, шляхом закритого голосування присудила мені вчений ступінь». Офіційними опонентами під час захисту виступали член-кореспондент АН СРСР (з 1946 р. — академік) В. І. Пічета та О. П. Оглоблин [27].

Із завзяттям неофіта Марченко знайомився з книжковими багатствами Львова, насамперед із здобутками польської та нерадянської української історіографії, збирав власну наукову бібліотеку. Абсолютна більшість цих видань була заборонена в СРСР і зберігалася (в разі наявності) у спецсховах. Перевезена до Києва, ця приватна книгозбірня спричинилася в подальшому до звинувачень на адресу М. І. Марченка у зберіганні у себе вдома та поширенні серед знайомих «контрреволюційної націоналістичної літератури». Слід зазначити, що під час арешту 12 червня 1937 р. заввідділу історії феодалізму Інституту історії України АН УРСР Т. Т. Скубицького було, зокрема, вилучено як заборонену літературу «Історію України», видану у Львові 1935 р. [28]

Хоча М. І. Марченко був «червоним професором», а його тогочасний менталітет мав виразні ознаки способу мислення ідеологічно «зашореної» людини (чого варте хоча б авторитарне закриття ректором, без відповідної вказівки з Києва, теологічного факультету Львівського університету!), проте такі риси науковця, як толерантність, відкритість до спілкування, доброзичливість, викликали до нього симпатію у місцевих галицьких інтелігентів.

Під час товариських зустрічей тубільної та приїжджої інтелігенції (звичайно, йдеться про осіб, котрим довіряли) не йшлося про тлумачення того чи іншого місця з «Короткого курсу історії ВКП(б)» або про кількість в'язнів у розгалуженій мережі ГУЛАГу. Занадто гострих кутів уникали. Натомість сакраментальним питанням під час таких вечірок було: «Чому у містах України панівною мовою й превалюючою є російська, чому навіть більшість українців у містах, навіть у побуті, розмовляють лише російською, а не українською, чому більшість професорів та викладачів у вищих учбових закладах України читають лекції російською, а не українською мовою?» М. І. Марченко, наприклад, цілком щиро, але з позицій менталітету «радянської людини» пояснював: «Довелось відповідати, що в містах України ще залишились як спадщина значні рештки старих, русифікаторських поглядів, культивованих російським царатом, з політикою якого наша партія та уряд нічого спільного не мають, пояснювати неуцтвом окремих осіб, котрі знають українську мову й не бажають вживати її у побуті, а тим більше читати лекції, хоча їх і зобов'язують у вузах викладати мовою місцевого, корінного населення, ну, й останнє, що українцям російська мова не є чужою, а тому вона легко ними сприймається й поганого тут нічого немає» [29].

Таким чином Михайло Іванович демонстрував чудеса пропагандистської риторики. Щоправда, залишається незрозумілим, чи задовольняли його співрозмовників такі аргументи.

У листопаді 1940 р. перебування Марченка у Львові закінчилося. Здавши ректорські повноваження, він повернувся до Києва на посаду завідуючого сектором феодальної доби Інституту історії України АН УРСР [30]. А 23 травня 1941 р. рішенням Президії АН УРСР М. І. Марченка разом з відомою дослідницею, доктором історичних наук Н. Д. Полонською-Василенко було затверджено членом Вченої ради Інституту історії України [31].

Повернення до Києва було важким для Михайла Івановича з багатьох причин. З точки зору кар'єри він спустився на кілька щаблів униз по службовій драбині. Як наслідок — незадовільні побутові умови: він з дружиною та трьома дітьми розмістився в колишньому будинку Інституту червоної професури по вулиці Жертв Революції, 12. Робочий кабінет вдома чи на роботі (як це було у Львові) став нині недосяжною мрією. Стосунки з директором Інституту історії України С. М. Бєлоусовим, м'яко кажучи, не складалися, а, навпаки, ще більше загострилися. Складними вони були і з підлеглим М. І. Марченка — М. Н. Петровським, який у 1939 р. у Москві захистив докторську дисертацію і претендував на лідерство.

Під тягарем цих проблем Марченко постійно нервував, а іноді в присутності колег відверто висловлював невдоволення щодо «деяких загальних, можливо, не зовсім характерних моментів у країні». Необережні висловлювання науковця згодом дали привід для його арешту й звинувачень у «контрреволюції», «антирадянщині» та «націоналізмі».

З достатньою повнотою нині важко сказати, наскільки рішучі зміни відбулися у світосприйманні першого радянського ректора Львівського державного університету внаслідок знайомства з рівнем і способом життя населення тієї території української землі, котра ще нещодавно була «близьким зарубіжжям», а також завдяки ретельному опрацюванню численної немарксистської історіографічної літератури та іншим чинникам. Проте наявність таких зрушень не викликає сумнівів. Ось яким чином характеризував їх онук науковця, дисидент-сімдесятник В. Марченко у відомому «Листі до діда» (1975): «Галичина — цей український П'ємонт упродовж останніх 50 років — пробудила свідомість багатьох східних українців. Безсумнівно, лібералізм сьогоднішнього професора Київського державного університету Михайла Марченка формувався великою мірою під час його перебування на Західній Україні. Знайомство з ученими світової слави Ф. Колессою, В. Щуратом (я ще сьогодні не можу без пошани вимовляти ці дорогі імена), а головне — доступ до антимарксистської літератури, посіяли зерна зневіри до ладу, якому Ти до того часу служив незаперечно й сліпо. Й не випадково, після приїзду додому, Ти ділився з братом Степаном своїми сумнівами й при чарці заспівав «Ще не вмерла Україна...» [...]» [32].

Отже, близький родич Михайла Івановича виділяв два фактори, що сприяли формуванню «лібералізму» його діда. По-перше, знайомство з місцевою інтелектуальною елітою (на нашу думку, характеристика «учені світової слави» щодо поважних дослідників Ф. Колесси і В. Щурата є певним перебільшенням В. Марченка, філолога за фахом). По-друге, доступ до апокрифічної (з погляду радянської пропаганди) літератури. Проте таке спрощене пояснення не розв'язує цілковито проблеми. Занадто категоричне й твердження автора «Листа», що дід «служив незаперечно й сліпо» радянському ладові.

На час призначення на посаду ректора Львівського університету М. І. Марченко був уже сформованою людиною, з життєвим досвідом і непоганою освітою (як вже зазначалося, недаремно серед випускників ІЧП певну кількість становили противники Сталіна та тоталітаризму радянського зразка; як приклад варто згадати відомого випускника московського ІЧП А. Авторханова). Його лояльність до влади не була «незаперечною» і «сліпою» й не заважала науковцю критично оцінювати дії нової адміністрації на приєднаних західноукраїнських землях. Власні думки щодо тих чи інших аспектів політики радянської влади в західному регіоні УРСР у 1939 — 1940 рр. він досить відверто висловлював і під час ув'язнення, про що свідчать матеріали добірки. Не схвалював М. І. Марченко форсування

радгоспного і колгоспного будівництва в Західній Україні, засуджував дії надісланих із східних областей УРСР працівників, які не рахувалися з місцевою специфікою, а масові арешти, що їх здійснювали в регіоні органи НКВС, викликали у нього думки: «Чи не занадто захоплюються репресіями?» Трагедія голодомору в Україні 1932 — 1933 р., причини і наслідки якої також турбували науковця (і цим Марченко необачно ділився із сокамерниками), мала для нього й особистий підтекст: у голодному 1933 р. помер батько, Іван Кирилович.

Отже, 23 червня 1941 р. М. І. Марченка було взято під варту, 8 липня етаповано з Києва, а 15 серпня того ж року він опинився у томській в'язниці. Тут Михайло Іванович восени — взимку 1941/42 р. прочитав в'язням цикл популярних лекцій з історії. Важко сказати, наскільки вплинули на Марченка бесіди з львівською професурою щодо статусу української мови в УРСР (на нашу думку, селянський син — він не мав потреби «українізуватись» і природною мовою спілкування для нього була рідна, українська), але в'язничні виклади (і на цьому наголошував науковець) відбувалися виключно українською мовою. Згодом М. І. Марченко перебував у тюрмах у Маріїнську та Новосибірську. Протягом усього ув'язнення Михайло Іванович вперто заперечував звинувачення у «контрреволюційності» та «націоналізмі», визнавши лише певні «викривлення національної політики ВКП(б)» зі свого боку під час ректорства у Львівському університеті. Деталі в'язничного побуту вченого, його розлогі власноручні свідчення — спогади «Моя робота в місті Львові...», аргументи слідства тощо докладно змальовуються у матеріалах добірки, що пропонується (див. док. №№ 1 — 13).

За недоведеністю обвинувачення М. І. Марченко 12 лютого 1944 р. був звільнений і до кінця війни працював у Новосибірському педінституті, читав лекції з історії СРСР на курсах підвищення кваліфікації вчителів та у військовому училищі. Згодом він повернувся до Києва, де викладав у столичному педінституті.

Спроб відновитися на роботі в Інституті історії України, наскільки нам відомо, М. І. Марченко не робив. На те були вагомі причини: у 1942 — 1947 рр. установу очолював М. Н. Петровський, стосунки з яким у Михайла Івановича не склалися ще з передвоєнних часів.

25 лютого 1942 р. колишній підлеглий Марченка, тоді керівник відділу історії України об'єднаного Інституту суспільних наук АН УРСР, звернувся з конфіденційною «доповідною запискою» на ім'я президента АН УРСР О. О. Богомольця. Позиція автора простежується вже з перших рядків цього документа: «У цій війні, яку радянський народ веде проти німецьких загарбників, особовий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній висоті. Як відомо, уже в першу добу війни був заарештований органами НКВС, як німецький шпигун, зав. сектором феодалізму, колишній парторг інституту, член партії М. Марченко. Першим бургомістром Києва від окупантів став зав. сектором історії капіталізму проф. Оглоблин О.».

Зміст доповідної свідчив про те, що Микола Неонович вирішив використати своє наукове перо в інших видах літературної творчості: «Як найстарший нині з істориків України, я і вважаю своїм обов'язком звернутися до Вас, оскільки нам потрібно зараз прагнути до того, щоб у майбутньому в нашому інституті не було грунту, тільки на якому і могли діяти Марченко, Оглоблин і К° [...]. Ці типи, що хотіли, те й робили в інституті, вчений секретар інституту М. Супруненко (нині секретар парткомітету Академії) в усьому проводив політику Оглоблина, Марченка, політику, спрямовану до зриву наукової роботи інституту».

За словами М. Н. Петровського, «Оглоблин, Марченко і К° (під «компанією» малося, насамперед, на увазі «клеврета цієї шайки» — члена-кореспондента АН СРСР В. І. Пічету та М. І. Супруненка. — О. Р.) фактично панували в Києві на історичному фронті і в Інституті історії України Академії наук УРСР, і в університеті, де Оглоблин заправляв присудженням ступенів кандидатів історичних наук». Знеславлювалась у доповідній кандидатська дисертація М. І. Марченка, таврувалася «улюблена теорія» останнього, що

«приєднання України до Росії у 1654 р. було найбільшим злом для українського народу» [33].

Як уже зазначалося, між М. І. Марченком та О. П. Оглоблиним, справді, з перших днів знайомства склалися приязні, товариські стосунки, які тривали аж до арешту Михайла Івановича. До речі, за сприяння Марченка (під час його ректорства у Львові) у «Записках ЛДУ» 1940 р. з'явилася розвідка О. П. Оглоблина про боротьбу старшинських угруповань на Гетьманщині наприкінці XVII ст. [34].

Проте ця спільність наукових інтересів та особиста приязнь трактувалися М. Н. Петровським як контрреволюційна антирадянська змова й «прорив» на фронті історичної науки. Обидва науковці під прискіпливим поглядом Миколи Неоновича поставали з фахової точки зору баластом, цілковитими нулями. Принагідно згадувалося про ледь не щоденну «пиятику Марченка й Оглоблина у ресторанах Києва на невідомі гроші», що, мовляв, навіть привернуло увагу органів кримінального розшуку [35].

Зрозуміло, що «науковий баласт» — М. І. Марченко — навіть після звільнення і реабілітації був зайвим на кораблі академічної історичної науки, керованому М. Н. Петровським.

У 1956 р. на партзборах у пединституті Михайло Іванович поділився з присутніми своїми спогадами про перебування у сталінських в'язницях. Критичне спрямування промови та гострота оцінок Марченка дали привід згадати про цей виступ (поряд з іншими аналогічними випадками) в інформації «Про проведення зборів по підсумках роботи XX з'їзду КПРС та про непартійні заяви і дії окремих комуністів у вищих учбових закладах і творчих організаціях м. Києва», яку перший секретар Київського обкому партії Г. Є. Гришко 10 квітня 1956 р. відправив на ім'я першого секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка: «Так, на партійних зборах в педагогічному інституті ім. О. Горького викладач тов. Марченко в своєму виступі заявив, що між 1917 — 1956 роками ми пішли недалеко, бо ці роки були зв'язані з культом особи. Марченко висловив думку, що українська культура за роки радянської влади розвивалася менше, ніж в дореволюційні роки, що зараз немає майже українських шкіл і ми маємо факти, коли в школах діти не можуть навчатися українською мовою. Марченко вважає, що наша цензура у видавництвах більш сувора, ніж це було при царській владі. Такі непартійні заяви тов. Марченка не були розвінчані і гостро засуджені комуністами на зборах парторганізації інституту» [36].

Того ж року (після ліквідації історичного факультету КДПІ) Марченко перейшов на роботу до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Тогочасні наукові інтереси М. І. Марченка спрямовувалися на дослідження вітчизняної історії в період феодалізму і капіталізму, чимало уваги приділяв він, зокрема, історії визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування. У сфері зацікавлень Марченка перебували також проблеми розвитку української історіографії та історії національної культури, яким учений присвятив окремі монографії [37]. Цікаво, що в «Історії української культури» науковця левову частку ілюстративного матеріалу складають фото архітектурних споруд західноукраїнських земель, що слід вважати ремінісценцією життєвого досвіду автора 1939 — 1940 рр., коли він працював у Львові й вперше на власні очі побачив його численні пам'ятки історії та культури.

9 лютого 1961 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Ленінградського університету М. І. Марченко захистив докторську дисертацію на тему: «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Офіційними опонентами дисертанта виступали академік АН УРСР І. П. Крип'якевич (дисертант познайомився з ним особисто у Львові пам'ятної осені 1939 р.), доктори наук, професори О. Л. Шапіро, А. О. Введенський та В. В. Мавродін.

Розвідки М. І. Марченка набули розголосу не лише серед вітчизняних дослідників, а й у закордонному українознавстві. «Праця М. Марченка, присвячена українській історіографії, вирізняється серед видань українських радянських істориків», — зауважував на шпальтах «Українського історика» його головний редактор Л. Винар. Розглянувши роботу київського професора, рецензент дійшов такого висновку: «В цілому праця Марченка терпить на ту саму недугу, що й більшість творів радянських істориків — партійність, суб'єктивізм і тенденційність в насвітленні історичних явищ й історичних творів. Проте, незважаючи на ці основні хиби, в книжці Марченка чимало цікавих думок та гіпотез. Зокрема, доволі сильно підкреслено в деяких місцях імперіялістичну суть політики царської Москви супроти українського народу». «Історіографія» Марченка, наголошував Л. Винар, «свідчить про частинну переоцінку радянськими істориками недавніх історичних концепцій «меншого лиха», згідно з якими прилучення України до Росії вважалося відносним добром і таким чином виправдувалося русифікаційну політику царату супроти українського народу» [38].

Заокеанський учений не міг знати, що згадану «частинну переоцінку» Михайло Іванович почав здійснювати за двадцять років до появи своєї «Української історіографії» — під час бурхливих засідань сектора феодальної доби Інституту історії України АН УРСР наприкінці 30-х років. Один з присутніх на цих засіданнях — О. П. Оглоблин, який з 1951 р. мешкав у м. Лудлов (штат Массачусетс, США) і був не лише колегою, але й близьким знайомим Любомира Винара, при нагоді міг би чимало розповісти про наукове життя в Інституті історії України 1937 — 1941 рр., зокрема про тогочасні погляди Марченка. Але, очевидно, такої нагоди не трапилося. Принаймні у біографічній студії Л. Винара, присвяченій О. П. Оглоблину, відсутні навіть згадки про М. І. Марченка, а щодо праці самого Оглоблина в інституті — раптом п'ять рядків [39]. Втім, цю прогалину дають змогу заповнити матеріали добірки (див. док. №№ 10 — 12).

Життєвий шлях М. І. Марченка скінчився 22 січня 1983 р. [40].

* * *

Одна з найбільш яскравих постатей політичного життя Західної України міжвоєнного часу — Мілена Рудницька — повернулася до рідного міста — Львова — у вересні 1941 р. з наміром «зібрати відомості про те, що пережив народ під большевиками». Як зауважувала М. Рудницька: «Я провадила балачки з людьми різних професій і робила з цих розмов записки або замовляла статті. Пам'ять про большевицьке панування була тоді між місцевим населенням ще дуже свіжа, незатерта новими враженнями. Люди радо ділилися спогадами й міркуваннями про пережиті часи, не лінувалися теж закріпити, на мою просьбу, свої спостереження на письмі» [41].

Як свідчить слідча справа М. І. Марченка, специфічне зацікавлення подіями 1939 — 1941 рр. у Західній Україні майже синхронно виявили й «дослідники» з органів НКВС — НКДБ УРСР. Проте, якщо упорядкований М. Рудницькою збірник «Західня Україна під большевиками» побачив світ у Нью-Йорку в 1958 р. (перший наклад, видрукуваний навесні 1945 р. у Празі, був цілковито знищений відповідними радянськими органами), то протоколи допитів і власноручні свідчення Марченка до останнього часу залишалися захованими від очей дослідників.

Матеріали документальної добірки взято з кримінально-слідчої справи М. І. Марченка, котра зберігається у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ).

Документи публікуються мовою оригіналу, із збереженням мовно-стилістичних особливостей тексту.

Михайло Марченко

Док. № 1

Постанова НКДБ УРСР на арешт М. І. Марченка [42]

22 червня 1941 р.

Постановление
(на арест)

г. Киев, 1941 года, «22»[43] июня. Я, старший оперуполномоченный 3 отдела 3 управления НКГБ УССР — сержант госбезопасности *Пастухов*, рассмотрев материалы на *Марченко* Михаила Ивановича, 1902 года рождения, уроженца с. Гатное, по национальности украинца, гр[аждан ст]ва СССР, члена КП(б)У, работающего зав. сектором эпохи феодализма Института истории Украины, проживающего по ул. Жертв революции [44] № 12, кв. 118, по обвинению в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 54-4, 54-8, 54-10 УК [45] УССР, —

Нашел:

В Управление государственной безопасности УССР поступили данные о том, что *Марченко* Михаил Иванович высказывает националистические взгляды и проявляет тенденции к организованной к[онтр]р[еволюционной] борьбе против Советской власти.

Марченко М. И. — активный украинский националист.

В период работы ректором Львовского государственного университета им. Франко грубо извращал национальную политику нашей партии.

Вместо очистки университета от реакционно-фашистских элементов фактически брал их под защиту и покровительствовал в их вражеской деятельности.

Был тесно связан с националистическим элементом из числа студентов и профессуры. В своих докладах и выступлениях протаскивал националистические идеи. Проявляет террористические и эмиграционные настроения.

Марченко проходит по показаниям арестованных участников «ОУН» [46].

Из Львова привез значительное количество к[онтр]р[еволюционной] литературы, которую распространяет среди идеологически близких себе знакомых.

Учитывая, что пребывание *Марченко М. И.* на свободе может отразиться на ходе ведения следствия, а также руководствуясь ст.ст. 143 и 156 УПК [47] УССР, —

Постановил:

Избрать мерой пресечения способов уклонения от суда и следствия по отношению *Марченко* Михаила Ивановича содержание его под стражей в Киевской тюрьме.

Настоящее постановление представить Прокурору УССР.

Ст[арший] оперуполномоч[енный] 3 отдела
сержант госбезопасности — *Пастухов*
Зам[еститель] начальника 3 отдела 3 управления
лейтенант госбезопасности — *Шаров*
Согласен: Начальник 3 управления НКГБ УССР
капитан госбезопасности — *Дроздецкий*

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 3 — 4. Оригінал. Машинопис.

Док. № 2

З протоколу допиту М. І. Марченка в НКДБ УРСР у м. Києві [48]

28 червня 1941 р.

[...]

Вопрос: В чем заключалась Ваша связь с митрополитом Шептицким и почему Вы скрываете эту связь?

Ответ: Этого я не скрываю. Связи, как таковой, с ним я не имел. Приходилось мне сталкиваться с ним всего один раз с ведома секретаря Львов[ского] горпарткома Колесниченко, я был минут 10 — 15 на квартире Шептицкого (вернее, в его духовной канцелярии) с целью получить у него согласие на передачу принадлежащего ему одного дома для общежития университета.

При этом посещении Шептицкого также присутствовал декан юридического факультета университета — Недбайло.

Вопрос: Где Вы приобрели контрреволюционную националистическую литературу, в частности книгу Гитлера «Моя борьба», и кому Вы давали эту литературу для пользования?

Ответ: Некоторые из этих книг я закупил в различных магазинах г. Львова. Значительное количество этих книг, среди которых оказалась «Моя борьба» Гитлера, я застал на квартире, в которую я поселился по прибытии во Львов.

Билыку Порфир[ию] Антоновичу [49] я давал книгу — 1-ю часть Истории Сичевых стрельцов, относящуюся к периоду 1914 — 18 годов.

Супруненко Николаю Ивановичу [50] — Винниченко «Відродження нації».

Больше никому никаких книг я не давал.

Записано с моих слов верно, мне прочитано: [51].

М. Марченко

Допросил:

Ст[арший] о[пер]уполномоченный сержант госбезопасности *Мирошниченко*

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 26 — 27. Оригінал. Рукопис.

Док. № 3

Протокол допиту М. І. Марченка в НКДБ УРСР у м. Києві

6 липня 1941 р.

Допрос начат —
« прерван — [52]

Вопрос: Вам предъявлено обвинение, в котором Вы обвиняетесь в том, что, работая ректором Львовского госуд[арственного] университета, извращали национальную политику партии, хранили, уже будучи в Киеве, контрреволюционную националистическую литературу.

Вы признаете себя виновным в предъявленном Вам обвинении?

Ответ: Я признаю себя виновным только в том, что я хранил контрреволюционную националистическую литературу. Что же касается моих извращений в вопросе национальной политики, то я это просто считаю своими ошибками в своей практической работе. Кроме того, я хочу дополнить, что большинство изъятой у меня националистической литературы [53] является литературой, которая нужна мне была для научной работы.

Протокол допроса записан с моих слов верно.

М. Марченко

Допросил ст[арший] следов[атель] след[ственной] части НКГБ УССР ***Логунов***

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 41 — 42. Оригінал. Рукопис.

Док. № 4

Протокол допиту в'язня М. І. Марченка слідчим НКВС УРСР Кузнєцовим у м. Томську[54]

6 березня 1942 р.

Допрос начат в 12 ч. 00 м.

Вопрос: Кому из Ваших соэтапников в пути следования из Киевской в Томскую тюрьму, в вагоне Вы говорили: «Моя Украина была насильно присоединена к России, над ней издевались до революции, а в последнее время украинцев осталось очень мало, миллионов 29 — 30, и все крупные города, как Киев, Одесса, населены евреями до 80 %, а украинцев порассылали по Сибири»?

Ответ: Настаиваю на том, что подобного разговора вообще я не вел в пути следования из Киевской в Томскую тюрьму.

Вопрос: Какие украинские песни пелись заключенными в Вашем вагоне?

Ответ: Заключенные, ехавшие со мной в одном вагоне, пели следующие песни: «Заповит», «Ревут та стогнут горы», «Ревэ та стогне Днипр широкий», «Копав, копав крыныченьку» и еще несколько бытовых песен, название которых я сейчас не помню. Песни пелись между г. Челябинском и г. Свердловском.

Вопрос: Во время пения «Ревут, стогнут горы» кому Вы говорили о том, что Вы такой же невольник, страдающий сейчас за Украину?

Ответ: Я этого никому не говорил и даже не мог говорить.

Вопрос: Какие запрещенные националистические песни Вы пытались заводить в вагоне?

Ответ: Никаких песен в вагоне я не заводил, тем более запрещенных, и к тем песням, что пелись, я никакого отношения не имел.

Вопрос: По тем данным, которыми располагает следствие, в вагоне были попытки петь песню «Ще не вмерла Украина». Кто ее начинал?

Ответ: Я песни «Ще не вмерла Украина» в вагоне не слыхал и поэтому, кто ее пел, мне не известно.

Вопрос: С кем Вы вели беседы в вагоне?

Ответ: В вагоне я вел беседы с Максименко, Сотником и Решетько, с которыми я лежал на одной полке.

Вопрос: Что за разговоры были у Вас с указанными лицами о материальном (общем) благосостоянии трудящихся в западных областях Украины при б[ывшей] Польше и при Советской власти?

Ответ: Разговоров, в которых проводилась бы какая-либо аналогия между положением трудящихся в б[ывшей] Польше и трудящихся в Советском Союзе, не было.

Вопрос: Когда, в каких камерах Томской тюрьмы № 3 Вы проводили беседы на исторические темы, в которых бы протаскивали буржуазный национализм?

Ответ: В камере № 3 корпуса № 2, в ноябре 1941 года мной были прочитаны лекции на следующие темы: «Киевская Русь», «Создание и возвышение Московского государства», «Нашествие татар». В декабре 1941 г. в камере № 4 корпуса № 2 прочитаны простецкие популярные лекции: «Возвышение Московского государства», «Новгород Великий», «Завоевание Ермаком Сибири». Все эти лекции прочитаны по убедительной просьбе заключенных и никакого буржуазного национализма в них я не протягивал.

Вопрос: В чем Вы считали политику партии по отношению к западным областям неверной?

Ответ: Политику партии, проводимую в западных областях, я считал верной. Я лично был против отдельных искривлений этой политики отдельными работниками, приехавшими из восточных областей Украины и не знавших местных условий.

Вопрос: Вы лично приехали из каких областей?

Ответ: Я приехал из г. Киева.

Вопрос: Почему же Вы могли знать условия крестьянства и проводимую по отношению к нему политику лучше, чем люди, которые непосредственно там находились?

Ответ: Я также плохо знал условия Западной Украины. Поэтому лично в своей работе допустил ряд грубых ошибок, о которых показал ранее. В отношении же налоговой системы по отношению к крестьянству, мне казалось, что она проводится неверно, что и подтвердилось в дальнейшем, когда ЦК КП(б)У исправило отдельные искривления.

Вопрос: Как вы относились к форсированию колхозного и совхозного строительства в западных областях?

Ответ: Форсирование колхозного и совхозного [55] строительства в конце 1939 и в первое полугодие 1940 г. в западных областях Украины не проводилось, и я с этим был согласен.

Вопрос: Почему Вы считали, что форсировать колхозное и совхозное строительство нельзя и как Вы понимали слово «форсировать»?

Ответ: Я считал, что за один год нельзя было провести сплошную коллективизацию и насадить совхозы. Таким образом я и понимал слово «форсировать». Такая политика и не проводилась. В детали же крестьянского вопроса я не входил, так как им непосредственно не занимался, а о совхозах я никогда не говорил [56].

Вопрос: Почему Вы считали, что крестьянство якобы [57] враждебно настроено по отношению к советской власти?

Ответ: Я никогда так не считал и никому не говорил, что крестьянство западных областей Украины настроено враждебно по отношению к советской власти.

Вопрос: По приезде в г. Киев кому Вы говорили о том, что не согласны с той политикой национализации частной собственности, которую проводит партия в западных областях Украины? [58]

Ответ: Этого я никому не говорил, так как я был согласен с политикой партии, проводимой в области национализации в Западной Украине.

Вопрос: Как Вы расценивали ликвидацию «спортивных» и «просветительных» организаций, оставшихся после установления советской власти в Западной Украине?

Ответ: Я был согласен с их ликвидацией.

Вопрос: Не говорили ли Вы о том, что политика партии на селе, якобы, озлобила крестьянство, национализация — кустарей и мелкую буржуазию города, а ликвидация просветительных организаций и другие мероприятия партии, о которых будем говорить далее, — интеллигенцию?

Ответ: О недовольстве крестьян и интеллигенции в своем большинстве я никогда не говорил. Вполне закономерным явлением было то, что кулачество, буржуазия и националистические элементы из числа интеллигенции были недовольны советской властью. О их недовольстве, естественно, приходилось говорить.

Вопрос: Как Вы относились к репрессии участников националистических организаций?

Ответ: Я относился положительно к той линии, которую проводила наша разведка, но слишком массовые аресты меня наталкивали на мысль: «Не чрезмерно ли увлекаются репрессиями?»

Вопрос: Где Вы сравнивали политику партии в области строительства учебных заведений с героем Салтыкова-Щедрина — «упразднителем наук»?

Ответ: Политику партии в области перестройки вузов в Западной Украине я никогда не сравнивал с героями Салтыкова-Щедрина.

Был случай, когда я однажды высказался по поводу личного указания зам. наркома [просвещения] УССР Кирсы [59], а именно: Кирса высказал свое мнение о том, чтобы я как ректор университета без потребности освобождал с работы старую польскую профессуру. Я высказался, что не хочу быть в роли Щедринского градоначальника, который первым своим подвигом, прибыв в город — сжег гимназии и упразднил науки [60], т. е. это высказывание было аллегорическое. Я об этом случае рассказал кому-то из членов партии своей организации, но кому — сейчас не помню.

Допрос прерывается в 16 ч. 45 м.

Записано с моих слов верно, мной прочитано, в чем и подписуюсь.

М. Марченко

Допросил: следователь *Кузнецов*
Допрос продолжен [61] в 21 ч. 15 м.

Вопрос: Среди какого круга лиц Вы восхваляли условия труда и быта профессорско-преподавательского состава польских вузов и охаивали условия труда и быта профессорско-преподавательского состава советских вузов?

Ответ: Условия труда и быта профессорско-преподавательского состава в советских вузах я никогда не охаивал, никогда ничего плохого о этом я не говорил.

Одному из научных сотрудников Института [истории Украины] Академии наук — Шерстюку [62] — я сказал, что в Львовском университете были созданы неплохие условия для научной работы профессорско-преподавательского персонала.

Вопрос: После Вашего ареста, будучи уже в Томской тюрьме № 3, высказывали ли Вы кому-либо из заключенных Ваши взгляды на политику партии в западных областях Украины?

Ответ: После своего ареста, в Томской тюрьме № 3 я ни с кем не обсуждал политики партии в западных областях Украины.

Допрос окончен [в] 24 ч. 00 м.

Записано с моих слов верно, мной прочитано, в чем и подписуюсь

М. Марченко

Допросил: следователь *Кузнецов*

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 45 — 48. Оригінал. Рукопис.

Док. № 5

Свідчення В. Ю. Гессена слідчому НКВС УРСР Кузнєцову в м. Томську про націоналістичні погляди в'язня М. І. Марченка [63]

2 червня 1942 р.

1942 г., июня мес[яца], 2[-го] дня. Я, следователь следгруппы НКВД УССР — Кузнецов, допросил в качестве свидетеля:

1. Фамилия Гессен
2. Имя и отчество Владимир Юльевич [64]
3. Дата рождения 1901 г. рож[дения]
4. Место рождения г. Ленинград
5. Местожительство г. Ленинград
6. Нац[иональность] и граж[данство] (подданство) еврей
7. Паспорт [65]
8. Род занятий доцент Ленинградского госуниверситета
9. Социальное происхождение из служащих
10. Социальное положение (род занятий и имущественное положение):
    а) до революции на иждивении родных
    б) после революции служащий

11. Состав семьи жена Мина Яковлевна и два сына, которые находятся в РККА
12. Образование (общее, специальное) высшее
13. Партийность (в прошлом и в настоящем) беспартийный, чл[ен] ВКП(б) с 1917 г. по 1921 г., выбыл механически.
14. Каким репрессиям подвергался: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что):
а) до революции не судился
б) после революции 16 ноября 1940 г. по ст. 16-58-7 осужден на 8 лет
15. Какие имеет награды (ордена, грамоты, оружие и др.) при Соввласти не имеет
16. Категория воинского учета запаса и где состоит на учете не состоит
17. Служба в Красной армии (Красн[ой] гвардии, в партизанск[их] отрядах), когда и в качестве кого с 1919 по 1921 г. политруком
18. Служба в белых и др[угих] к[онтр]р[еволюционных] армиях (когда, в качестве кого) не служил
19. Участие в бандах, к[онтр]р[еволюционных] организациях и восстаниях не принимает
20. Сведения об общественно-политической деятельности не участвует

В. Гессен

Свидетель о содержании ст.ст. 92 и 95 УК РСФСР предупрежден [66].

В. Гессен

Примечание: Каждая страница протокола должна быть заверена подписью допрашиваемого, а последняя и допрашивающего.

Собственноручные показания свидетеля Гессена Владимира Юльевича от 2 июня 1942 г. [67]

С заключенным Марченко Михаилом Ивановичем я познакомился или в конце ноября или в начале декабря 1941 г., когда Марченко был переведен в камеру № 4 — II корпуса [Томской тюрьмы]. Вскоре после появления своего в этой камере Марченко изъявил желание провести в камере, вслед за мной, несколько исторических лекций. И действительно в декабре м[еся]це эти лекции Марченко прочел. Выбрав темами своих лекций — а) Киевское государство, б) Украина в XVI в., в) Исторические памятники гор. Киева, г) «Слово о полку Игореве», — Марченко прежде всего заявил, что проводить свои лекции он будет только на украинском языке, ибо украинский язык является государственным языком Союза ССР и по той причине, что он, Марченко, может читать лекции только на украинском языке. А затем в своих лекциях Марченко проводил следующие украинские буржуазно-националистические взгляды: 1) Марченко заявил, что украинский и русский народ развивались исторически в одно и то же время, т. е. с VIII — IX века, в то время, как на самом деле украинская нация складывается в XIV — XVI в.в. 2) Марченко заявил, что с самого начала русские стали угнетать и завоевывать Украину и украинский народ, что завоевание гор. Киева кн[язем] Олегом и убийство Аскольда и Дира в начале X века [68] были уже актами, направленными против украинского народа. Это, конечно, ложь. Аскольд и Дир, как и другие лица из дружины Рюрика, бежавшие от него, обосновались на Днепре, где и сложился город Киев. Никаких украинцев тогда и в помине не было. Были различные славянские племена, объединяемые кн[язем] Олегом. 3) Марченко заявил, что Киев — первая столица Руси. Это неправда, ибо первой столицей был Новгород. 4) Марченко заявил, что «Слово о полку Игореве» является памятником творчества украинского народа. Это ложь, ибо это «Слово о полку Игореве» является памятником творчества русского народа в целом. 5) Во всех своих лекциях Марченко в больших дозах цитировал документы церковно-религиозного характера и содержания, а в беседе об историч[еских] памятниках Киева у него шла речь только о монастырях и церквах [69]. 6) Марченко заявил в своей лекции, что крещение Руси и усиление церкви было явлением сплошь прогрессивным, и сослался при этом на Энгельса, Ленина и Сталина, умолчав, что Энгельс, Ленин и Сталин говорят одновременно и об отрицательных сторонах этого явления. 7) Марченко говорил в своих лекциях об особо прогрессивной и пе-

редовой католической церкви, которая, мол, несла европейскую образованность и культуру в Московское государство и на Украину. Это, конечно, извращение исторических фактов. 8) В завоевании новых территорий Московским государством Марченко видит только отрицательные стороны (угнетение, варварство, издевательство, азиатчину и пр.), умалчивая о прогрессивной стороне этих завоеваний, что все время подчеркивают Ленин и Сталин [70]. Эти высказывания Марченко могут подтвердить заключенные Петельский Василий Иванович, Асперов-Опоков Евгений Евгениевич, Захарченко (имя и отчество забыл).

Далее, в начале февраля [1942 г.] Марченко с еще несколькими украинцами, главным образом студентами, в бане, примерно в начале февраля 1942 г., распевал запрещенные украинские националистические песни, что должны подтвердить заключенные Захарченко и Некрасов, в то время содержавшиеся в камере № 4 II корпуса.

Затем 28-го или 29-го февраля 1942 г. в камере № 2 VII корпуса в присутствии заключенных Демьянова Александра Борисовича, Загальского Николая Сергеевича (отчество точно не помню), Галамаки и Куванжи Марченко говорил о несправедливости операции по ликвидации польских денег в Зап[адной] Украине, которая разорила гл[авным] обр[азом] рабочих и крестьян, о том, что он лично знал об этой предстоящей операции и принял ряд мер (докладніше див. док. № 9. — О. Р.), что в Польше не было того национального угнетения, о котором писали советские газеты, и что украинцы и евреи могли свободно поступать в польские университеты, что в Польше культура стояла значительно выше, чем в СССР, что в Польше можно было свободно покупать любые книги и газеты, в том числе и советские, а у нас, мол, нет и т. д. и т. п. Затем Марченко превозносил дешевизну и качество продуктов и товаров в Польше, а равно и их количество, отметив, что вскоре после установления Советской власти все коренным образом меняется. Все это говорилось в присутствии и заключенного Пивника Леонида Самойловича (по документам имя и отчество несколько иные).

Взаимоотношения с Марченко были самые нормальные и никаких столкновений у нас не было.
Добавить больше нечего.

Вл. Гессен

Допросил следователь *Кузнецов*

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 126 — 128 зворот. Оригінал. Рукопис.

Док. № 6

Акт слідчої групи НКВС УРСР у м. Томську про відмову в'язня М. І. Марченка давати додаткові зізнання слідству

30 липня 1942 р.

Акт

г. Томск *30 июля 1942 г.*

Я, следователь следгруппы НКВД УССР Кузнецов, сего числа, в присутствии нач[альника] следгруппы НКВД УССР — Кучеренко, предложил обвиняемому Марченко М. И. ряд вопросов по существу предъявленного ему, Марченко, обвинения, на что обвиняемый заявил, что он ни на какие дополнительные вопросы отвечать не будет, так как считает свое дело законченным и объяснение будет давать лишь суду.

После предъявления обвиняемому Марченко ряда дополнительных свидетельских показаний, он лично, путем зачтения ознакомился с ними, после чего заявил, что протокол об окончании следствия он подписывать не будет,

мотивируя это, как и ранее отказ от дачи показаний, тем, что протокол об окончании следствия им подписан 7 марта 1942 года.

В чем и составлен настоящий акт для приобщения его к следделу № 147333/2702.

Следователь следгруппы НКВД УССР *Кузнецов*

Нач[альник] следгруппы НКВД УССР *Ал. Кучеренко*

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 147 — 147 зворот. Оригінал. Рукопис.

[1] Див.: К о в а л ь М. В. Україна: 1939 — 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 49 — 50.

[2] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 257.

[3] Там же, спр. 439, арк. 206.

[4] Там же, спр. 471, арк. 112 — 120; ЦДАВО України, ф. 1267, оп. 1, спр. 127, арк. 210, 221.

Цікава подальша доля А. І. Котовської. Зарахована до штату редакції газети «Комуніст» з 22 липня 1937 р., вона 8 серпня того ж року звернулася з листом на ім'я С. В. Косіора, в якому, зокрема, зазначала: «Мою роботу в редакції може виконувати гарний кореспондент-робітник, здебільшого моя робота полягає в тому, що я направляю одержані матеріали до обкомів, міськкомів, райкомів для вжиття заходів.

Тов. Косіор, я п'ять років вчилась в ІЧП і хоча вороги мені заважали, але я вивчала класиків марксизму, два роки я вчила історію народів СРСР і дуже втяглась в цю науку.

Прошу Вас, тов. Косіор, послати мене на роботу, де б я могла далі вивчати історію народів СРСР, якщо це неможливо, то на практичну роботу в район».

1 вересня 1937 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив А. І. Котовську редактором з історичних дисциплін видавництва «Радянська школа» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 477, арк. 16 — 18).

[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 476, арк. 185.

[6] Див.: С а н ц е в и ч А. В., К о м а р е н к о Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 34 — 35.

[7] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 435, арк. 43.

[8] ДА СБУ, спр. 46347-ФП, арк. 77-77зв.

[9] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4291, арк. 189.

[10] Там же.

[11] Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 564, арк. 171.

[12] Цит. за: Західня Україна під большевиками. IX. 1939 — VI.1941 / Збірник за ред. М. Рудницької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 107.

[13] Там же. — С. 186.

[14] ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 20 — 20 зв.

[15] Д е м ' я н ч у к - Т о м и ч Я. До історії Львівського державного університету ім. Івана Франка // Михайло Марченко (1902 — 1983): Патріот, репресований історик // Зона: Часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. — К., 1993. — № 4. — С. 189.

[16] ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 113.

[17] Див.: К о р ж а в и н Н. В соблазнах кровавой эпохи // Новый мир. — 1992. — № 8. — С. 156.

[18] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 20, арк. 98 — 99.

[19] Там же, арк. 101.

[20] ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 103 — 104.

[21] Цит. за: Західня Україна під большевиками... — С. 187.

[22] Див.: А д ж у б е й А. И. Крушение иллюзий. — М., 1991. — С. 58.

[23] К о р ж а в и н Н. В соблазнах кровавой эпохи // Новый мир. — 1992. — № 8. — С. 156 — 157.

[24] Див.: Західня Україна під большевиками... — С. 30 — 31.

[25] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 20, арк. 222 — 236.

[26] ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 115 — 117.

[27] Там же, арк. 117 — 118.

[28] Там же, спр. 45992-ФП, арк. 4.

[29] Там же, спр. 31982-ФП, арк. 124 — 125.

[30] Питанням радянізації вищої школи Західної України й, зокрема, Львівського університету, присвячено кілька публікацій у колишній українській радянській історіографії (див., напр.: С о к о л о в с ь к а Т. Перебудова роботи Львівського університету на радянських засадах (1939 — 1941 рр.) // Ювілейна наук. сесія, присвячена 300-річчю Львівського ордена Леніна держ. ун-ту ім. Ів. Франка: Тези доповідей секцій історичних та юридичних наук. — Львів, 1961. — С. 3 — 6; С т е б л і й Ф. І. Перебудова і розвиток вищої освіти в західних областях УРСР в перші роки радянської влади (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // З історії Української РСР. — К., 1962. — Вип. 6/7. — С. 126 — 141; та ін.).

Серед праць новітньої національної історіографії на цю тему слід відзначити цікаву розвідку В. Р. Ковалюка (див.: К о в а л ю к В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України (вересень 1939 р. — червень 1941 р.) // Укр. іст. журн. — 1993. —

№ 2/3. — С. 3 — 17). Див. також: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 — 50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 184 — 210, 318 — 327 (Розділ V. Політика нової влади щодо західноукраїнської інтелігенції після возз'єднання (вересень 1939 р. — червень 1941 р.).

[31] Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, спр. 84, арк. 24 — 25.

[32] Цит. за: Валерій Марченко (1947 — 1984) — публіцист, літературознавець, перекладач, совєтський політв'язень, нескорений борець за права людини // Зона. — 1992. — № 2. — С. 11.

[33] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 2 — 3.

[34] Див.: Оглоблин О. Боротьба старшинських угрупувань на Гетьманщині в кінці XVII ст. і виступ Петрика // Записки історичного та філологічного факультетів / Львівський державний університет ім. І. Франка. — Львів, 1940. — Т. 1. — С. 59 — 72.

[35] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 4.

[36] Там же, оп. 24, спр. 1256, арк. 14.

[37] Див.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — 258 с.; Марченко М. І. Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. — К., 1961. — 286 с.

[38] Див.: Винар Л. [Рец. на:] Марченко М. І. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. — Київ, 1959 // Український історик. — 1965. — № 3/4. — С. 94 — 97.

[39] Див.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин, 1899 — 1992: Біографічна студія. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж, 1994. — С. 32.

[40] Див.: Марченко Михайло Іванович: [Некролог] // Укр. іст. журн. — 1983. — № 3. — С. 157; Помер проф. Михайло Марченко // Нові дні (Торонто). — 1983. — Квітень. — № 398. — С. 30.

[41] Західня Україна під большевиками. — С. 5.

[42] На документі (арк. 3) у лівому верхньому куті машинописна резолюція, засвідчена печаткою «Народний комісаріат державної безпеки УРСР»: «Утверждаю. Нарком госбезопасности УССР ст[арший] майор госбезопасности Мешик. «22» июня 1941 года», а також дві рукописні резолюції, перша — у верхньому куті ліворуч: «Арест санкционирую. Пом[ощник] Военного прокурора КОВО военюрист 3 ранга [Підпис нерозбірливий]. 22.VI.41 г.» (завірена печаткою «Пом[ощник] Военпрокурора КОВО по Киевской области»), друга — у верхньому куті праворуч: «Арест Марченко М. И. санкционирован ЦК КП(б)У. Зам[еститель] нач[альника] 3 отд[ела] 3 управ[ления] НКГБ УССР Шаров. 22.VI.41 [г.]».

Старший майор держбезпеки — 7 жовт. і 26 листоп. 1935 р. постановами ЦВК та РНК СРСР були встановлені спеціальні звання керівного складу Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР. З огляду на спеціальний характер звань працівників органів безпеки вони за рангом істотно перевищували відповідні звання в РСЧА. Так, напр., звання сержанта (первісне із спецзвань ГУДБ) відповідало лейтенантові, а старшого майора — генерал-лейтенантові (приблизно) (Див.: Ганичев П. П. Воинские звания. — М., 1989. — С. 52 — 53).

Мешик П. Я. — нарком держбезпеки УРСР, у повоєнний час міністр внутрішніх справ УРСР. Заарештований 1953 р. разом з Л. П. Берією. Спеціальним судовим засіданням Верховного Суду СРСР 18 — 23 грудня 1953 р. Л. П. Берія та група його найближчих підлеглих (в тому числі П. Я. Мешик) були засуджені до страти. П. Я. Мешик, зокрема, звинувачувався у «зраді Батьківщині, здійсненні терористичних актів й участі в антирадянській зрадницькій групі». 23 грудня 1953 р. вирок виконано.

[43] Дата вписана чорнилом.

[44] Жертв революції (вулиця) — до 1919 р. — Трьохсвятительська, з 1919 по 1955 р. — вул. Жертв революції, з 1955 р. — вул. Героїв революції. Нині відновлено колишню назву — Трьохсвятительська.

[45] УК — Кримінальний кодекс ("Уголовный кодекс").

[46] ОУН — Організація українських націоналістів.

У кримінальній справі М. І. Марченка (арк. 141а) міститься витяг з протоколу допиту від 6 — 7 грудня 1940 р. Костянтина Івановича Вальчика (нар. 1913 р.), якого звинувачували у належності до ОУН. Останній свідчив, що під час його роботи у Львівській крайовій екзекутиві ОУН він нібито дістав відомості від її керівників щодо контактів націоналістичного підпілля з ректором ЛДУ Марченком. За тими ж даними, «уся практична робота Марченка в університеті сприяла посиленню націоналістичного виховання студентської молоді». Одночасно К. І. Вальчик зауважував, що прямих доказів належності М. І. Марченка до ОУН він не має.

[47] УПК — Кримінально-процесуальний кодекс ("Уголовно-процессуальный кодекс").

[48] Підписи М. І. Марченка після кожної відповіді та під кожною сторінкою протоколу.

[49] Білик Порфир Антонович — у передвоєнні роки старший наук. співробітник Інституту історії України АН УРСР.

[50] Супруненко Микола Іванович (1900 — 1984) — укр. історик, акад. АН УРСР (з 1972), доктор іст. наук (з 1954), професор (з 1955), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Після закінчення 1937 р. ІЧП (спеціалізувався із всесвітньої історії) — на науковій роботі в Інституті історії України (з 1955 р. — завідділом історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадян. війни). Найголовніші праці: «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918 — 1920 рр.)» (1951), «Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 — 1945 гг.)» (1956), «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918 — 1920)» (1966) та ін.

[51] Це речення дописано власноручно М. І. Марченком зеленим чорнилом.

[52] Прочерк у тексті.

[53] Далі закреслено: «мне нужн[а]».

[54] Протокол допиту заповнено від руки синім чорнилом. Внизу кожної сторінки й наприкінці протоколу — власноручні підписи М. І. Марченка. Текст приведено у відповідність до норм сучасного російського правопису, оскільки рукописний оригінал малописьменного Кузнєцова рясніє помилками: «заключеные», «запрещеные», «песьни», «трудяжихся», «онология», «которих», «интельгенция» або «интильгенция» тощо.

[55] «и совхозного» вписано над рядком.

[56] «В детали же крестьянского вопроса я не входил, так как им непосредственно не занимался, а о совхозах я никогда не говорил» — ідеться про аграрну політику нової адміністрації після возз'єднання західноукраїнських земель.

М. І. Марченко цілком слушно зауважував, що попервах радянська адміністрація в Західній Україні не прагнула форсувати колгоспно-радгоспне будівництво, діяла обережно. Але поволі темпи колективізації зростали. Якщо на кінець 1940 р. було організовано 276 колгоспів, які об'єднали 21,3 тис. господарств, то на червень 1941 р. у семи західних областях УРСР існував 2651 колгосп, де було об'єднано 177194 (11,4 %) селянських господарств. Було організовано 80 радгоспів.

Організація колгоспів проводилася загалом авторитарно, наказами згори. Методи й форми колективізації за відомими сталінськими рецептами автоматично (хай і в м'якшій формі) переносилися на терени Західної України. В ряді районів прийом селян до колгоспів проводився огульно, мали місце грубі порушення законності, розкрадання майна фільварків, репресованих колоністів, осадників. На цих фактах робився наголос у постановах ЦК КП(б)У від 28 верес. 1940 р. «Про помилки, допущені деякими місцевими партійними організаціями Рівненської і Волинської областей» та листопадового (1940 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про роботу Львівського і Рівненського обкомів КП(б)У», що закликали до гнучкішої політики в аграрному секторі західних областей республіки.

Процес колективізації у Західній Україні перервала війна. Форсована колективізація на цих теренах розпочалася з другої половини 1947 р. (Див.: Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. — К., 1989. — С. 328 — 330; див. також: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Згадка на сумні роковини. — К., 1990. — С. 7 — 11).

[57] «якобы» вписано над рядком. Внизу аркуша науковець власноручно дописав: «Вставленному «якобы» верить. М. Марченко».

[58] «с той политикой национализации частной собственности, которую проводит партия в западных областях Украины» — 14 грудня 1939 р. РНК УРСР прийняла постанову «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України». У ній, зокрема, йшлося: «Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року «Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України», Рада Народних Комісарів УРСР постановляє: І. Затвердити передачу націоналізованих промислових підприємств і установ в Західній Україні в відання відповідних республіканських наркоматів і установ [...]» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 516, арк. 171).

[59] Кирса Іван Якович — нар. 1900 р. у с. Ряському Нехворощанського району Полтавської обл. Закінчив Калачівську учительську семінарію (1918), Ніжинський інститут соцвиху (1932) та Ніжинський пединститут (1935). У 1918 — 1923 рр. — чорнороб, співробітник міліції у Полтаві та Миргороді. З березня 1923 р. — на освітянській і звільненій профспілковій роботі. 1930 р. — зав. окрвідділом наросвіти у Лубнах, 1930 — 1934 рр. — директор педтехнікуму у с. Великі Сорочинці Полтавської обл., 1934 — 1940 рр. — директор та зав. кафедрою Кременчуцького пединституту. З червня 1940 р. до жовтня 1941 р. — заст. наркома освіти УРСР. До січня 1942 р. — зав. кафедрою Башкирського пединституту в м. Уфі. Згодом нач. політвідділу Кизилського зернорадгоспу БАРСР, уповноважений по музейних фондах і директор художнього музею наркомату освіти УРСР в Уфі, уповноважений РНК УРСР по реевакуації музейних цінностей. З червня по грудень 1944 р. — директор Запорізького пединституту, потім (до березня 1947 р.) — директор Республіканської партшколи при ЦК КП(б)У, у 1947 — 1949 рр. — заст. голови Комітету у справах культури при РМ УРСР. Із серпня 1949 р. до жовтня 1952 р. — директор Полтавського пединституту. З грудня 1952 р. — доцент кафедри марксизму-ленінізму Херсонського пединституту ім. Н. К. Крупської, кандидат історичних наук (з 1953 р.).

[60] «прибыв в город — сжег гимназии и упразднил науки» — йдеться про одного з персонажів «Історії одного міста» М. Є. Салтикова-Щедріна. Характеризуючи градоначальників міста Глупова, автор зазначив щодо одного з них: «22) Перехват-Залихватський, Архістратиг Стратилатович, майор. Про нього мовчатиму. В'їхав до Глупова на білому коні, спалив гімназію й скасував науки» (Див.: Щедрін Н. (Салтиков М. Є.). Історія одного міста / Перекл. з рос. — К., 1950. — С. 17).

[61] У документі помилково зазначено: «Допрос начат в 2і ч. 15 м.»

[62] Шерстюк Федір Юхимович (нар. 1904 р.) — укр. історик, канд. іст. наук (з 1947 р.), доктор іст. наук (з 1966 р.). 1931 р. закінчив Сумський пединститут, 1936 р. — ІЧП. 1931 — 1933 рр. викладав історію СРСР у Сумському пединституті, 1936 — 1937 рр. — в ІЧП, 1937 — 1938 рр. — у Республіканській школі пропагандистів при ЦК КП(б)У. У 1938 — 1945 рр. працював в Інституті історії України АН УРСР ст. наук. співр., ученим секретарем (з 1942 р.). 1945 — 1949 рр. — консультант відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. З 1949 р. — ст. наук. співр. Інституту історії партії при ЦК КПУ. Основні праці: «Устим Кармалюк» (1943); «Олександр Пархоменко» (1944); «Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст.» (1948); «Партійне будівництво на Україні в 1926 — 1929 рр.» (1960).

[63] Документ являє собою автограф на бланку: «СССР. Народный комиссариат внутренних дел. Управление государственной безопасности УНКВД по Новосибирской области. Протокол допроса. К делу № ...» Як окрема область у складі РРФСР Томська обл. утворена 13 серпня 1944 р.

[64] **Гессен Володимир Юлійович** (1901 — ?) — колишній доцент Ленінградського ун-ту після звільнення осів у столиці Комі АРСР м. Сиктивкарі. Значно більш відомий його батько — Юлій Ісидорович Гессен (1871 — 1939) — історик, автор понад 300 наук. праць. До Жовтневого перевороту досліджував головним чином історію євреїв Росії. Один з ініціаторів видання «Єврейської енциклопедії». Згодом займався переважно питаннями історії російського пролетаріату. З 1921 р. у Ленінграді за його редакцією виходили «Архив истории труда в России», «Русское прошлое», у 1925 р. — «Хрестоматия по истории рабочего класса в России», у 1930 — 1935 рр. був редактором «Вестника АН СССР». В останні роки життя — редактор архівного відділу УНКВС СРСР по Ленінградській обл.

[65] Графа не заповнена — в'язні не мали паспортів.

[66] Анкетні дані та попередження щодо кримінальної відповідальності за неправдиві свідчення записані до протоколу слідчим Кузнєцовим, далі текст являє собою автограф В. Ю. Гессена.

[67] **«Собственноручные показания свидетеля Гессена Владимира Юльевича от 2 июня 1942 г.»** — так само починається й арк. 128.

[68] **«в начале X века»** — дописано над рядком. **«Убийство Аскольда и Дира в начале X века [...]»** — загальноприйнятою в сучасній історіографії є дата 882 р. (Див., напр.: Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 22). А. П. Новосельцев вважає, що ця подія могла відбутися навіть раніше (Див.: Новосельцев А. П. Образование Древнерусского государства и первый его правитель // Вопросы истории. — 1991. — № 2/3. — С. 12).

[69] **«в беседе об исторических памятниках Киева у него шла речь только о монастырях и церквах»**: в даному разі В. Ю. Гессен відстоює точку зору сталінської пропаганди й історіографії, згідно з якою «справжня» історія, зокрема історія культури, починається лише після жовтня 1917 р. і в ній, зрозуміло, місця культовим спорудам не знаходилося. Цікаво, що офіціозну точку зору з аналогічного приводу висловив на вересневому пленумі СРПУ 1947 р. О. Є. Корнійчук: «Деякі літератори не зовсім вірно зрозуміли наш радянський патріотизм. Вони тужили, оплакували Київ, який був під німцями. Це прекрасне почуття, патріотичне. Кожному було жаль найменшого клаптика нашої землі, а тим більше нашого славного Києва. Але вони оплакували Київ Лаври, Київ Софії, а не Київ — радянську столицю. Вони говорили про народ, але не згадували, або згадували дуже, дуже рідко про партію більшовиків, про радянський уряд, про нашого великого Сталіна» (ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 39, арк. 20).

[70] **«умалчивая о прогрессивной стороне этих завоеваний, что все время подчеркивают Ленин и Сталин»**: у рішенні журі комісії по конкурсу на кращий підручник з історії СРСР для середньої школи (серпень 1937 р.) зазначалося, зокрема, що автори конкурсних підручників розглядали приєднання нових територій до Росії (насамперед України й Грузії) як абсолютне зло. «Автори не бачать, — наголошувалося у цьому документі, за лаштунками якого стояв Сталін, — що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглиненою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглиненою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії. Вони не бачать, що друга перспектива була все ж таки найменшим злом» (Див.: Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4-го классов средней школы по истории СССР // К изучению истории: Сборник. — М., 1938. — С. 38). Теорія «найменшого зла», яка відтоді на тривалий час запанувала у радянській історіографії, використовувалася для завуальованого виправдання колонізаторської політики царату (Див., напр.: Новые документы о совещании историков в ЦК ВКП(б) (1944 г.) // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 188 — 205; та ін.).

Підготовка тексту документів до друку та примітки *О. С. Рубльова*

(Далі буде)

Голод в Україні 1946—1947 років *

Док. № 8

Повідомлення прокуратури УРСР ЦК КП(б)У і Раді Міністрів УРСР про побиття та інші репресивні дії щодо селян в Ярмолинецькому районі Кам'янець-Подільської області під час збирання урожаю та проведення хлібозаготівель

2 вересня 1946 р.

Совершенно секретно

2 августа 1946 г. РК КП(б)У и исполком Ярмолинецкого райсовета депутатов трудящихся Каменец-Подольской области направили в колхоз «Красный

партизан» бригаду из 7 человек во главе с заведующим оргинструкторским отделом РК КП(б)У Кутасовым для оказания помощи местным органам в уборке урожая и заготовке с/х продуктов.

Бригадир Кутасов вместо оказания помощи приступил к незаконным действиям в отношении местного населения и колхозников, начал арестовывать и избивать граждан, производить незаконные мобилизации и т. п.

Кутасов отдал распоряжение председателю Новоселовского сельсовета Уткину вооружить винтовками двух человек и поручить им арестовывать и приводить в сельсовет всех невышедших на работу.

3 августа было арестовано 6 человек, в том числе старая женщина, 70 лет от роду. Арестованные находились в заключении в амбаре в течение 7 часов. Затем 5 человек были допрошены, от них отобрана подписка о выходе на работу, и они были освобождены. Шестая арестованная, колхозница Мазуркевич по распоряжению Кутасова была оставлена под стражей до 6 часов утра. Двое ее детей 5-ти и 12-ти лет всю ночь простояли возле амбара, ожидая освобождения матери. Мазуркевич выработала 65 трудодней.

4 августа 1946 г. по распоряжению Кутасова арестованы 3 колхозницы, загнаны в погреб и заперты на замок.

Кутасов отдал распоряжение председателю сельсовета мобилизовывать граждан, не работающих в колхозе.

Возвращаясь в Ярмолинцы, Кутасов встретил группу колхозниц с. Новая Соколовка, направлявшихся на работу в колхоз, остановил их, начал допрашивать, а затем арестовал звеньевую и под угрозой оружия приказал сесть к нему на подводу и ехать с ним. Колхозницы вступились за звеньевую, тогда Кутасов набросился на них и стал избивать их, причем ручкой пистолета нанес тяжелые побои колхознице Марии Рогачевской, 58-ми лет, матери погибшего на фронте красноармейца, имеющей на своем иждивении двух инвалидов — мужа и второго сына.

По делу об этих преступлениях Кутасова ведется следствие.

Об изложенном сообщаю для сведения.

И. о. прокурора УССР Государственный советник юстиции 3 класса *П. Нощенко*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3558, арк. 9—10. Оригінал.

Док. № 9

Витяг з постанови Ради Міністрів СРСР про затвердження плану завезення з України овочів урожаю 1946 р. для централізованого постачання населення м. Москви [2*]

12 вересня 1946 р. [3*]

Сообщаю выписку из постановления Совета Министров СССР от 11 сентября 1946 г. № 2024:

«1. Утвердить на 1946/1947 год для централизованного снабжения населения г. Москвы план завоза овощей урожая 1946 г. из Украинской ССР в следующих количествах: овощей — 25 тыс. т, в том числе лука 3 тыс. т.

2. Обязать Министерство торговли, Центросоюз и председателя Совета Министров Украинской ССР обеспечить завоз в г. Москву овощей к 15 ноября 1946 г.

...10. Обязать Министерство путей сообщения и речного флота обеспечить подачу вагонов, судов и барж под погрузку картофеля и овощей по предъявлению грузов отправителями до 1 ноября 1946 г.

...12. Утвердить уполномоченным Совета Министров Союза ССР по отгрузке картофеля и овощей в г. Москву по Украинской ССР т. Захарова.

13. Утвердить правительственную комиссию по завозу картофеля и овощей в г. Москву в составе тт. Павлюкова (секретарь МГК ВКП(б), Парфенова (Московский совет), Дубровина (Министерство путей сообщения), Фролова

(Московский совет), Степанова (Министерство заготовок), Вахтурова (Министерство речного флота), Шарова (Министерство торговли СССР), Губермана (Транспортное Управление Моссовета)" [1].

Зам. председателя Совета Министров Союза ССР *Л. Берия*

Управляющий делами Совета Министров СССР *Я. Чадаев*

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3736, арк. 132—133. Копія машинописної телеграми.

Док. № 10

Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію у витрачанні хліба по Українській РСР

30 вересня 1946 р.

Совершенно секретно

Совет Министров Союза ССР и Центральный Комитет ВКП(б) приняли 27 сентября 1946 г. постановление об экономии в расходовании хлеба. В этом постановлении Совет Министров СССР и Центральный Комитет ВКП(б) указывают, что «к сильной засухе, постигшей нынешним летом значительное количество областей нашей страны, за последние две недели прибавились новые нежелательные моменты. Уборка хлеба в наиболее урожайных районах, какими являются Сибирь, Казахстан, центральные и северные области, происходит в неблагоприятных климатических условиях, при систематических дождях. По этой причине хлебные ресурсы государства претерпели дальнейшее сокращение. Ввиду этого в целях бесперебойного обеспечения населения хлебом до нового урожая, Совет Министров Союза ССР и ЦК ВКП(б) признали необходимым теперь же пойти на некоторые сокращения расходования государственных хлебных ресурсов, сократить контингент снабжаемого населения, проживающего в сельской местности, снять с пайкового снабжения хлебом в городах и рабочих поселках часть неработающих взрослых иждивенцев и несколько уменьшить остальным иждивенцам норму выдачи хлеба по карточкам. Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) при этом учитывают, что за последнее время произошло значительное понижение цен на продукты на колхозном рынке, и это дает возможность лицам, снимаемым с пайкового снабжения, как в сельской местности, так и в городах, покупать продукты на колхозном рынке».

В целях обеспечения экономного расходования хлеба Совет Министров Украинской ССР и Центральный Комитет КП(б)У, в соответствии с постановлением Совета Министров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б) от 27 сентября 1946 г. «Об экономии в расходовании хлеба» постановляют сократить отпуск муки, крупы и зернофуража на октябрь 1946 г. по Украинской ССР на 35 тыс. 250 т против уровня расхода по плану на сентябрь месяц, установленному в размере 132 тыс. 170 т.

Для этого осуществить следующие мероприятия:

1. Сократить расход муки и крупы по пайковому снабжению населения на 27 тыс. 300 т или на 21,3 % к уровню сентябрьского плана пайкового снабжения, установленному в размере 128 тыс. 470 т, произведя это сокращение за счет:

а) уменьшения с 1 октября с. г. на 57,7 % фондов муки, выделяемых для снабжения населения, проживающего в сельских местностях, что даст экономию муки 10 тыс. 924,9 т в месяц.

В связи с этим обязать министра торговли УССР т. Дрофа И. Т. и председателей исполкомов облсоветов депутатов трудящихся сократить контингент снабжаемых в сельской местности на 2 млн. 892,1 тыс. человек, в том числе за счет иждивенцев, рабочих и служащих совхозов, подсобных хозяйств и МТС, рабочих и служащих предприятий и учреждений местной

промышленности, промысловой кооперации, рабочих и служащих лесоохраны и других с распределением по областям согласно приложению № 1 [4*];

б) снять с пайкового снабжения хлебом в городах и рабочих поселках неработающих взрослых иждивенцев (кроме учащихся и лиц, связанных с уходом за малолетними детьми) в количестве 742,4 тыс. человек, а также за счет упорядочения карточной системы и ликвидации злоупотреблений в деле выдачи карточек, сократив этим путем количество хлебных карточек в городах на 94,8 тыс. карточек, что вместе даст экономию хлеба 1 тыс. 690,4 т в месяц с распределением по областям согласно приложению № 2 [4*];

в) прекратить отпуск хлеба и крупы сверх нормы по карточкам по всем видам дополнительного питания всем категориям населения, что даст экономию крупы и муки 9 тыс. 441 т в месяц с распределением по областям согласно приложению № 3 [4*];

г) уменьшить с 1 октября 1946 г. нормы выдачи хлеба всем иждивенцам в городах и рабочих поселках с 300 до 250 г в день на человека, а детям с 400 до 300 г, что даст экономию муки 7 тыс. 98,2 т в месяц с распределением по областям согласно приложению № 4 [4*];

д) сократить отпуск крупы по пайкам с заменой картофелем, что даст экономию крупы 4 тыс. 250 т в месяц.

2. Обязать министра торговли УССР т. Дрофа И. Т.:

а) строго ограничить контингент населения, снабжаемого пайковым хлебом в октябре с. г. в городах и на селе количеством не более 9 млн 568 тыс. человек вместо числящихся на снабжении 13 млн. 437,9 тыс. человек с распределением по областям согласно приложению № 5 [4*];

б) совместно с Госпланом УССР и облисполкомами представить к 25 октября 1946 г. предложения о дальнейшем сокращении контингентов, снабжаемых пайковым хлебом.

3. Прекратить коммерческую торговлю зернофуражом, что даст экономию 3 тыс. 700 т зерна в месяц.

4. Обязать министра торговли УССР т. Дрофа уменьшить сентябрьский план пайкового снабжения хлебом на 3 тыс. т муки и 280 т крупы с распределением по областям согласно приложению № 6 [4*].

5. Установить с учетом количества календарных дней октября общий план расхода хлебопродуктов на октябрь 1946 г. по рыночному фонду в размере:
муки 92 тыс. 920 т;
крупяных (с учетом частичной замены крупы картофелем) 8 тыс. 250 т
с распределением по областям, согласно приложению № 7 [4*].

Обязать уполномоченного Министерства заготовок СССР по УССР т. Калашникова производить отпуск муки и крупы строго в соответствии с установленными фондами, не допуская перерасхода хлеба.

6. Обязать Министерство торговли УССР, исполкомы облсоветов депутатов трудящихся и обкомы КП(б)У навести порядок в учете и планировании контингента, состоящего на пайковом снабжении, и не позднее 15 октября 1946 г. доложить Совету Министров УССР и ЦК КП(б)У о результатах проверки и принятых мерах по упорядочению учета и планирования контингента.

7. Обязать министра торговли УССР (т. Дрофа) обеспечить организованное проведение предусмотренных мероприятий по сокращению пайкового снабжения хлебом, ликвидировав злоупотребления в аппарате карточной системы по выдаче хлебных карточек.

Не позднее 1 октября 1946 г. закончить перерегистрацию хлебных карточек, выданных иждивенцам на октябрь, обеспечив карточками лица, имеющие право на их получение.

8. Обязать министра торговли УССР и председателя президиума Укоопспилки т. Липового аннулировать выданные талоны для получения хлеба на октябрь месяц населению в сельской местности, обеспечив выдачу другого образца талонов на хлеб, исходя из установленного на октябрь месяц лимита по контингентам и фондам муки для снабжения населения сельских местностей.

9. Для обеспечения полного использования гарнца [2], зачитываемого в покрытие рыночного фонда муки, обязать уполномоченного Министерства

заготовок СССР по УССР т. Калашникова и исполкомы облсоветов депутатов трудящихся принять меры к выполнению установленного плана гарнцевого сбора.

10. Обязать уполномоченного Министерства заготовок СССР по УССР т. Калашникова сократить производство сортовой муки, обеспечив выработку сортовой муки в строгом соответствии с планами, утвержденными правительством Союза ССР.

Довести до сведения исполкомов областных Советов депутатов трудящихся и обкомов КП(б)У [то], что постановлением Совета Министров Союза ССР и ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1946 г. «Об экономии в расходовании хлеба» предусмотрено:

а) сокращение расхода зерна на промышленную переработку;

б) упразднение с 1 октября 1946 г. для военнопленных дополнительной 25-процентной надбавки хлеба и крупы сверх основной нормы;

в) уменьшение с 1 октября 1946 г. на 1 кг ныне существующей нормы суточного фуражного довольствия конского состава Министерства Вооруженных Сил СССР, войск Министерства Внутренних Дел СССР и ГУЛАГа, а также сокращение расхода зернофуража для гражданского транспорта и откорма скота:

г) не вводить на зимний период 1946—1947 гг. увеличение на 100 г хлебной нормы снабжения рядового и офицерского состава Вооруженных Сил и войск Министерства Внутренних Дел СССР;

д) сократить нормы встречной продажи хлеба сдатчикам сельскохозяйственного сырья.

В связи с этим установлены при сдаче из урожая 1946 г. и 1947 г. хлопка-сырца американских сортов нормы продажи за тонну хлопка 200 кг хлеба, вместо действующей нормы в 350 кг, а по остальным видам сельскохозяйственного сырья произвести уменьшение существующей нормы продажи хлеба на 40 %.

Придавая исключительно важное значение правильности определения контингентов, принимаемых с октября месяца на государственное снабжение хлебом по городу и селу, Совет Министров УССР и ЦК КП(б)У обязывают исполкомы облсоветов депутатов трудящихся и обкомы КП(б)У в ближайшие дни повсеместно проверить по предприятиям, учреждениям и организациям принятые на государственное снабжение хлебом контингенты, в соответствии с настоящим постановлением.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 949, арк. 19—23. Оригінал.

Док. № 11

Із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про висловлені у листах скарги населення Київської, Вінницької, Житомирської, Чернігівської та Кам'янець-Подільської областей на засуху, неоплату праці й голод

30 вересня 1946 р.

Совершенно секретно

По областям . . . отрицательные сообщения в переписке распределяются так:

Киевской области	15507
Винницкой области	13011
Кировоградской области	6751
Житомирской области	4676
Черниговской области	2924
Каменец-Подольской области	1562

Наиболее характерные выдержки из писем приводим:

Киевская область
Полевая почта 54083 «А», *Мельник А. М.*

10.VII.46 г. «...Урожай плохой, все сгорело. Хлеба нет, картофеля нет. В прошлом году бедствовали и в этом будем мучиться. Жизнь трудная. Люди сходят с ума. Уже три женщины сошли с ума...».

Букский р-н,
с. Антоновка. Мельник Н. Е.

Полевая почта 10900, *Цимбалюк Н. Ф.*

12.VII.46 г. «...Хлеба, наверное, не дадут, ибо все засохло и сгорело, как на поле, так и на огороде. Хлеба нет, картофеля нет и, наверное, не будет. Люди работают, а хлеба не дают. Лучше сдохнуть и не видеть голода, чем жить и голодать. Предвидится 1933 год...».

Володарский р-н,
с. Березна, Цимбалюк.

Полевая почта 16457 «А», *Ковтун Н. М.*

14.VII.46 г. «...Урожай плохой, все выгорело. Из колхоза ничего не получили. Многие и сейчас не видят хлеба. Умирать от голода не хочется. Будет так, как было в 1933 году...».

Обуховский р-н,
с. Германовка, Ковтун Х.

Полевая почта 75205 «б», *Сучок А. В.*

19.VII.46 г. «...У нас большая засуха, все сгорело, не знаю, как придется жить дальше. В нашем селе люди очень худые, а в других — даже опухли. Многие уезжают, настал 1933 год...».

Тальновский р-н,
с. Глыбочок, Загородняя.

Винницкая область
Полевая почта 83592, *Симонову П. Ф.*
28.VII.46 г. «...Никто обо мне не думает, что я с детьми хочу кушать. Пока еще лето, а что зимой будет? В дни войны все пережила, осталась жива, а теперь от голода придется умереть...».

с. Харпачка,
Сталюк А.

Полевая почта 52707 «А», *Стовбчатому В.*

17.VIII.46 г. «...У нас здесь такое творится, что скоро один другого будет убивать. Все выгорело, начнется голод. Не знаю, как прожить этот год. В колхозе все лето работали, и не дали ни грамма. Нам надо бороться, чтобы не умереть...».

Тульчинский р-н, с. Журавлевка,
Стовбчатый И. М.

Житомирская область
Саратовская обл., пос. Шихон,
полевая почта 83589 «А». *Сириуйку С. С.*

8.VIII.46 г. «...Сережа! Напишу тебе, что у нас в селе голод. Все погорело, потому что не было дождя. Хлеб плохой, и тот вывозят, а людям не дали ни грамма. Будет голод...».

с. Андрушки, Сириуйку.

Черниговская область
г. Одесса, полевая почта 12178, *Майстро А. Н.*

27.7.46 г. «...Погода у нас плохая, дождя нет, все повыгорело, скоро будет голодовка, ожидаем 1933 год, но ничего, как-нибудь проживем, а помрем, получим только квадратный метр земли...».

Н.-Басанский р-н,
с. Н.-Быково, Майстро А. Н.

Каменец-Подольская область
Латвийская ССР, Латвийский уезд, п/я № 3 МВД,
Шульк Д. С.

11.VIII.46 г. «...У нас сейчас самый настоящий голод. От жары все посохло, из колхоза хлеба не дают и давать не будут, надеяться не на что, страшная смерть перед глазами...».

Орынинский р-н,
с. Орынино, Шульк Т. В.

Новгородская область, г. Чуднов,
в/ч 35324—3. *Мальнов А. К.*
16.VIII.46 г. «...В этом году жизнь очень трудная, а в дальнейшем еще будет трудней. Получили из колхоза по 200 г на трудодень и больше ничего давать не будут. Большинство людей сейчас уже голодает...».

Летичевский р-н,
с. Сусловцы, Врублевская А.

Наряду с этим некоторые из них, выражая явно упаднические настроения о предстоящем голоде, пишут:

Полевая почта 81600. *Кострица Н. И.*

13.VII.46 г. «...У нас большой голод, все высохло, выгорело, ничего нет. Я все продала, все проела, пришел уже такой конец, что дальше некуда. Дети опухли. Что нам делать. Дай какую-нибудь помощь, или забери к себе...».

Винницкая обл., с. Носковцы,
Кострица М.

Об изложенном информированы секретари обкомов КП(б)У упомянутых областей.

Министр государственной безопасности УССР *(Савченко)*

Архів Служби безпеки України. Колекція документів «Матеріали про економічні труднощі в Україні в післявоєнний період (голод 1946—1947 рр.)», арк. 127, 128, 130, 131. Копія. (далі — АСБ України. Колекція документів).

Док. № 12

Лист ленінградських обкому і міськкому партії секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про сприяння у виконанні плану відвантаження зерна м. Ленінграду

2 жовтня 1946 р.

Совершенно секретно

Установленный правительством на III квартал 1946 г. план завоза зерна в г. Ленинград по Украинской ССР выполняется крайне неудовлетворительно. При общем плане отгрузки зерна в 195,9 тыс. т фактически поступило по состоянию на 21 сентября 1946 г. из украинских контор лишь 72,4 тыс. т или 36,9 % квартального плана. Отдельные области, как например, Кировоград-

ская, из подлежащих к отгрузке 41 тыс. т ржи и пшеницы, фактически отгрузила только 1 тыс. 52 т или 2,5 % к квартальному плану, Херсонская — из 26 тыс. т пшеницы отгрузила 5 тыс. 727 т или 22,0 % плана, Киевская — из 16 тыс. т ржи отгрузила 4 тыс. 481 т или 28,0 % плана, Житомирская — из 10 тыс. отгрузила 800 т или 8,0 % и т. д.

Такое состояние с отгрузкой зерна привело к резкому сокращению хлебных запасов в г. Ленинграде, которые по состоянию на 21 сентября обеспечивают по ржи 6-дневную и по пшенице 8-дневную потребность города.

Учитывая, что Украина является для г. Ленинграда основным поставщиком зерна, и невыполнение плана отгрузок поставит снабжение населения хлебом под угрозу срыва, прошу Вашего содействия в выполнении украинскими конторами Заготзерно и начальниками дорог установленного плана отгрузки хлеба Ленинграду [3].

Секретарь Ленинградского обкома и горкома ВКП(б) *(Попков)*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3550, арк. 9. Засвідчена копія.

Док. № 13

З телеграми Ради Міністрів СРСР Раді Міністрів УРСР про незадовільний хід хлібозаготівель

5 жовтня 1946 р.

Київ Рада Міністрів Хрущову 5*

Сообщаю текст выписки из постановления Совета Министров СССР от 4 октября 1946 г. № 2232—9180:

«Совет Министров Союза ССР отмечает крайне неудовлетворительный ход хлебозаготовок. Руководители партийных и советских организаций в республиках, краях и областях не сделали надлежащих выводов из предупреждений Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 26 июня с. г. об аккуратном и четком выполнении плана хлебозаготовок.

Руководящие органы многих областей и районов, несмотря на напряженное положение в стране с хлебом и сокращение государственных ресурсов зерна, все еще продолжают стоять в стороне от дела хлебозаготовок и не ведут необходимой борьбы за полное и своевременное выполнение государственных планов заготовок, проходят мимо фактов, когда в колхозах и совхозах накапливается на токах и в амбарах большое количество зерна, не организуется сушка и вывозка зерна, а в ряде случаев происходит прямое укрытие хлеба от государства.

Совет Министров Союза ССР постановляет:

1. Обязать обл/крайисполкомы и Советы Министров республик рассмотреть ход хлебозаготовок по каждому району, а в районах по каждому колхозу и совхозу, не выполнившим плана хлебозаготовок, принять решительные меры для ликвидации отставания по хлебозаготовкам, утвердить пятидневные задания по сдаче хлеба государству для каждого колхоза и совхоза и обеспечить выполнение этих заданий... [4].

Председатель Совета Министров Союза ССР *И. Сталин*

Управляющий делами Совета Министров СССР *Я. Чадаев*

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 11, 17. Копія.

Док. № 14

Лист голови робіткому Рублівської МТС Полтавської області ЦК КП(б)У з проханням надати допомогу у видачі хлібних пайків працівникам МТС

5 жовтня 1946 р.

Микита Сергійович!

Просимо Вашої допомоги про видачу хлібного пайка робітникам Рублівської МТС за травень, липень, серпень, вересень, жовтень місяці. За ці місяці робітники МТС хлібного пайка не одержують.

На просьбу районних і обласних організацій про видачу пайка робітникам МТС до цього часу ніякої допомоги не оказано [5].

Голова робочкому *Кіприк*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 474, арк. 370. Оригінал. Рукопис.

Док. № 15

Телеграма секретаря парторганізації с. Фурси Білоцерківського району Київської області ЦК КП(б)У про незаконне вивезення посівного матеріалу в рахунок державних поставок

6 жовтня 1946 р.

Розпорядженням райЗУ колгосп ім. Сталіна с. Фурси Білоцерківського району вивозить посівний матеріал в план держпоставок. Вважаю неправильним [6].

Секретар парторганізації *Артеменко*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 445, арк. 35. Засвідчена копія.

Док. № 16

Анонімний лист-скарга про знущання із селян Снятинського району Станіславської області під час хлібозаготівель

16 жовтня 1946 р.

Совершенно секретно

З адреса: Москва, секретарю ЦК ВКП(б) т. Сталину, секретарю ЦК КП(б)У т. Хрущеву, прокурору УССР

Никита Сергеевич!

Мы хотим сообщить Вам о тех безобразиях, а в некоторых случаях преступных действиях со стороны районных руководителей. Пишем Вам, Никита Сергеевич, потому, что в областные организации писать бесполезно, т. к. все это замазывается и затирается.

С начала хлебопоставки в районе развернулось избиение крестьян уполномоченными и районными руководителями. Например, по с. Белолуя: уполномоченный Лосев, член ВКП(б), избил жителя с. Задубровцы Стефана, по с. Русово: уполномоченный Подгуренко избил ряд селян, по м. Снятин: избито уполномоченными Клиновским, Сарахан — 11 человек, Пакложанного и ряд других. По с. Завалье: уполномоченный Ницович избил Одинску Анну Ивановну и ряд избиений совершил в других селах.

Районные руководители вместо того, чтобы предотвратить избиения, сами стали на этот путь и заявили: «...Ничего страшного не будет, если и перегнем закон», такое заявление было со стороны председателя райисполкома Рябченко.

Сами стали на путь избиения, например: в с. Пидпечеры вечером прибыли секретари РК КП(б)У Пятун и Уткин [6*], зав. орг. инструкторским отделом РК КП(б) Шавша, зав. зем. отделом Подгуренко и сделали повальный

вызов селян в сельсовет в ночное время, а сами между собой распределили обязанности и комнаты. В одной комнате поместились: первый секретарь РК Пятун и Шавша, в другой — второй секретарь Уткин [6], в третьей комнате — зав. райЗО Подгуренко, куда направлялись селяне Пятуном и Шавшой, а потом в специальной комнате происходило избиение. Так, в эту ночь было избито в с. Потичек 3 человека, а именно: Семерго Иван, Баранкевич Анна, Пумко Михаил, которому были выбиты два зуба. Такая работа ими проводилась и в с. Русово, и ряде других сел [7].

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3552, арк. 20. Оригінал.

Док. № 17

Із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про негативне реагування населення України на зменшення норм та зняття людей з пайкового постачання хлібом

Жовтень 1946 р.

Совершенно секретно

...Среди иждивенцев и пенсионеров:

Пенсионерка Шептицкая, проживающая в г. Киеве, говорила: «...Почему старикам и старухам не дают хлеба, ведь нам уже недолго осталось жить, а теперь придется умирать голодной смертью. Кто нас будет кормить, ведь мы работать не можем и в очередях коммерческих магазинов мы никогда не сможем получить хлеба».

Домохозяйка Осадчая, проживающая в г. Киеве, среди соседей говорила: «...Вы только подумайте, что делается, цены на пайковые продукты подняли, а хлеб у иждивенцев совершенно отобрали, на днях должны повысить цены на промтовары, разве это называется улучшение жизни трудящихся?»

Житель с. Серафинцы Вороновицкого района Винницкой области инвалид Отечественной войны Ремлюга сказал: «...Если бы нам дали землю, так было б лучше. Я бы обработал землю так, что урожая хватило бы мне и государству. Работать в колхозе нет никакого смысла потому, что там приходится работать на жуликов и пьяниц».

АСБ України. Колекція документів, арк. 138. Копія.

Док. № 18

Розпорядження Міністерства заготівель СРСР Раді Міністрів УРСР [1] про посилення заготівель продовольчих культур та притягнення до відповідальності винуватців затримки здачі продкультур

4 листопада 1946 р.

Несмотря на неоднократные указания усиления заготовок продовольственных культур, вы этому важнейшему мероприятию не уделяете достаточного внимания. [По] состоянию на 20 октября по вашей республике поступило 120783 тыс. пудов ржи и пшеницы, остается к сдаче 111 097 тыс. пудов. Приказываю дать райуполминзагам указание произвести по лицевым счетам колхозов, совхозов проверку сдачи продкультур и всем колхозам, совхозам, не обеспечивающим еще сдачу всего причитающегося количества продкультур, предъявить жесткие требования первоочередной полной сдачи их государству [в] кратчайший срок. Виновных в умышленной задержке сдачи продкультур привлекайте [к] строгой ответственности. [О] принятых мерах доложите.

Министр заготовок *Двинский*

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7. спр. 3731, арк. 63.

Телеграфна стрічка

Док. № 19

Лист працівників Віньковецького плодоконсервного заводу Кам'янець-Подільської області секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про тяжке матеріальне становище та невидачу хлібних карток інвалідам Великої Вітчизняної війни, сім'ям загиблих на фронті воїнів та тим, які не мають допоміжного господарства

20 листопада 1946 р.

На Виньковецком плодоконсервном заводе работает 136 человек рабочих, служащих и инженерно-технических работников, из них — 11 человек инвалидов Отечественной войны, 9 жен воинов, погибших на фронтах Отечественной войны, которые не имеют совершенно никакого подсобного хозяйства, также среди рабочих и служащих, остальные 65 человек не имеют подсобного хозяйства.

Доводим до Вашего сведения, что Виньковецкий плодоконсервный завод почему-то с 1 октября 1946 г. совершенно снят со снабжения хлебом. На заводе подсобное хозяйство, в этом году с 5 га, засеянных зерновыми, было урожая 4 ц и 30 кг зерна. Собрано и сдано в госпоставку. Положение рабочих очень тяжелое. Дальше жить, не получая хлебного пайка, прямо невозможно. Просим Вас разрешить вопрос и выдать хлебные карточки хотя бы на инвалидов Отечественной войны, жен воинов, погибших на фронтах Отечественной войны, и рабочих, не имеющих подсобного хозяйства.

Директор завода — *Ремлович*
Парторг завода — *Алексеев*
Председатель ФЗК — *Бурковский*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 474, арк. 486. Оригінал.

Док. № 20

Лист М. С. Хрущова М. С. Патоличеву про посилення хлібозаготівель

22 листопада 1946 р.

Совершенно секретно. Серия «Г»

В целом по Украине, несмотря на принятые меры, поступило продовольственных культур 56,5 % к общему количеству заготовленного хлеба против следуемых по расчету 64,7 %.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР продолжают принимать меры к выявлению осевших в колхозах и совхозах продовольственных культур и сдаче всего этого количества хлеба по плану хлебозаготовок, а также к сдаче следуемых продовольственных культур колхозниками и крестьянскими хозяйствами по врученным обязательствам [8].

Н. Хрущев

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3482, арк. 40—42. Копія.

Док. № 21

Директива Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з вимогою посилення хлібозаготівель й покарання приховувачів хліба

26 листопада 1946 р. [8*]

Совершенно секретно

2 адреса: **Киев, Совет Министров, Хрущеву**
Копия: **ЦК КП(б)У, Коротченко**

Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) считают совершенно недопустимым, что ряд областей, краев и республик за последнее время и, особенно, начиная со второй пятидневки ноября, резко снизили сдачу хлеба государству и, по-существу, стали на путь свертывания хлебозаготовок, тогда как государственные планы хлебозаготовок далеко еще не выполнены. Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) требуют от всех обкомов, крайкомов, ЦК компартий союзных республик, облисполкомов, крайисполкомов и советов министров республик, не выполнивших план хлебозаготовок, покончить с небольшевистским отношением к делу организации хлебозаготовок и обеспечить выполнение государственного плана. В областях, краях и республиках, выполнивших план хлебозаготовок, партийные и советские органы должны принять дополнительные меры к выполнению плана хлебозаготовок теми районами, колхозами и совхозами, которые все еще не выполнили государственного плана хлебозаготовок. Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) располагают данными о том, что за последнее время участились случаи укрытия хлеба от сдачи государству и его расхищение. В ряде колхозов антигосударственные элементы тормозят обмолот и очистку зерна, загоняют много зерна в так называемые отходы, умышленно проводят некачественный обмолот, оставляя большое количество зерна в соломе, скрывают необмолоченный хлеб в скирдах, незаконно засыпают в семенные фонды зерно с продовольственных посевов и так далее, а местные партийные и советские организации, а также органы суда и прокуратуры сплошь и рядом проходят мимо этих преступных действий. Партийные и советские органы обязаны решительно пресекать все эти противогосударственные действия, разоблачать и судить укрывателей хлеба, воров и расхитителей, выявить укрываемый хлеб и обеспечить сдачу его государству. Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) считают нетерпимым, что в ряде областей, краев и республик затягивается окончание обмолота хлебов, что приводит к большим потерям и хищениям хлеба и тормозит хлебосдачу, и обязывают закончить повсеместно обмолот хлебов не позднее 10 декабря сего года.

О выполнении настоящей директивы, ходе хлебозаготовок и дополнительно принятых мерах по усилению хлебозаготовок доложить Совету Министров СССР и ЦК ВКП(б) 1 декабря и в дальнейшем каждую пятидневку. С настоящей телеграммой ознакомить секретарей райкомов партии и председателей райисполкомов [9].

Председатель Совета Министров Союза ССР *И. Сталин*
Секретарь Центрального Комитета ВКП(б) *А. Жданов*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3481, арк. 53—54.
Засвідчена копія телеграми.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1995. — № 6.
2* Витяг з постанови Ради Міністрів СРСР від 11 вересня було направлено Раді Міністрів УРСР, Міністерствам заготівель, торгівлі та ЦК КП(б)У.
3* Дата передачі витягу постанови телеграфом.
4* Додатки не публікуються.

[5*] Копії телеграми направлено також ЦК КП(б)У та уповноваженому Міністерства заготівель.

[6*] Утукін.

[7*] Копія телеграми надіслана також уповноваженому Міністерства заготівель СРСР по УРСР.

[8*] Дата вхідна.

[1] Розпорядження Ради Міністрів УРСР про встановлення контролю за вивезенням овочів та картоплі до Москви, Ленінграда і промислових центрів України за підписом М. С. Хрущова, направлене не пізніше 26 вересня 1947 р. голові Київського облвиконкому З. Ф. Олійнику, вимагало встановлення контролю за ходом виконання денних завдань з метою посилення оперативного контролю за керівництвом роботою по заготівлях і завезенню до Москви та Ленінграда картоплі й овочів. Для цього пропонувалося створити при облвиконкомі оперативну групу під керівництвом заступника голови облвиконкому. Вимагалося про хід заготівель і відвантаження картоплі та овочів інформувати Раду Міністрів УРСР (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4409, арк. 90).

[2] Гарнець — стара міра сипучих культур. Гарцьовий збір — платня за помел зерна, переробку його на крупу, за обдирку рису. Стягувався він у натуральній формі усіма державними, кооперативними й колгоспними млинами та крупорушками за переробку зернових, круп'яних, бобових культур і рису (БСЭ. — М., 1952. — Т. 10. — С. 247).

[3] На документі резолюція: **«Тт. Рудницкому, Варшавскому. Н. Хрущев. 2 октября 1946 г.»**

На один з листів ленінградських обкому й міськкому ВКП(б) про необхідність вжиття заходів по виконанню рядом областей України плану відвантаження зерна м. Ленінграду в телеграмі — відповіді від 9 жовтня 1946 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов сповіщав секретаря ленінградських обкому й міськкому ВКП(б) Попкова, що за III квартал Ленінграду з областей УРСР відвантажено 93 тис. т хліба. ЦК КП(б)У вжито заходів до виконання жовтневого плану відвантаження зерна в розмірі 51 тис. т (ЦДАВО України, ф. 404, оп. 2, спр. 32, арк. 264).

За повідомленням керуючого Українською конторою Заготзерно Зарічняка, за першу п'ятиденку жовтня Ленінграду було відвантажено 8 тис. 871 т зерна. М. С. Хрущов доручив уповноваженому Міністерства заготівель СРСР по УРСР Калашникову дати вказівку облуповноваженим про форсування відвантаження хліба Ленінграду. 11 жовтня 1946 р. Калашников підписав відповідну телеграму уповноваженим в областях, відправляючих хліб Ленінграду, щоб вони взяли цю справу під свій безпосередній нагляд і забезпечили виконання жовтневого плану (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3550, арк. 16—17). Незважаючи на те, що Кіровоградська, Кам'янець-Подільська, Чернігівська, Київська, Вінницька, Одеська, Херсонська, Житомирська й Тернопільська області виконати план хлібозаготовок Ленінграду були неспроможні, тиск на них не припинявся.

[4] У телеграмі оповіщалася виписка з постанови Ради Міністрів СРСР від 4 жовтня 1946 р. На документі помітка: «Подписано постановление Совета Министров УССР т. Хрущевым Н. С. 7.X.46 г.» (Підпис нерозбірливий).

[5] Довідка відділу легкої та харчової промисловості ЦК КП(б)У на лист голови робіткому Рублівської МТС Полтавської області, підписана інструктором Устиновим 29 жовтня 1946 р., роз'яснювала: «У зв'язку зі скороченням лімітів на постачання хлібом в сільській місцевості, зняті з постачання працівники місцевої промисловості, радгоспів та МТС, через що для задовільнення просьби працівників Рублівської МТС можливості немає. Повідомлено через Полтавський облземвідділ» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 474, арк. 378).

[6] На телеграмі резолюція: **«Срочно. Т. Варшавскому. Разберитесь. Н. Хрущев. 16 октября 1946 г.»**

На виконання вказівки М. С. Хрущова про перевірку названих у телеграмі фактів Міністерством землеробства УРСР було відряджено, як свідчить довідка сільгоспвідділу ЦК КП(б)У від 21 жовтня 1946 р. за підписом інструктора Замули (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 445, арк. 33—34), старшого агронома сортувального Управління М. Г. Горбунова.

Як свідчать представлені сільгоспвідділу ЦК КП(б)У доповідна записка М. Горбунова та довідка заступника міністра землеробства УРСР Луценка, колгосп ім. Сталіна у зв'язку з недостачею насіння на сівбу озимих, висіяв 105 ц озимої пшениці, отриманої з господарських посівів.

У доповідній записці М. Горбунов зазначав, що в зв'язку з невиконанням поставки хліба державі і відсутністю у колгоспі іншого товарного зерна, крім насіння ярових культур, райком КП(б)У та райуповмілізаг дали усну вказівку про вивіз насіння в обов'язкову поставку у кількості 105 ц, взятих з товарних посівів озимої пшениці. Виконуючи дане розпорядження, правління колгоспу ім. Сталіна за станом на 12 листопада 1946 р. здало 43 ц насіння ярих культур (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 445, арк. 38—39).

У пояснювальній записці Артеменка підкреслювалося: «Згідно з усним розпорядженням уповноваженого Білоцерківського РК КП(б)У т. З. А. Дуковського колгоспу було запропоновано вивозити насіння, засипане з насіннєвих ділянок (гречку, ячмінь та овес) в хлібопоставки, в рахунок узятих 113 ц озимої пшениці на посів з товарного зерна. Він вважав це розпорядження неправильним і дав телеграму в ЦК КП(б)У з проханням розслідування. В телеграмі було вказано: за розпорядженням РайЗО, а треба було вказати: за усним розпорядженням РК КП(б)У. Також неодноразово про вивезення цього хліба говорив й уповноважений Міністерства заготівель т. Мошаров» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 445, арк. 40).

[7] На документі резолюція: **«Тов. Варшавському. Терміново перевірити. Вказівка т. Хрущова М. С. 6 жовтня 1946 р.»**

У довідці завідуючого сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Варшавського щодо побиття селян під час проведення хлібозаготівель у Снятинському районі Станіславської області, датованій

12 грудня 1946 р., зазначалося, що для перевірки анонімної заяви на ім'я М. С. Хрущова, у цей район було відряджено інструктора сільгоспвідділу ЦК КП(б)У Єрмолаєва. При перевірці факти, викладені в заяві, підтвердилися. Бюро Станіславського обкому КП(б)У 4 листопада 1946 р. прийняло постанову про зняття з роботи першого й другого секретарів райкому П'ятуна та Утукіна, не накладаючи на них ніякого партійного стягнення. 30 листопада бюро обкому партії переглянуло цю постанову й приняло іншу, якою першому секретареві райкому КП(б)У П'ятуну було винесено догану з попередженням і занесенням до особової справи, а на другого секретаря — Утукіна наклало сувору догану із занесенням в особову справу. Про результати перевірки, проведеної Єрмолаєвим, та прийняття рішення з цього питання було проінформовано М. С. Хрущова.

(ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3552, арк. 28).

[8] На документі напис: «Тов. Хрущев — «за». В. Старченко».

[9] На документі помітки: «1. Тов. Н. С. Хрущеву доложено, 26.XI.46 г.» (підпис нерозбірливий). 2. Копии направлены тт. Литвину, Гончаренко, Варшавскому».

(Далі буде)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Василь Михальчук (Франція, Париж)

До статті: «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?»

Розвал Радянського Союзу був закономірним наслідком його 70-літнього існування. Вже після смерті Сталіна виявилися всі тріщини в організмі цього гіганта на глиняних ногах. Але остання година для неприродного витвору на одній шостій земної кулі тоді ще не настала. Хрущова зіштовхнув з трону Брежнєв, виявивши кращі здібності в маніпуляції поліцейською системою радянської імперії. Всі закручування гайок в країні велися в ім'я рад трудящих, в ім'я інтернаціоналізму, але для потреб імперії. І ці ради, і цей інтернаціоналізм були на протязі всього існування Союзу тією «чародійною папахою», якою успішно прикривалося кожне злодіяння партії чи її похідних: профспілок і так званих громадських організацій, що були механізмом передачі партійних наказів.

Ті генсеки, котрі змінили Брежнєва, тільки підтвердили невмолимий історичний розвиток людства, мета якого — свобода народів і гідність людини. Не може бути жодного гальма, ніякої сили, спроможної звернути його на бічні рейки. Поява Горбачова була оригінальною хіба тим, що після старців прийшла людина молодшого віку, але й вона не могла вже влити свіжої крові у немічне тіло, паралізоване тривалою недугою економічних і національних проблем. Ще недавно здавалося, що армія Союзу — це неймовірна сила, однак її бойову спромогу було видно в сумних подіях Афганістану і ще в сумніших — у Чечні.

Незважаючи на всі зусилля Горбачова зберегти Союз — тюрму народів, його заходи до цього не увінчались успіхом і титанічна будова на кістках мільйонів невинних жертв, на морі крові поліцейських тортур, на псевдоекономічних законах народного господарства, на крайньому виснаженні трудящих біля сільського господарства, яке перетворило гідних і працьовитих господарів на сільських люмпенів, на безпрецедентній експлуатації робітництва, повалилася від господарської немочі та ідеологічного безсилля. Не стало раптом ідола-маяка, що ним всі жреці від комуністичного мисленя в пропаганді й літературі намагалися звеличувати це неприродне творіння на одній шостій земної кулі.

Навіть для мало обізнаного із заплутаною теорією діалектичного матеріалізму стало очевидним, що вчення про солідарність всіх трудящих світу, про силу інтернаціоналізму насаджувалося не з позицій істотних потреб цього пролетаріату, а з позицій імперських потреб Москви. І ці псевдовчення, і всі пропагандистські гасла мали одну і ту саму основу: зберегти російську імперію, привернути увагу третього світу і дезорганізувати Захід.

Адже не секрет, і це знають навіть діти середніх шкіл, що мексиканські чи аргентинські профспілки не мають за мету оборону інтересів українських робітників чи селян. Завданням правління кожної профспілки є захист прав своїх членів, які для цього платять членські внески і обирають правління профспілки. Останні у всіх правових державах дійсно захищають своїх членів від несправедливостей роботодавця, коли такі трапляються. Якими засобами досягали трудящі в Україні поліпшення умов праці чи заробітку? Адже всім відомо, що керівництво профспілок було в руках союзної компартії, і ця партія встановлювала норми праці на всіх рівнях життя суспільства не в інтересах трудящих, а в інтересах партії-імперії. А норми ці мали відповідати потребам гонки озброєнь в Союзі, його воєнної розвідки в світі та потребам фінансування «братніх» компартій світового інтернаціоналу.

Думок про реальність неславного минулого Радянського Союзу не можна позбутися, читаючи уважно статтю «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?», яку написали А. Голуб, В. Іваненко і Л. Польовий і яка була надрукована в № 2-3 «Українського історичного журналу» за 1994 рік. Вони зробили дуже багато зусиль, щоб омолодити зовсім прив'ялий та обезкрилений інтернаціоналізм. Якщо б звести всі їхні розважання до кількох слів, то вони стали б такими: інтернаціоналізм був викривлений імперськими потребами Москви і поставлений на службу її позиціям, але його глибока істота є чистою. На підтвердження такого свого висновку автори наводять для ілюстрації торговельну інтеграцію у різних частинах світу (Європа, Америка, Далекий Схід).

Треба радіти, що дослідники в Україні починають уважніше придивлятися до всебічного історичного розвитку сучасного світу і що є реальні спроби визволитися із смертельних обіймів імперського лжевчення, хоч звички до служби імперії ще подекуди є. Українській людині дуже важко вийти із хащів тих звичок і стати на шлях самостійного осмислення свого життя в народі-нації. Треба жалкувати, що атавізм чужому служінню заважає побачити свіжість і прозорість української криниці суспільної думки, зокрема, оцінити її розвиток у XX ст. Мається на увазі українська політична думка, яка викристалізувалася в народному горнилі, в зіткненні різних ідей і їхніх течій, без втручання Маркса, Енгельса, Сталіна чи Гітлера, коли треба було вистояти, боротись і допомагати братам в Україні. Це якраз у зустрічі з такими реальностями, не в лабораторіях наставників партії від пропаганди, розвивалися найживучіші й найжиттєдайніші паростi української політичної думки. Кожний вдумливий дослідник, ознайомившися з розвитком української суспільної думки, побачить, що на нашому власному подвір'ї знаходиться чимало скарбів. Вистачить для цього скинути зі своїх очей не властиві їм окуляри і власним зором подивитися на світ.

Вже у вступній частині статті автори, маючи на увазі сталінський інтернаціоналізм, говорять, що «... такий в умовах формування демократичної, правової держави, безумовно, не потрібен. Проте в самій його природі закладено глибоке гуманістичне розуміння...». Або, іншими словами, вони готові сприйняти сталінський інтернаціоналізм, виполоскавши його дещо від сталінської луски, начебто вина інтернаціоналізму в період єжовщини, сталінщини чи брежнєвщини висотувалась із його луски, а не з його власної природи. Їхнє твердження про те, що за допомогою пролетарського інтернаціоналізму мали зміцнюватися національні вартості, не відповідає правді. Заперечувала це сама ідеологія класової боротьби, рушійним фактором якої проголошувався пролетаріат, головним чином робітничий, що був у перманентній боротьбі з іншими верствами народу-нації. Внутрішня боротьба ніколи не сприяє розквітові національних цінностей. Це якраз і підтверджує О. Яковлєв, чия цитата подана у статті: «Пролетарський інтернаціоналізм, з яким марксизм пов'язував вирішення національного питання, переборення національного егоїзму, расизму, шовінізму, антисемітизму, втілившись у життя, призвів до протилежних результатів».

У цій коротенькій фразі висловлено чітко всю істину на адресу інтернаціоналізму, так званого пролетарського інтернаціоналізму, бо іншого немає. Його ідеологи в минулому столітті та реалізатори у двадцятому намагалися робити наголос на одній верстві суспільного життя народу-нації — на робітництві, сподіваючись, чи навіть вперто твердячи, що подібність інтересів цієї суспільної верстви з подібними суспільними верствами інших народів приведе до транснаціональних союзів між ними з метою повалення інших верств. Примітивність у формулюванні ідейних постулатів не могла дати нічого кращого, як такого ж примітивного гасла: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Якими засобами під цим гаслом діяли і до яких результатів дійшли, нагадають події в 1953 році у Східній Німеччині, в 1956 — в Угорщині, в 1968 — в Чехословаччині, потім на початку 1980-х — у Польщі. Або згадаємо організований голодомор в Україні в 1932 — 1933 роках, хвилю розстрілів української інтелігенції в 1930-х та ГУЛАГ років

післявоєнних. Коментарі тут, як то кажуть, зайві. Ідеологи матеріалізму були, без сумніву, непересічними соціологами у свій час, у XIX ст., але вони не спромоглися на об'єктивну дискусію з метою передбачити всі види розвитку суспільства в майбутньому. Засліплені своїми дрібними розважаннями, вони думали, що суспільство є статичною величиною і що статичними будуть всі взаємини як між його верствами, так і між народами-націями.

Тим часом історичний розвиток людства показав неймовірно наглядно і з математичною точністю, наскільки хибними були міркування марксистів XIX ст. і наскільки вони не спроможні були передбачити весь комплекс технологічного розвитку і його вплив на розвиток людства. Поширюючи кругозір і поглиблюючи розуміння природних явищ, технологічний прогрес зблизив народи-нації між собою. Він стирав кордони між ними та нівелював малі «кордончики» між суспільними верствами всередині народів-націй, що їх так запопадливо й сумлінно намагався підпирати і вдержувати інтернаціоналізм Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна та їхніх послідовників. Вже багато років непомітною починає бути різниця між роботодавцями і працюючими. Ці останні все частіше стають співвласниками засобів виробництва і у правових державах роботодавець вже давно перестав бути тим кровопивцем, яким його бачили Маркс та Енгельс чи французький письменник Еміль Золя. Він став відповідальним господарем, завдання якого — вести раціонально й успішно господарство, забезпечувати ефективну роботу підприємств. Цю ж саму роль виконує робітник, намагаючися своєю працею дати якнайкращу і конкурентноздатну продукцію. Один і другий, роботодавець і робітник, свідомі того, що від їхньої солідарної та ефективної співпраці буде залежати життя і добробут їхніх сімей. А від добробуту, співжиття і рівноваги між сім'ями залежить успішний розвиток народу-нації.

Мало того. Середній прошарок народу-нації, так звана буржуазія в термінології комунізму для Леніна була тим самим, чим є червона хустка в руках тореадора для бугая. Вона як явище суто економічне може збільшуватися або зменшуватися в залежності від числа роботодавців і робітників. Її значення в житті суспільства хоч і важливе, але її роль політичних важелів у ньому доволі мінлива, і розвиток економічного життя держави визначає місце буржуазії в політичному розвитку. Засліплений неправильним соціологічним вченням Маркса, Ленін вийшов на крайні манівці політичних розважань і заглибився у хибний напрямок, розробляючи теорію диктатури пролетаріату. Втілюючи в життя диктатуру пролетаріату, радянська система знищила всі закономірності, регулюючі взаємини всередині народу. Без них український народ став неймовірно покаліченим.

Ведучи далі мову про пролетарський інтернаціоналізм, який викривлювався, кажуть автори статті, більшовицьким вченням про «диктатуру революційного класу», під яким розумілося виключно пролетарське робітництво і пролетарське селянство, — і чим більше воно злюмпенізоване, тим більші надії покладалися на нього, — вони заявляють таке: «... Більшовицькі лідери настійно впроваджували в масову свідомість думку про те, що перемога пролетарської революції в одній країні буде не вузьконаціональним явищем, а наслідком розвитку і загострення суперечностей світової капіталістичної системи в цілому, результатом погодженого натиску робітників різних країн». Про настанову робітництва по окремих країнах і про сьогоднішню — як і вчорашню — солідарність між ними була вже мова дещо вище. Тут тільки мимохідь треба нагадати, що всі діалектичні викрутаси є добрими, коли доводиться виправдовувати невдачу. Адже більшовицькі лідери почали співати пісню про перемогу пролетарської революції тільки в одній країні тоді, коли переконалися, що ілюзія — так, ілюзія — цієї перемоги може реалізуватися, власне, тільки в Росії, не в інших країнах. Зінов'єв впевнено писав у першому номері «Комуністичного інтернаціоналу» весною 1919 року: «У сучасну пору, коли пишемо ці рядки, III Інтернаціонал спирається на трьох республіках советів: в Росії, Угорщині та в Баварії. Ніхто, однак, не

здивується, якщо тоді, коли ці рядки будуть опубліковані, ми будемо мати не три, а шість республік совєтів і, може, навіть більше. Старенька Європа наближається з шаленою швидкістю до пролетарської революції».

Як виходить із сказаного, перемога ідеї совєтів, перемога у головах носіїв цієї ідеї, зовсім не зводилася тільки до однієї країни. Більшовицькі лідери ілюзорно мріяли про її полум'я в цілій Європі. І навіть тоді, коли ейфорія згасла, ілюзія інтернаціоналізму трималася в теорії і в практиці (гігантська фінансова допомога різним компартіям у світі), вихолощуючи культурно й матеріально під'яремні народи-нації у всьому Союзі.

«... Було б, напевно, великою помилкою, — кажуть автори статті про інтернаціоналізм, — як недооцінювати небезпеку масованого поширення вірусу войовничого націоналізму (підкреслено мною. — В. М.), не бачити, хто стає жертвою його шкідливого впливу, так і ігнорувати ту принципову обставину, що націоналізм... і інтернаціоналізм, коріння якого сягають у глибини християнської моралі... — це дві діаметрально протилежні політики, два протилежні світогляди, в основі яких полярні, майже взаємовиключні підходи до розв'язання національного питання». Але, одночасно, автори статті свідомі того, що на шляху до ширшої інтеграції не обійтися без утворення незалежних національних держав. Це твердження, що не можна обійтися без національної держави, є великим зламом марксистської думки.

Коли мова зайшла про «войовничий націоналізм», то читачеві треба нагадати, що його явище може стати реальним тільки в умовах боротьби за визволення народу-нації, тоді, коли войовничими супроти нього є його сусіди. Якщо націоналізм проявляє ознаки войовничості супроти мирних народів-націй, тоді маємо справу з тоталітарною системою чи з фашистським характером державної системи. Такими тоталітарними державними системами були гітлерівська Німеччина і Радянський Союз і тому ніякі сили миру і демократії не могли запобігти Другій світовій війні. Системи ці були чиряками на організмі Землі, вони часто запозичали одна від другої державно-поліцейські засоби й методи роботи, але як тоталітарні вони виключали одна одну і зіткнення між ними, в силу історичної закономірності, не могло не відбутися.

Не можна погодитися з думкою, що коріння інтернаціоналізму — у глибинах християнської моралі. На основах християнської моралі виростали гуманізм і пошана до інакомислячих. Це вони, ці похідні християнської думки, посилили демократичні настанови людства, що сягають в античні часи його історії. Інтернаціоналізм, який людство знає з кінця XIX ст., був ворожим до християнської моралі і її поборював. Читач часто робить висновок, що автори статті мають на увазі думки про демократію і гуманізм, але свідомо, мабуть, підмінюють їх терміном інтернаціоналізм, до якого більш прихильні.

Дуже влучно автори відмітили, що без наявності суверенних і незалежних національних держав не може бути мови про успішну організацію міжнародної торгівлі, про обмін культурними здобутками, про вдосконалення суспільних обов'язків і прав. Однак введення митних кордонів ще зовсім не означає розвалювання політичних кордонів між націями-державами. Створення Європейського Економічного Союзу (ЄЕС) є вельми повчальним в цьому відношенні. Майже 50 років тривають вперті пошуки найефективніших засобів зближення різних країн Європи. Але й досі члени ЄЕС не поспішають валити свої політичні кордони, незважаючи на їх велику політичну культуру, на безліч подібностей між собою, на велику толерантність і дійсне бажання мирного співжиття. Є дещо невловиме у народній душі кожного члена Союзу, що не вкладається у жодні рамки простої дефініції, що заважає опинитися в кошарі механічної інтеграції, скільки б не підштовхували його дискусії європейського парламенту в Страсбурзі. Треба ще багато зусиль кожної країни, поки прийдемо до глибшої суспільної співпраці членів-народів ЄЕС. Але навіть тоді, коли досягнемо співпраці у сферах суспільно-державного життя, це ще не означатиме, що настане суспільна інтеграція: французький народ буде й далі проживати на території Франції, німецький — в Німеччині і т. д. Ніхто не переселюватиме

мільйони людей, щоб одержати один європейський народ, як це робили в Радянському Союзі з метою творення одного радянського народу.

Як було вже згадано, твердження в статті про інтернаціоналізм, про те, що національна свідомість є вагомим фактором на шляху до самостійного й незалежного життя народу, — великий крок вперед до зближення з думками українських націоналістів. Ще більшим кроком, у тому самому напрямку, є проголошення істини, що Україна є батьківщиною всіх її громадян (підкреслено мною. — В. М.). Вона незаперечна і її підтверджує життя. Її висловили та обгрунтували українські націоналісти на Великому зборі (Конгрес організації українських націоналістів — В.М.) в 1970 році і їхні всі роботи на цьому Зборі проходили, власне, під гаслом: Україна — спільне добро всіх її громадян! Тим гаслом, автором якого вони були вже 25 років, керувались у всій своїй діяльності протягом чверті століття і ним вони керуються й сьогодні, докладаючи всіх сил до державного становлення України. З приводу того, що «Український історичний журнал» поділяє цю думку українських націоналістів, треба радіти.

Коли ми вже наводили думки, які поділяють автори статті про інтернаціоналізм, то запропонуємо читачеві й деякі думки Конгресу українських націоналістів, і він з них побачить, що ці націоналісти зовсім не ворожі і не буржуазні, а тільки українські. Своїми думками і дією вони були біля свого обездоленого народу, поділяли з ним його терпіння, біль і кривди.

З нагоди відкриття згаданого Збору в 1970 році в Лондоні Олег Штуль-Жданович, тодішній голова Проводу українських націоналістів і один з найбільших мислителів українського націоналізму того періоду, казав: «...За останні три роки ми вийшли на шлях розгортання нашого зв'язку з новими визвольними силами, що наростають на Рідніх Землях. Там — за останні три роки — відбулися великі й епохальні події, яких ми мусимо торкнутись в наших дискусіях... Мені незвичайно приємно, бо я гордий за нас усіх, що ми в обличчі цієї нової дійсності, яка важить на долі України й матиме значення в розвитку історії усього світу (йдеться про розвал Радянського Союзу. — В. М.), вийшли на нові обрії. Власними силами, без чужої будь-якої допомоги, тільки власною працею і власним серцем, власною напругою патріотизму й ідеалізму, ми стали й поставили ОУН справді в першу лінію визвольної боротьби... сьогодні ми присутні на Рідніх Землях... стоїмо в обличчі великої шанси: впливати на дальший хід подій на Рідніх Землях... Зробімо спільне, збірне велике зусилля для схоплення ситуації і визначення правильних віх майбутнього».

Деякі з тих віх — їх поділяють також автори статті про інтернаціоналізм — варто поставити перед читачем для ознайомлення. Ось вони:

«Під націоналізмом розуміємо свідоме чи підсвідоме прагнення нації до самовиявлення і повного розвитку її духовних і фізичних властивостей. Це прагнення виявляється у національній свідомості і патріотизмі, у політичній думці, в культурі й економіці, у державному будівництві».

«Рушійною силою людського розвитку і поступу в нашу добу є нація і націоналізм (не інтернаціоналізм. — В. М.)».

«Український націоналіст ставить перед собою історичне завдання: виборoти для України такий суспільний і державний лад, при якому кожна людська особистість, визволена від економічного, соціального й національного поневолення й упослідження, зможе розвиватися як суцільна і творча індивідуальність».

«Пропагований принцип підпорядкування національних інтересів інтернаціональним на практиці зводиться до звичайного колоніального поневолення і гноблення малих народів великими».

«ОУН стоїть на засадах демократичного ладу, політичного плюралізму та правопорядку, основаного на пошані до прав людини і меншостей».

«Керуючись досвідом минулого і сучасного, український націоналізм відкидає ідеологічний догматизм... концепцію орієнтації на «Захід»..., понят-

тя і термін «українського буржуазного націоналізму» з усіма його негативними означеннями».

«Політиці поневолення націй і людини український націоналізм протиставить принцип рівноправності суверенних національних держав, народоправ'я і міжнародний солідаризм».

«Український націоналізм стверджує, що клич ОУН — свобода народам! Гідність людині! — залишається і надалі найбільш актуальним кличем».

«Боротьбу за самостійну українську державу український націоналізм веде під кличем: Україна — спільне добро всіх її громадян! І закликає до цієї боротьби всі національні меншості в Україні».

Деякі тези Комісії Великого збору, представлені тут, показують, що автори статті про інтернаціоналізм відносно необхідного характеру української держави відкриття своїми думками не роблять. Про це вже давно подумали українські націоналісти. Але думки про це або, іншими словами, національно-державна свідомість народу мусять утвердитися в душі кожного громадянина, у способі його мислення. Без цієї простої передумови у настанові української людини не може бути мови про суверенність і незалежність, а без суверенності й незалежності України неможливе її достойне спілкування у міжнародному житті.

До дійсної співпраці на світовій арені приймають народи-держави з однаковим способом мислення з тими, які вже є на цій арені, з однаковим підходом до суспільних проблем. До світового співтовариства треба прийти з пропозиціями реального життя, без утопій захмарного інтернаціоналізму. Щоб бути солідарними із своїми міжнародними партнерами, треба цю солідарність плекати на своєму власному подвір'ї, між усіма верствами суспільства-народу.

Тепер, коли формально українська держава стала суверенною і незалежною і як така є визнаною міжнародними нормами права та світовим співтовариством, її всі громадяни повинні докласти рук до її розбудови. Не тільки громадяни українського походження. Всі, без винятку. Ця істина, яку ми сприймаємо як універсальне правило і яка полягає в рівних обов'язках і правах всіх громадян української держави, повинна у рівній мірі зобов'язувати всіх. Не тільки громадян українського походження. З моменту, коли сприймають твердження про державну спільність як своє добро, вони приймають всі її правила, а держава зобов'язується своїм найвищим законом — Конституцією — не робити ніякої сегрегації між своїми громадянами. Більш численна національна меншина не може мати якісь привілеї порівняно з іншою. Держава забезпечує розвиток української культури, піклуючись про культурну самобутність всіх меншин.

Тільки в такій атмосфері, у визнанні української держави як спільного добра всіх її громадян може повністю забезпечуватися гарантія України про недопущення порушень прав людини будь-якої національності і гарантія всебічного вкладу всіх її громадян у спільну справу.

Але не тільки гарантії від держави слід вимагати, людина повинна бути свідомою, що і вона має різні обов'язки у такому священному ділі, як будова власного дому.

Твердження авторів обговорюваної статті про те, що все щойно порушене «ніколи не зводилося в Україні в ранг державної політики, залишаючись ніби в тіні, поза увагою багатьох минулих керманичів» — є їхнім власним твердженням і його їм треба залишити на власну відповідальність. Слушним воно є, якщо йдеться про час Радянської України. Зовсім інакше було в Українській Народній Республіці (1917 — 1920), законодавство якої ставило принцип свободи, гуманізму і рівності всіх громадян в основу всієї державної політики. Часу не вистачило, щоб у повній силі вона реалізувала намічені плани, але вже навіть спроби забезпечити представництво національних меншин у всіх сферах державного життя ставлять УНР і її уряд на перше місце поміж передовими суспільствами в Європі і в світі.

У підсумку до всього сказаного необхідно наголосити: автори думають про принципи демократії, гуманізму і християнської духовности, що ними пройнята довга історія організованого людства, але загонять їх у табір інтернаціоналізму і дають їм забарвлення, з яким вони не мають нічого спільного.

Найголовнішою рушійною силою українського народу-нації є український націоналізм. Демократичний і глибоко гуманістичний, оснований на пошані до людини, до її свободи, до свободи своїх сусідів.

І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський), В. В. Вітренко (Новоград-Волинський)

Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Звягель древній і вічно молодий»

13 — 16 вересня 1995 р. в Новограді-Волинському відбулася Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Звягель древній і вічно молодий» з нагоди 200-річчя Волинської губернії, єпархії та перейменування міста Звягеля на Новоград-Волинський. Її організували і провели виконком Новоград-Волинської міської Ради народних депутатів, Житомирське та Новоград-Волинське товариство дослідників Волині, Житомирський обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів і обласна Спілка журналістів України.

Пленарне засідання відкрив перший заступник голови міської Ради, голова оргкомітету М. О. Іванюк. З вітанням до учасників конференції звернувся голова міської Ради В. І. Загривий. З доповідями виступили: канд. географ. наук М. Ю. Костриця (Житомир) «Новоград-Волинський в контексті утворення Волинської губернії 200 років тому»; канд. істор. наук С. І. Жилюк (Житомир) «До питання про 200-річну історію Волино-Житомирської православної єпархії»; благочинний Новоград-Волинського округу УПЦ протоієрей С. Маркевич «Українська православна церква (МП): історичний шлях і сучасність»; д-р іст. наук, проф. І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський) «Археологічна карта Послуччя»; канд. іст. наук Б. А. Звіздецький (Київ) «Стародавній Звягель»; зав. літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки В. О. Римська (Новоград-Волинський) «Місто Звягель у житті Лесі Українки і сім'ї Косачів»; канд. іст. наук, доц. О. І. Журко (Хмельницький) «Князь К. В. Острозький в історичній науці»; канд. іст. наук, доц. Г. В. Бондаренко (Луцьк) «Вплив другої світової та Великої Вітчизняної війн на долю Волині та волинян»; краєзнавець Ю. Н. Загривий (Новоград-Волинський) «Новоград-Волинщина в період Великої Вітчизняної війни»; канд. педагог. наук, доц. І. В. Мілясевич (Рівне) «Книгознавча та бібліографічна діяльність журналу «Волынские епархиальные ведомости».

Наступного дня відбулися секційні засідання. Обговорювалися різноманітні проблеми історії та культури, економіки, освіти й духовності Волинського краю, висвітлювалися життя та діяльність його видатних представників. Конференція виробила ряд пропозицій: продовжити дослідження стародавнього Звягельського городища та залишків пізньосередньовічної фортеці, розпочати роботи по влаштуванню Новоград-Волинського історико-археологічного заповідника і краєзнавчого музею, написати книгу з історії Новоград-Волинщини, зібрати матеріали для вшанування видатних земляків у назвах вулиць, пам'ятних дошках міста тощо.

Учасники конференції ознайомилися з пам'ятками історії і культури міста, поклали квіти до пам'ятника Лесі Українки, зустрілися з творчою інтелігенцією Новоград-Волинського. Вони також одержали збірник статей і повідомлень, виголошених на конференції.

Т. В. Чухліб (Київ)

Вшанування пам'яті І. О. Гуржія

У 1995 році виповнилося 80 років від дня народження видатного українського історика І. О. Гуржія (15.IX.1915 — 31.X.1971). З цієї нагоди 5 жовтня 1995 р. в Інституті історії України НАН України відбулося урочисте засідання Вченої ради. Засідання відкрив і головував на ньому директор інституту, академік НАН України В. А. Смолій. Він відзначив, що вшанування пам'яті І. О. Гуржія, який протягом значного часу працював завідуючим відділом і заступником директора в Інституті історії, є своєрідним «поверненням боргів» науковцю, який вніс великий вклад у розвиток вітчизняної історичної науки.

З доповіддю «Івану Олександровичу Гуржію — 80 років» виступив д-р істор. наук, проф. А. В. Санцевич. Він висвітлив основні етапи життєвого і творчого шляху відомого історика. Народився І. О. Гуржій в с. Худяках, що на Черкащині, у селянській родині. 1936 року він став студентом історичного факультету Одеського університету, очолив студентське наукове товариство. 27.VI.1941 р. І. О. Гуржій отримав диплом про закінчення університету і одразу вирушив на фронт. У квітні 1945 р., після тривалого лікування численних поранень та контузії, був демобілізований.

В листопаді 1945 р. І. О. Гуржій став аспірантом Інституту історії АН УРСР, у травні 1948 р. захистив кандидатську дисертацію «Повстання турбаївців» і почав працювати науковим співробітником. 1950 року була опублікована перша монографія вченого «Повстання селян в Турбаях (1789 — 1793)», написана на основі дисертації. В наступні роки вийшло з друку ще кілька грунтовних монографій І. О. Гуржій — «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954), «Зародження робітничого класу України» (1958), «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (1958), «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року)» (1962), «Україна в системі всеросійського ринку 60 — 90-х років XIX ст.» (1968) та деякі інші.

У 1954 р. І. О. Гуржій отримав ступінь доктора історичних наук, через рік він став професором, а через чотири роки його було призначено на посаду заступника директора Інституту історії АН УРСР по науковій роботі. У листопаді 1958 р. Івана Олександровича обрано членом-кореспондентом АН УРСР. З 1963 по 1968 рр. І. О. Гуржій виконував обов'язки академіка-секретаря Відділу економіки, історії, філософії та права Президії АН УРСР.

У творчому доробку І. О. Гуржія, крім наукових монографій, 14 брошур з різних проблем історії України, близько 450 публікацій різного характеру. Багато енергії та сил він віддавав науково-редакторській роботі. І. О. Гуржій виступив відповідальним редактором 14 монографій, 12 збірників та колективних монографій, був членом редколегій 31 видання (серед них — «Український історичний журнал», «Наука і суспільство», «История СССР», «Соціалістична культура» та інші).

Зважаючи на великий вклад, який вніс І. О. Гуржій в українську історичну науку, А. В. Санцевич висловив такі пропозиції щодо відзначення 80-річного ювілею історика: 1) запровадити в Україні систематичне проведення Гуржіївських читань, адже грунтовний науковий доробок вченого охоплює великий період історії України (кінець XVII — XIX ст.); 2) матеріали Гуржіївських читань публікувати; 3) затвердити одному з аспірантів Інституту історії тему кандидатської дисертації про життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія, на основі якої видати монографію про вченого.

Після виголошення доповіді слово взяв д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбей, який довгий час працював з І. О. Гуржієм і добре знав його. Він підтримав ініціативу проведення Гуржіївських читань, підкресливши, що Іван Олександрович у своїх дослідженнях головне місце відводив соціально-

економічній тематиці, яка, на думку промовця, зникає з сторінок наукових видань. Крім того, В. Г. Сарбей відзначив, що І. О. Гуржій був справжнім народним академіком, і пам'ять про нього зберігають у багатьох регіонах України, зокрема на Черкащині — батьківщині історика. Одна з вулиць с. Худяки носить його ім'я, а на будинку місцевої школи встановлена меморіальна дошка.

Наступним взяв слово д-р істор. наук, проф. Г. Я. Сергієнко, який вважає себе учнем І. О. Гуржія. Він відзначив, що І. О. Гуржій — взірець для багатьох поколінь істориків, і пам'ять про нього треба шанувати.

Д-р істор. наук М. Ф. Дмитрієнко висловила думку про те, що більшість сучасних провідних науковців Інституту історії є учнями І. О. Гуржія. Серед них д-р істор. наук Ю. А. Пінчук, д-р істор. наук Р. Г. Симоненко, канд. істор. наук Я. І. Дзира, к.і.н. О. Д. Кузмінська та інші. М. Ф. Дмитрієнко згадала деякі факти з творчої лабораторії історичної школи І. О. Гуржія. Вона також запропонувала підготувати збірник спогадів науковців про життя і діяльність цього видатного вченого.

«Це була чудова людина, яка до цього часу займає особливе місце в науці», — такими словами розпочав свій виступ д-р істор. наук Ю. А. Пінчук. Він погодився з думкою попередніх виступаючих про те, що треба створити окрему працю, яка висвітлювала б різні аспекти життєдіяльності І. О. Гуржія.

Зі словами вдячності і поваги до І. О. Гуржія виступили д-р істор. наук Р. Г. Симоненко та канд. іст. наук В. Ф. Репринцев.

Вчена рада, підтримуючи ініціативу відомих вчених, прийняла такі рішення:

1. Життєвий шлях і творчість Івана Олександровича Гуржія — важливі й повчальні. Його наукові праці створюють сприятливі можливості для відповідних історіографічних досліджень.

2. За прикладом зарубіжних держав, зокрема Росії, де давно проводяться Тихомировські, Нечкінські, Черепнінські і т.п. читання, варто запровадити в Україні Гуржіївські читання. Адже корисний, грунтовний науковий доробок історика охоплює не лише багато проблем вітчизняної історії, а й питання історіографії, допоміжних історичних дисциплін, створення навчальних посібників для школи. Корисно було б збирати фахівців відповідної тематики для обміну досвідом, оприлюднення наукових новацій.

3. Постійно публікувати матеріали Гуржіївських читань. Організаційну роботу в основному можна було б покласти на канд. істор. наук, старш. наук. співробітника Інституту історії України НАНУ О. І. Гуржія, який уже показав себе вмілим упорядником ювілейних збірників про батька.

4. Затвердити одному з аспірантів тему кандидатської дисертації — «Життєвий і творчий шлях І. О. Гуржія». Після захисту дисертації опублікувати монографію про вченого.

5. Відзначення великих заслуг І. О. Гуржія перед українською історичною наукою, перед Україною свідчить про збалансований, зважений підхід сучасної вільної історіографії до надбань вітчизняної історичної науки незалежно від періоду її функціонування, включаючи й радянський. В основі цього підходу при оцінці як досягнень, так і хиб та недоліків, діє єдиний критерій — корисність і значущість наукового доробку вченого.

6. Видати юбілейний збірник на пошану І. О. Гуржія.

Н. О. Терентьєва (Київ)

Друга міжнародна наукова конференція «Україна — Греція: історія та сучасність»

Великою подією для елліністів і наукової громадськості Києва було проведення Першої міжнародної наукової конференції «Україна — Греція» в 1993 р. Тоді вперше в незалежній Україні зібралися учені і фахівці різних галузей елліністики, які вирішили проводити такі зібрання раз на два роки.

22 — 24 лютого 1995 р. у столиці України проходила Друга міжнародна наукова конференція «Україна — Греція: історія та сучасність», на якій було розглянуто історичні традиції, економічні, культурні і громадські зв'язки між Україною та Грецією, починаючи з найдавніших часів і до наших днів.

Для організації конференції об'єднали свої зусилля Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, Інститут історії України НАН України, Маріупольський гуманітарний інститут Донецького університету, Науково-дослідний центр кримознавства (Автономна Республіка Крим), а також провідні наукові установи Греції — Центр неоелліністичних досліджень та Фонд грецької культури. Координаторами підготовки конференції були Український національний комітет по вивченню країн Південно-Східної Європи та відділ історії українсько-грецьких зв'язків Інституту історії України НАН України.

У роботі конференції взяли участь понад 80 учених і фахівців з проблем елліністики 10 науково-дослідних інститутів НАН України, 17 вищих навчальних закладів, а також представники грецьких національно-культурних товариств в Україні. Серед них — учені з Києва, Харкова, Одеси, Маріуполя, Ніжина, Сімферополя, Львова, Полтави, Чернігова та інших міст України, а також з Афін і Салонік. У роботі конференції також взяли участь російські вчені — представники Московського університету ім. М. В. Ломоносова та Інституту слов'янознавства і балканістики Російської академії наук. На Другу конференцію подано більше, порівняно з Першою, доповідей для обговорення іноземних учених. Серед них — доктор Лукія Друлія і Ольга Александропулу (Центр неоелліністичних досліджень, Греція), проф. Димитрокопулос і Вула Ламбропулу (Афінський університет, Греція), проф. Костас Фотіадіс (Салонікський університет, Греція), проф. Олександр Делідіс (Університет штату ім. Вікторії, Австралія), Софроніс Парадісопулос (Фонд грецької культури), Ян Хохоровськи (Ягеллонський університет, Польща), доктор Рум'яна Михнєєва (Інститут балканістики Болгарської академії наук) та інші.

Вступним словом учасників форуму привітав голова організаційного комітету, директор Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. Смолій. У своєму виступі він, зокрема, підкреслив, що в 90-і роки інтерес до вивчення українсько-грецьких зв'язків значно зріс, переконливим свідченням чого є широка тематика поданих доповідей і велика кількість учасників. В. А. Смолій відзначив також, що дослідники різних наукових шкіл і напрямів (як українських, так і грецьких) зробили вагомий внесок у вивчення історії України та Греції, багатосторонніх зв'язків між народами обох країн. Нині вже є глибокі наукові дослідження з античної археології, періоду раннього і пізнього середньовіччя, нового і новітнього часів, праці з історіографії і джерелознавства, мови і культури, філософії та демографії. Вони різноманітні за формою і змістом. Об'єднує їх те, що автори ввели до наукового обігу величезний документальний матеріал, дійшли оригінальних висновків, визначили тенденції в українсько-грецьких взаємовідносинах. Водночас, наголосив В. А. Смолій, існує цілий комплекс проблем, дуже далеких поки що від вирішення. Це, зокрема, стосується проблеми контексту цих взаємовідносин. Яке місце посідають вони серед аналогічних процесів у Європі, які етапи розвитку пройшли, яким був їх характер і що нового внесла у їх зміст та чи інша епоха? І, нарешті, в якому

стані вони перебувають сьогодні і які мають перспективи розвитку? Ці питання становлять не лише науковий, а й, без сумніву, практичний інтерес.

Віце-президент НАН України акад. П. П. Толочко у своєму виступі спинився на історії українсько-грецьких зв'язків, коріння яких сягає в глибину віків. Він відзначив, що народи обох країн протягом століть об'єднували тісні економічні, торговельні, політичні, релігійні і культурні контакти. Широкий діапазон, глибина і тривалість дають підстави вважати їх унікальними. П. П. Толочко докладно висвітлив вплив античних і пізніших візантійських традицій на політичну й етнокультурну палітру українських земель, а також на розвиток продуктивних сил.

З вітальним словом до учасників конференції звернувся міністр України у справах національностей, міграції та культів М. О. Шульга. Він відзначив, що після проголошення у 1991 р. Акта про незалежність України відкрилась нова сторінка в історії українсько-грецьких зв'язків. Українська держава прийняла Закон «Про національні меншини», надавши тим самим широкі можливості для розвитку грецьких общин в Україні. Посольство Греції в Україні постійно приділяє увагу й подає підтримку ученим, які займаються дослідженням проблем еллінізму в Україні.

Вітаючи конференцію, перший радник посольства Греції в Україні п. Тімолеон Канеллопулос сказав, що грецький уряд заінтересований у розвитку дружніх взаємовигідних контактів з Україною і, безсумнівно, її учасники зроблять певний внесок у їх розвиток, що сприятиме активізації досліджень з проблем історії Греції, українсько-грецьких зв'язків.

До учасників конференції звернулася директор Центру неоелліністичних досліджень у Греції д-р Лукія Друлія. Вона відзначила, що подібні наукові форуми сприяють налагодженню контактів між ученими різних країн, допомагають закласти підвалини для постійного українсько-грецького наукового співробітництва. Лукія Друлія ознайомила наукову громадськість з планами наукового співробітництва між Інститутом історії України НАН України і Центром неоелліністичних досліджень у Греції в рамках угоди, підписаної між цими науковими установами в 1993 році.

У роботі конференції взяв участь відомий у Греції громадський діяч, голова Всегрецького товариства понтійських греків, генерал Ніколаос Ніколаїдіс. Свій виступ він присвятив історії розвитку сучасних українсько-грецьких зв'язків, першим крокам співробітництва обох країн у сферах економіки, культури, освіти, науки. Очолювана ним організація протягом багатьох років подає значну допомогу грецьким національно-культурним товариствам в Україні.

На пленарному засіданні прозвучали доповіді, у яких висвітлювалися основні тенденції розвитку багатосторонніх контактів між народами України і Греції. Проф. Олександр Делідіс (Австралія) докладно спинився на проблемах історії суспільно-політичних зв'язків Російської імперії та Греції, а також грецькому питанні в політичному житті Південно-Східної Європи XVIII — XIX ст. Найбільшу кількість доповідей на конференції було зроблено вченими, які досліджують історію створення і діяльності грецьких общин в Україні. Так, канд. іст. наук Н. О. Терентьєва (Київ) проаналізувала основні аспекти економічної і культурно-просвітницької діяльності греків в Україні (XVIII — XIX ст.), проф. Фотій Димитрокопулос (Греція) розкрив помітну роль представника грецької церкви Арсеніоса Еласонського, який зробив значний внесок до духовної скарбниці українського народу. Доповідь канд. філос. наук І. І. Федорової (Київ) була присвячена естетико-художньому комплексу української культури і традиціям античної та слов'янської культур, а також самобутньому сприйняттю східними слов'янами античної культурної традиції, яка сприяла дальшому удосконаленню і розквіту української естетики.

На конференції працювало три секції: «Антична археологія та історія», «Історія», «Етнологія та народознавство».

Великий інтерес викликали доповіді на секції «Антична археологія та історія», присвячені зв'язкам давніх греків і скіфів, особливостям економічних процесів (за археологічними матеріалами України на межі першої чверті I тисячоліття н. е.) та ін. У доповідях було висвітлено особливості художнього процесу в Давній Греції: М. В. Скржинська — «Амазонки і аримасти в зображенні афінських художників (за колекцією ваз з Північного Причорномор'я)», В. І. Назарчук — «Грецький художній посуд кінця VI ст. до н. е.», О. І. Семененко — «Інтер'єр античних землянок пізньоархаїчного часу у Північному Причорномор'ї», І. І. Удовиченко — «Колекція червонофігурної кераміки Феодосійського краєзнавчого музею». Значний інтерес викликала у присутніх доповідь д-ра іст. наук Д. Козака, зроблена за результатами розкопок у Великому Рижанівському кургані — усипальниці скіфської степової еліти в українському лісостепу.

Доповіді, винесені на обговорення секції «Історія», присвячувалися в основному створенню і різноманітним аспектам діяльності грецьких общин в Україні. Це, зокрема, доповіді Ю. Д. Пряхіна — «Грецьке поселення Феодосії (кінець XVIII — XIX ст.)», Р. І. Саєнко — «Маріуполь та грецькі села Приазов'я (кінець XVIII — перша чверть XIX ст.)», Т. В. Бондарєвої — «О. В. Суворов як керівник переселення християн (греків та вірмен) з Криму до Росії», Є. В. Бахревського — «Правовий стан немусульман (греків) у Криму (XVI — XVII ст.)», Л. Б. Лихачової — «Роль грецьких общин у розвитку соціальної інфраструктури сіл Маріупольщини (кінець XIX — початок XX ст.)», А. С. Піддубного та М. М. Яцюка — «Будівництво парафіяльних церков у грецьких общинах Донбасу (кінець XVIII ст.)» та інші.

Як завжди, викликали інтерес доповіді, присвячені діяльності Ніжинського грецького братства, яке залишило помітний слід в історії України. Було проаналізовано торгівлю ніжинських греків в Україні, їх взаємовідносини з місцевою владою і жителями Ніжина, культурно-просвітницьку діяльність общин у XVIII — XIX століттях.

На секції виступили з доповідями О. Ф. Ботушанська — «Г. Г. Маразлі та Одеська міська публічна бібліотека», О. Б. Дьоміна — «Участь греків у роботі Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей». Промовці висвітлили також позитивну роль греків у розвитку книгодрукування і поширенні освіти в Україні, участь грецької общини Львова в Успенському Ставропігійському братстві (XVI — XVIII ст.) та греків-митрополитів у політичному й культурному житті народів України.

Значний інтерес викликали виступи, автори яких висвітлили чисельність і розміщення грецьких общин на території України в XX ст., проблеми культурно-освітницької роботи серед грецького населення в 20 — 30 роки XX ст., масові незаконні репресії серед грецького населення в другій половині 30-х років, діяльність і перспективи розвитку грецьких общин в Україні у 30-ті роки XX ст. Дискусію викликала доповідь канд. іст. наук К. В. Балабанова про діяльність Маріупольського гуманітарного інституту.

На засіданні секції «Етнологія та народознавство» висвітлювалися етнічна історія і культура греків Північного Приазов'я. Так, значний інтерес викликав аналіз етнокультурних процесів у грецькій діаспорі Приазов'я, дослідження пісенного фольклору, традицій та обрядів (наприклад, свята «панаїр»), різноманітних ремесел, поширених серед греків в Україні.

Перебування грецької делегації передбачало не лише участь у конференції, а й консультації з провідними українськими вченими, зустрічі в науково-дослідних інститутах та громадських організаціях. Так, у Президії НАН України грецьку делегацію прийняв начальник управління міжнародних зв'язків І. Дьяченко. У Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, відомого своїми багаторічними традиціями викладання грецької мови, античної літератури та історії Греції (тут працювали відомі елліністи Т. Чернишова та А. Білецький), грецькі вчені зустрілися з викладачами, обговоривши з ними питання методики викладання грецької мови,

можливості наукового стажування для викладачів і обміну студентами між вузами України та Греції.

Грецькі вчені відвідали Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України, де зберігається велика кількість давніх грецьких рукописів, які становлять науковий інтерес і потребують докладного вивчення.

Значний інтерес в українських і грецьких учених викликав проект підготовки біографічного словника «Греки в Україні», що стане складовою частиною фундаментального видання «Український біографічний словник». Підготовка такого видання, як зазначив директор Інституту біографічних досліджень канд. іст. наук В. С. Ч и ш к о, є важливим напрямом історичної науки і потребує консолідації зусиль учених, громадських діячів, товариств і установ України та діаспори далекого і близького зарубіжжя. Було прийнято рішення про спільну підготовку біографічного словника «Греки в Україні» зусиллями Інституту біографічних досліджень ЦНБ НАН України, Маріупольського гуманітарного інституту Донецького університету та Інституту історії України НАН України, який стане базовим закладом у цьому проекті.

Директор Одеського філіалу Грецького фонду культури Софроніс Парадісопулос зазначив, що конференція мала не тільки важливе наукове, а й практичне значення. Вона сприяла тому, що було виділено основні напрями діяльності багатьох установ, у тому числі Фонду грецької культури.

Оргкомітет підготовки конференції висловив подяку організаціям, які подали фінансову підтримку і допомогли забезпечити проведення наукової і культурної програм. Цими організаціями були: Київський дитячий фонд, Український культурно-просвітницький центр «Дружба», Київське товариство греків «Еллада», приватна туристична фірма «Дружба» та фірма «ФЕЛД».

Проведення Другої міжнародної конференції, безумовно, сприятиме активізації науково-дослідницької роботи з проблем елліністики як в Україні та Греції, так і в інших країнах. Конференція зробила певний внесок у поширення і популяризацію знань з історії України та Греції.

Наступну конференцію намічено провести в 1997 р. у Греції.

Шевченко Федір Павлович

1 листопада 1995 р. стало останнім днем життя визначного вченого у галузі історії України, історіографії та джерелознавства, лауреата Державної премії України, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України — Ф е д о р а П а в л о в и ч а Ш е в ч е н к а.

Народився Ф. П. Шевченко 24 серпня 1914 р. в с. Дунаївці, на Поділлі, у бідній селянській родині. Він пізнав важкий фізичний труд, працюючи після закінчення семирічки у колгоспі. Згодом він — робітник взуттєвої фабрики в Києві і водночас студент вечірнього робітфаку.

У майбутнього історика рано проявився інтерес до минулого рідного краю. Ще підлітком він збирав документи, що проливали світло на його історію. А після закінчення у 1933 р. робітфаку Ф. Шевченко вступив до Московського історико-архівного інституту, закінчив його з відзнакою і був залишений в аспірантурі. Восени 1940 р. молодий фахівець став директором Державного обласного архіву в Чернівцях. Відтепер перед ним відкривався широкий простір для наукових досліджень. Проте здійсненню творчих задумів, реалізації широких планів перешкодила війна. У липні 1941 р. Ф. П. Шевченкові було доручено терміново евакуювати з Чернівців найцінніші архівні фонди. Протягом воєнних років він працював у різних архівних установах Російської Федерації та Узбекистану. Проте тільки пра-

цею в архівах та піклуванням про збереженість безцінної історичної спадщини народу не обмежувалась тоді його діяльність. Він працював як фахівець над матеріалами для радіомовлення на Україну, проводячи в них ідею нездоланності українського народу, вселяючи віру в могутність сил козацьких нащадків, вносячи в такий спосіб й свою частку в перемогу над фашистами.

У травні 1943 р. Федір Павлович блискуче захистив кандидатську дисертацію в Москві, а в листопаді того ж року за викликом уряду повернувся в Україну, де був призначений начальником Науково-видавничого відділу Архівного управління України. З вересня 1945 р. до квітня 1949 р. він працював заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, брав активну участь у систематизації історичних документів про війну, підготовці до складання хроніки воєнних подій в Україні, археографічній обробці історичних джерел.

З квітня 1949 р. і до останніх днів життя (з невеликою перервою в 1968 — 1972 р., коли він обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР), Ф. П. Шевченко працював послідовно зав. відділом, заст. директора, старшим науковим співробітником, зав. сектором, головним науковим співробітником Інституту історії України НАН України.

З вересня 1944 р. до липня 1950 р. вчений за сумісництвом виконував обов'язки зав. кафедрою архівознавства та доцента Київського державного університету.

Діапазон наукових інтересів Федора Павловича охоплював широке коло актуальних проблем, десятки тем він реалізував сам, а сотні — його учні. Його добре знають у нашій країні і за рубежем насамперед як видатного дослідника важливих питань з історії України XVII ст. Водночас вченого цікавила участь у козацькому війську іноземців: поляків, чехів, румунів, угорців, а також представників різних народів у партизанській боротьбі в Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Розвідки історика з цих питань друкувалися як у радянській, так і зарубіжній пресі.

У період «хрущовської відлиги» на певний час склалися досить сприятливі умови для наукової творчості вчених-істориків, зокрема й для розробки проблематики, якою займався Ф. П. Шевченко. У другій половині 1957 р. було засновано єдиний у республіці «Український історичний журнал». Його першим головним редактором став Федір Павлович — історик широкого наукового діапазону та високої професійної ерудиції. Він докладав багато зусиль до того, щоб тематика часопису була різноплановою й представляла інтерес для всіх, хто вивчав нашу історію. На сторінках журналу систематично друкувалися і його статті методологічного характеру, що орієнтували істориків республіки на розробку пріоритетних проблем.

До періоду «відлиги» відноситься публікація ряду монографій Ф. П. Шевченка. 1958 року вийшла друком його книжка «Лук'ян Кобилиця: з історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст.» Грунтуючись переважно на архівних фондах, автор змалював яскраву постать селянського ватажка, становище Буковини за часів її входження до Молдавського князівства, історію буковинського селянства з кінця XVIII ст. Ця передісторія та подальші розробки питання дали можливість чітко з'ясувати причини широкого розмаху селянського руху під проводом Л. Кобилиці.

На основі своєї найбільшої монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959) Ф. П. Шевченко в 1963 р. захистив докторську дисертацію. Автор вніс чимало нового у вивчення складної проблеми, розглядаючи у сукупності економічні, політичні, культурні зв'язки двох країн, їх внутрішнє становище у досліджуваний період. Використовуючи величезний масив архівних документів, він виразно розкрив суперечливу позицію царського уряду щодо подій в українських землях, відтворив національний склад козацького війська, показав значення релігійного фактора у приєднанні України до Російської держави. Вчений, по суті, один із перших порушив питання про державотворчі процеси в роки

Визвольної війни українського народу, показав титанічну роль Б. Хмельницького у створенні політичних структур молодої Української держави.

Федір Павлович завжди провадив велику археографічну роботу, зокрема він брав активну участь у редагуванні фундаментальних документальних видань: тритомника «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953), «Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657)» (К., 1961) та ін., де вперше показано постать видатного гетьмана — творця Української держави.

Своєю науковою працею Ф. П. Шевченко намагався всіляко сприяти зростанню професійного, теоретичного та методологічного рівня історичних досліджень. Він порушив питання про створення праці «Вступ до історичної науки», розглядаючи основні проблеми методології історії, історіографії та джерелознавства як основу, фундамент для діяльності історика (УІЖ, 1959, № 1). Ф. П. Шевченко підняв у пресі важливе питання про значення дискусій в історичній науці, свободу критики, боротьбу думок як засобів з'ясування істини (УІЖ, 1965, № 3). У статті «Про суд історії» (УІЖ, 1967, № 2) автор відзначав, що історія, її поступальний хід винесли об'єктивний вирок усім діям історичних осіб та історичним подіям і явищам. Наголошуючи на тому, що в суспільстві постійно відбувається змагання між новим і старим, передовим і віджилим, що розв'язання тих чи інших суперечностей проходить у плині історичного процесу, він критикував істориків, які своєрідно «стерелізували» життя, обминали все складне і суперечливе, вип'ячуючи позитив, не роблячи висновків з помилок минулого.

Ф. П. Шевченко належав до нечисленних у тих умовах дослідників, які бралися за неупереджене, всеохоплююче вивчення непересічної долі Михайла Грушевського. Він написав грунтовну статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», що викликала незадоволення чиновників від науки, які не сприймали оригінальності мислення вченого, його наполегливого прагнення до історичної істини навіть всупереч існуючій кон'юнктурі. В той час «хрущовська відлига» вже минала, і внаслідок неприхильного ставлення владної бюрократії протягом ряду років цінні здобутки історика замовчувалися. Тільки в незалежній Україні, в умовах демократизації та лібералізації, дістав гідну оцінку творчий доробок Ф. П. Шевченка.

Велику увагу приділяв Федір Павлович як теоретичним, так і конкретним питанням історіографії, зокрема періодів середньовіччя, нового часу та другої світової війни. Його цікавили історичні погляди таких велетів України, як Т. Шевченко, І. Франко, І. Кочерга, О. Довженко, О. Досвітній та ін. Вчений активно сприяв розгортанню історіографічних та джерелознавчих досліджень, виступав одним з фундаторів, авторів та редакторів щорічників «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968 — 1973 рр.) й «Історичні джерела та їх використання» (1964 — 1972 рр.). Він залишив багатий доробок на ниві спеціальних історичних дисциплін, зокрема, архівознавства, археографії, історичної географії, картографії, хронології, іконографії та кінофотознавства тощо. Саме Федір Павлович був ініціатором створення Національного атласу історії України, про що широко писала наукова преса, а також хроніки найважливіших подій сучасної історії республіки. За його редакцією вийшло в світ два випуски цього видання.

Привертали увагу історика й актуальні проблеми соціально-економічного розвитку України, соціальних рухів, історичного краєзнавства, особливо охорони та збереження пам'яток історії та культури. Він взяв активну участь у написанні та редагуванні шеститомного видання, присвяченого історичним зв'язкам українського, російського, білоруського і молдавського народів, що побачив світ у 1978 — 1980 рр. Серед провідних авторів цього циклу праць у 1984 році Ф. Шевченко був удостоєний Державної премії України.

Федора Павловича знають як співавтора і редактора ряду колективних та індивідуальних наукових праць. Так, його перу належать змістовні підрозділи різних за обсягом та часом появи видань «Історії Української РСР», багато статей в енциклопедичних виданнях («Українській радянській

енциклопедії», «Радянській енциклопедії історії України», «Шевченківському словнику», словнику «Славяноведение в дореволюционной России» та ін.), у тематичних збірниках і т.д. і т.п.

У різний час він був членом редколегій «Вісника АН УРСР», журналів «Пам'ятки України», «Київська старовина», міжвідомчого збірника «Питання історії народів СРСР», членом головної редколегії та редколегій окремих томів «Історії міст і сіл Української РСР», членом головної редколегії 10-томної «Истории Украинской ССР», членом редколегій багатьох тематичних збірників, науковим редактором численних монографій. Загалом перу Федора Павловича належить понад 660 праць.

Ф. П. Шевченко провадив велику науково-організаційну роботу, як член цілого ряду вчених, наукових та спеціалізованих рад, брав активну участь у проведенні наукових форумів — конференцій, сесій, симпозіумів різних рівнів тощо.

Багато сил та енергії віддавав учений вихованню та підготовці кадрів фахівців. Він дав путівку в наукове життя цілій плеяді здібних науковців-істориків. Серед його учнів 7 докторів наук і понад 50 кандидатів. За заслуги перед українською наукою Ф. П. Шевченко був відзначений багатьма урядовими нагородами, а також Почесною грамотою Президії Верховної Ради України.

Федір Павлович Шевченко залишиться назавжди в серцях тих, хто його знав, кого він вчив, вивів на наукову путь, кому допоміг як видатний вчений, якому були притаманні принциповість, глибина і ясність думки, творча обдарованість, працелюбність. Він був доброю, чесною, благородною людиною, яка прагла добра і за основу спілкування мала щирість помислів та доброзичливість.

Ф. П. Шевченко був вірним чоловіком, люблячим та дбайливим батьком і дідусем, порадником та наставником у сім'ї.

Його смерть — тяжка й непоправно велика втрата для української історичної науки. Світла пам'ять про нього — назавжди з нами, в думках його колег, учнів, усіх, кого не обійшли його увага, пошана, допомога, хто любив його за життя й залишається вірним його заповітам у майбутньому. Земля йому пухом, — як казали наші предки, — й вічна пам'ять нащадків.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

Якименко М. А. (*Полтава*). Становление крестьянского (фермерского) хозяйства в Украине после отмены крепостного права (1861 — 1918 гг.) 3

К 150-летию основания Кирилло-Мефодиевского товарищества

Сергиенко Г. Я. Кирилло-Мефодиевское товарищество: утверждение идеи национального возрождения Украины в славянском мире 14

К 400-летию Берестейской унии

Кочан Н. И. Флорентийская уния и Киевская митрополия: к характеристике развития и воплощения идеи унии церквей 28
Флоря Б. Н. (*Росія, Москва*). Восточные патриархи и западнорусская церковь . 45

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Яценко Б. И. (*Ужгород*). Украинские источники «Истории Российской» В. Н. Татищева 52

СООБЩЕНИЯ

Вопросы исторического краеведения

Котляр Ю. В. (*пгт Березнеговатое Николаевской обл.*). Высунская народная республика (1919 г.) 63
Лупандин А. И. Вопрос о крымской автономии в 1918 г. 68

* * *

Степанов Ф. И. (*Мариуполь*). Из истории переселения болгар в южную Украину в 50 — 60-х годах XIX ст. 76

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Шевченко О. Н. Украина и Россия в свете религиозно-культурных взаимоотношений второй половины XVII — XVIII ст. 82

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Золотарев В. А. (*Харьков*), Шаповал Ю. И. «Колебаний в проведении линии партии не было» (Страницы биографии К. М. Карлсона — заместителя наркома внутренних дел УССР) 91

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

К 60-летию Института истории Украины НАН Украины

Рублев А. С. Малоизвестные страницы биографии украинского историка . . 106
Михаил Марченко 119

* * *

Голод в Украине 1946 — 1947 годов (*Продолжение*) 129

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Михальчук Василий (*Франция, Париж*). К статье «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?» 143

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Винокур И. С. (*Каменец-Подольский*), Витренко В. В. (*Новоград-Волынский*). Всеукраинская научно-краеведческая конференция «Звягель древний и вечно молодой» 150
Чухліб Т. В. Вшанування пам'яті І. О. Гуржія 151
Терентьева Н. А. Вторая международная научная конференция «Украина — Греция: история и современность» 153
Шевченко Федор Павлович 156